

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО, СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

У НОМЕРІ:

ВАЛЕРІЙ ШЕВЧУК:
«Місяцева зозулька
із Ластів'ячого гнізда»
(повість)

ЯРОСЛАВ ДАШКЕВИЧ:

«Національна
свідомість українців
на зламі XVI–XVII ст.»

ГРИГОРІЙ ПОМЕРАНЦ:

«На руїнах імперії»

ДАНИЛО ШУМУК:

«Я знав Василя Стуса»

КОРНІЙ
ЧУКОВСЬКИЙ:
«Шевченко»

ІВАН ДНІПРОВСЬКИЙ:

«Микола Хвильовий.
Портрет м'ятежника»

Фото Валерія Орлова

ISSN 0585-8364

3

БЕРЕЗЕНЬ 1992

НАЙНОВІШЕ З БІБЛІОТЕКИ ПРОЛОГУ І СУЧАСНОСТІ

■ Патріарший архимандрит о. Іван ГРИНЬОХ:

ПРАВОСЛАВ'Я І КАТОЛИЦТВО / ORTHODOXY AND CATHOLICITY
Ньюарк (Нью-Джерзі): В-во Пролог, 1991, 2 вид., 32 стор.; із ілюстрованими обкладинками. Ціна: 4,00 долари (плюс порто)

Наша найновіша публікація -- друге поширене видання праці о. д-ра І. Гриньоха українською та в перекладі англійською. В "Передньому слові" монсьєюра о. Степана Гриньоха, між іншим, читаємо: "Після 73 років релігійного переслідування і невимовного терпіння Свята Церква-Мати в Україні знову страждає з приводу болючої дійсності: її діти -- поділені, сваряться з приводу назв -- 'православний' і 'католицький'".

Метою праці о. І. Гриньоха -- вказати на шлях до порозуміння між вірними Христової Церкви на Україні та в діаспорі. А переклад англійською робить її доступною для широкого світу вірних і зацікавлених осіб українського чи неукраїнського роду на Заході.

■ СВІТИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Редактори: Лариса М. Л. Залеська Онишкевич, Л. Рудницький, Б. Певний, Т. Гунчак. Передня стаття -- Ю. Шевельов.

Нью-Йорк--Париж--Сідней--Торонто--Львів: Записки Наукового товариства імени Шевченка (Філологічна секція, т. 214), Бібліотека Прологу і Сучасності (ч. 191.4), 1991, VIII + 488 стор.; у твердій обгортці, оформлення -- Б. Певний; наклад: 2.000.

Ціна: 29,95 ам. доларів (плюс порто)

Спільне видання Наукового товариства імени Шевченка в США та В-ва Пролог, зготоване до друку головно членами редакції журналу "Сучасність". Цей збірник до справ шевченкознавства містить праці, більшість яких "... були зачитані на кількох останніх шевченківських конференціях [організатори: НТШ, Українська Академія Наук у США, Український науковий інститут Гарвардського університету]. Деякі з них були надруковані у шевченківських числах журналу 'Сучасність'...". До збірника ввійшли ілюстрації, покажчик імен, додатки.

■ Люба Комар: ПРОЦЕС 59-И

Ньюарк (Нью-Джерзі): В-во Пролог, 1991, 2 вид., 75 стор.; безкислотний папір. ISBN 0-9628724-1-5 Ціна: 5,00 ам. доларів + порто

Спогад підсудної з розправи в Львові "караючою рукою радянського правосуддя" 17-19 січня 1941 над 59 молодими українцями, членами ОУН. Авторка дає перебіг політичного процесу, описує ув'язнення, транспорт на схід і втечу з тюрми в Бердичеві.

Замовлення на публікації В-ва Пролог висилати на адреси:

В Європі:

Prolog / Mr. T. Kuzio
74 Nibthwaite Road
Harrow, Middx. HA1 1TG
GREAT BRITAIN

У всіх інших країнах:

Prolog / Mr. Y. Smyk
744 Broad St., Suite 1115
Newark, NJ 07102-3892
USA

(201) 622-0542 Fax: (201) 622-1933

1992 березень 3

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, НАУКА, МИСТЕЦТВО,
ПОЛІТОЛОГІЯ, СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

Журнал видається з 1961 р (371)

Спільне видання
республіканської асоціації
українознавців
та американського видавництва
«ПРОЛОГ»

РЕДАКЦІЯ:

Тарас Гунчак, Іван Дзюба	— головні редактори
Микола Чубук	— відповідальний секретар
Вадим Скуратівський	— редактор відділу науки і культури
Володимир Рубан	— редактор відділу політології
Микола Рябчук	— редактор відділу літератури
Лариса Онишкевич	— співредактор відділу літератури
Богдан Певний	— редактор відділу мистецтва
Мікулаш Неврлі (Микола Неврлий)	— представник редакції в Чехо-Словаччині
Степан Козак	— представник редакції у Польщі
Олег Коспа	— художній редактор
Ніла Крюкова	— оператор комп'ютерного набору
Михайло Григорів	— виконавчий директор
Галина Єрмоменко	— коректор
Тамара Кравченко	— коректор

Усі матеріали до редакції «Сучасності» просимо надсилати :з України і республік колишнього СРСР на адресу в Україні, а із західних держав — у США:

SUČASNIST
744 BROAD ST., SUITE 1116
NEWARK, NJ 07102-3892
USA

Тел. ред.: (201) 622-0545
телефакс: (201) 622-1933

УКРАЇНА/UKRAINE
254655, КИЇВ-МСП,
вул. МЕЛЬНИКОВА, 63
СУЧАСНІСТЬ

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті й правити мову.

Видавництва та авторів просимо присилати по два примірники нових публікацій для рецензії.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора й видавництва.

Видає спільно:

Республіканська асоціація українознавців (Київ) та видавництво «Пролог» (США).

SUČASNIST (ISSN 0585-8364), established in 1961, is published monthly except July and August, which is published as a combined issue. The annual subscription is \$60 (US). Sučasnist is co-published by Prolog Research and Publishing Corporation, 744 Broad Street, Suite 1115/16, Newark, New Jersey 07102-3892, USA. Second-Class Postage paid at Newark, New Jersey.

POSTMASTER: Send address changes to Sučasnist, 744 Broad Street, Suite 1115/16, Newark, New Jersey 07102-3892.

ЗМІСТ

Література

- 5 *Андрій Охрімович*. Замкнутий простір
9 *Людмила Таран*. Поезії.
15 *Валерій Шевчук*. Місяцева зозулька із Ластів'ячого гнізда. *Повість*
54 *Агнешка Пивоварська*. Дім на горі. Розмова з Валерієм Шевчуком
60 *Олександр Кучерук*. Джек Лондон та Ярема Шпак. *Оповідання*

Політологія

- 65 *Ярослав Дашкевич*. Національна самосвідомість українців на зламі
XVI—XVII ст.
75 *Михайло Міщенко*. Яка ж ідеологія нам потрібна?
80 *Віталій Портников*. Український єврей — це як рідкісний птах
82 *Григорій Померанц*. На руїнах імперії

Спогади

- 89 *Данило Шумук*. Я знав Василя Стуса

Наші інтерв'ю

- 99 *Свою місію я виконав*. Розмова з д-ром Миколою Мушинкою
104 Інтерв'ю з тимчасовим повіреним у справах США в Україні Джоном
Гундерсеном

Культурологія

- 108 *Тамара Гундорова*. Суспільно-літературний рух «Молодої України» і
проблема модерної української нації

Українці у світі

- 114 *Дмитро Оленич*. Вона у нас одна... Нотатки про перший Конгрес
українців

Критика

- 123 *Наталя Кузякіна*. Літературні портрети Івана Дніпровського
125 *Іван Дніпровський*. Микола Хвильовий. Портрет м'ятежника
133 *Галя Кошарська*. Українська література в Австралії: проблеми дослідження
151 *Володимир Моренець*. Бароккова надія
155 *Мирон Петровський*. Багатовимірність образу
156 *Корній Чуковський*. Шевченко
176 *Сергій Іванюк*. Випробування дитинством

Мистецтво

- 139 *Микола Рябчук*. Бути художником на провінції
145 *Олег Сидор*. Парадокси Миколи Кумановського

Бібліографія

- 184 *Веніамін Сікора*. Мовчки, без слів, але лише про Україну

Інформаційна мозаїка

Про авторів

Андрій Охрімович
ЗАМКНУТИЙ ПРОСТІР

* * *

Я руйную сади, я руйную ваш цвілий спокій,
насилаю могили над підлим поняттям «нора».
Насипаю могили, насипаю могили, роки
підкрадуться тихенько і землею дихнуть: «Пора...»
Я руйную сади, солов'їв виганяю з раю,
я руйную сади і палю за собою мости,
я руйную, руйную, від сміху тихенько вмираю
над отим анемічним бажанням рости.
Я расту по коліна у землю, у морок, у гній,
я расту, а вірніше, зростаю, вмираю,
я зникаю невинно, як капає з свічки лій,
я нічого, нічого, повірте, нічого не знаю.
Ах! Я знаю одне, що у серці від штопора рана —
відкупорено пляшку густого, мов мед, вина.
Ну, а поруч вона, бліда, мов цитата з Корану,
повідомила тихо, що завтра прибуде весна.
Я від неї в поля, я від неї до сивого міста,
до вітрин, проституток, до гнійного струпа нудьги,
і приймаю тепер лиш один варіантик свисту —
серед ночі сичів до нудоти настирне: «Пуги!»
Ах! Це місто нічне, ліхтарів нездоровий рум'янець,
що наївно хотіли б розбавити дьоготь п'їтьми,
чорні тіні від них вирушають в повільний танець
і слизькими вужами заповзають у людські сни.
Ох! Занудить її, і будь певен, що завтра на ранок
вона виблуне натовп, розімкнувши криваві уста.
На вокзалі каліка показує рвані рани,
у яких набрякає, бубнявіє слово «Мета».
Це мета, висота, Еверест... Обрубати!
По коліна обрізати, запхати в понурий канон,
написати на небі великими буквами «СВЯТО»
і загнати до ствола неймовірно веселий патрон.
Бачиш, сонце встає, сьогодні його коронація,
і оркестри гучать, ой, на радість тобі, не на згубу.
З цього приводу, гляньте, яка чарівна люмінація,
які зайчики скачуть в полірованих мідних трубах.

* * *

Від тіла не звільнившись, лету прагне
моя душа. Ну що ж, нехай летить

з нудним баластом жил, кісток, емоцій...
Сягнувши так, приблизно, стратосфери,
жбурляй додолу лантухи зневіри,
ночей безсонних цвілі простирадла.
На брук, покрівлі, ліхтарі, аптеки
туманом сіє осінь гнилобока,
скрегоче гіллям в предковічній тиші,
припала до вікна і так мурмоче:
«Від тіла не звільнившись, лету прагнеш?
Дивись, хоч лоба не розбий об стелю!»
І я тремчу, до дзеркала прилипши,
все намагаюсь осягнути простір
колись такий простий і зрозумілий,
немов отой вагітний сумом бренькіт:
смішне дівча за чорним фортеп'яно.
Завмер на мить і загинаю пальці:
четвер, вівторок, понеділок... Завтра
або ж ніколи, сам себе запевнив.
Стрімкий трамвай на бриючій польоті,
тонкий, тремкий листочок календарний
недбало так начетверо розрізав.
Воістину кривавий понеділок...
Напівреальний пароплав надсадно
горлянку неба розірвавши криком,
не заглушив розпачливий оркестр
і голос дами, що зігнувши пальчик,
сичала млосно: «Ах! Чудесний Кієф!»
Святі горби з прищами куполів
стікають потом золотим, не знаю,
чом на душі така сльотава осінь.
Час зупинився, павутиння біле
до самої постелі обвисає.
Від тіла не звільнившись, лету прагну,
чогось такого, знаю, неможливо.
Ах! Неможливо зупинити потяг
рукою кволюю. Він перетнув-таки
навкіс цей простір. Гамору і крику...
Хтось на ходу згубив блазеньський бубон,
і знову тиша. Тихо помолюсь
біленьким стінам, Матері Пречистій,
вклонюсь хрестам на цвинтарі старому,
в розлогім гіллі там ночеє вітер.

Ніч

І соловей, і місяць, і свисток,
що в темінь креше крізь заспані вуха.
А потім тиша і вина ковток,
ковтай собі, та все ж уважно слухай,
як час іде. Його фривольний крок...
Минає літо, не проходить осінь.
І тінь бліда на вицвілі покоси,
і грошей дзвін поміж отих зірок.

Полудень

Розімліти, упасти, розкинути руки. Яструб
у прозорій блакиті розтанув, пропав, пустота.
В ситім гаморі рук, у розритих пащеках гасне,
пропадає мета.
Голоси... Та не янгольські, ні. Мотори
загружають у ваті просяклих підлотою днів.
Коливаючись в небі, пригадати, як стрімко вчора
сонце біле майнуло у сні.

* * *

І все-таки вона обертається,
розділена вправно на день і ніч.
Голова бовванчика між пліч
на нічному столику хитається.
Ось прийшов і, минаючи день за днем,
невідомо звідкіль, і чому, і навіщо.
Над кавалочком бруду вітер свище,
хто його дожене?

* * *

Шукаю істину. Вона
живе за межами тлумачень,
вона набралася вина
і поміж нас тихенько плаче.
Вона не любить суетні
і рукоблудства суесловій.
Лиш часом ангелом у сні
прошелестить і зникне знову.

Пам'яті Ігоря Ескіна

Якого кольору іржавий скрип воріт?
За ними причаїлась грізна тиша,
за ними вмер мій нереальний світ,
його гризуть добротні сірі миші.
Якого кольору буває втрати біль?
Як пахне смерть? Напевно, черепками?
Мовчи, не диш... Он набрякає цвіль —
холодний дощ над чорними дворами.
І сталось так, що мрія навісна,
і кіт старий, і паперові замки,
розмокло все. І хочеться стогнать,
і, мов посмітюх, порпатись в уламках.

Ніби між іншим, картуза нап'яв на чоло,
копнув kota, грюкнув дверима і вийшов.
Можна, звичайно, з приводу цього і віршик
чиркнути мляво про те, що було-загуло.
Громом гуло, ну, а потім не стало нічого,
вітер картуза зірвав, покотив в пилюгу.
Мне кирзяками заквислу у мряці дорогу
баба трухлява, літами зігнута в дугу.
Отже, було? А може, ще якимось там буде?
Дощик одмрячить, і виростуть нові гриби.
Он, позіхаючи, чухає плями на грудях
сонце похмільне, прилігши у кронах дубів.

м. Київ

Людмила Таран

* * *

О, цей невитравний романтизм:
Ловиш себе повсякчас на ілюзіях, оманах і страхах
Фантастичних (і тишишся потайки з того...)
Бо — рано западають сутінки,
І сум виповзає зі всіх шпарин,
Суне мовчки, накочується прадавня
Безпричинна туга.
Пора затяжних дощів і ночей.
А чи не зайнятися б тобі
Просто коханням?!
Бо ж таки
Добра шабля — кожна! —
Жадає коштовні піхви, чіпки,
Жагучі...
А тоскна самота роз'їдає
Оболонку душі,
Здіймає мул у серці:
Прикре заняття — споглядати
Власну осінню чужість...
І повна
Помислів гріховних,
Солодких, наче виноград...
Бо ж навіть золоте розкішне ложе
Холодне без...
О довгий алкоголь осінніх стріч,
Найкраще — наче випадкових:

Зацвітає
Романтика забута і стара,
У благородній патині:
Срібло
Непевних поглядів і доторків:
А потім...
О дивний алкоголь — яка іще
Од холоду існує оборона?
Лише людське тепло.
Склорізом
Проводиш по осінньому повітрю,
Натискуеш легенько: чути брязк...
Пора.
Небесна благодать
Давно вже вицвіла.
І тьмяна шовкографія
Згортається і тане.
Скоро Бог
Сувій замінить.
А себе уже не вловиш:
Лишається лиш оболонка.
Осінь — це коли і сам повільно,
Невідаючи як,
Ввіходиш у земні просторі води...

* * *

Дивлюся я на смерть свою
Розщепленим — зужитим і новим,
Невмілим зором.
Довгим коридором
Бреде напомацки
Мое віджиле тіло.
Душа над ним із ангелом
Летить...
А сон
Той самий кружеляв уже не раз:
Нічні мандрівки,
Крадькувата мла,
Імлаві, тьмяні, вкутані в туман
Розмиті лица —
Як підводні: зір
Угадує і пробує назвати.
Несе тривога, наче дикий
Кінь — усе, кінець!..
Але гріховний сік
Просочується в сон і підіймає
До хмар...
Там ошалілий молодик
Запліднює зірки сріберним сім'ям...
Але я знов-таки прийду сюди:
Я знаю потаємну, тиху стежку,

Опущену із неба до землі.
І я зйду, знайду, явлюся — тут.
Утілюся... мудрішою. Ясна
Була моя нагірна самота.
Хоч скільки вже віків перебрела —
Але люблю я землю навіжено!
Підземний вітер — сірий, сиротлив.
До сиріт завмирає ніжне тіло.
Немає сонця тут... та є життя.
Дивись: із-під весняної землі
Вже рвуться розімлілі мої кості —
Кущем веселим.

* * *

Де мій Роберт Пенн Уоррен?
Де мій саморобний
Зшиток із його віршами, що я їх переписувала
Тієї тоскної ночі?
Де той зошит?
Куди їхала — брала його із собою: так мені
Чулося легше...
Та що там мені якась американська провінція
Початку століття,
Що там усі ті чужі бабусенції,
Їхні провінційні смерті? Але —
Де мій Роберт Пенн Уоррен? — наче себе
Загубила...
І як там уписано і мою душу — чужими словами?
Поки ще тут —
Не розтринькуймо долі і світла,
І не чекаймо остаточного щастя на вік:
Радість очікує вбогих і добрих, а іншим —
Гроші, і страх їх утратити, і суєта...
Де мій Роберт Пенн Уоррен?
Є розчепірене сосон коріння, і є
Заказаний сад: дикий, запущений, він
Сподівається рук і терпіння...
Серце заходить і сходить — живеш і не чуєш
Життя:
Набігають роки, збивають із ніг і волочать по ріні
Тіло бідне. І шарпається душа.
Що мені дивний початок століття і дивна,
Незрозуміла Америка? В мене —
Двадцять століття заходить за обрій. Кінець
Світу
Все ще триває...

* * *

Старі годинники засохли, а нові
Не вирости. І нипаємо світом,
Неначе тіні. І старі живуть,

А нерожені — так і не родились...
У дзеркало забігли і сидять
Роки забудькуваті. І недобра
Ся невагомість: бо вона — холодна
(Хоча колись гукав її було).
Та все одно! Завислі у міжчассі,
Як мушки в бурштині, — однак доплинем
До вічності. Бодай і неживі.

* * *

Холод — собачий.
Навіть у метро намітає
Листя,
Але тільки тут
Можна погрітися.
Надто — бездомним і неприкаяним...
(О, де ті кафе паризькі?
Ностальгія за мрією...)
Та, замість того, аби
Втішити один одного,
Розрадити, намалювати надію
(Хай оманливу, але, може?..),
Ми казна про що торочимо:
Про якісь ганчірки,
Чужі романи, перелюбство,
Про те, хто застряг
На оральній стадії
Сексуальності...
Словом, розкидаємо один перед одним —
Із потаємним задоволенням —
Чужу брудну білизну.
Господи, можна тільки уявити,
Які ми бридкі тобі
З висоти всевідаючого погляду, —
Але ж ми
Чинили не найгірше з того,
На що здатні
Так звані люди,
Людські істоти,
Створені тобою, Господи...

* * *

Ну, що ти знов із меланхолією
Сплітаєшся і танеш? І життя
Не зваблює, а витікає між
Сумними пальцями і ребрами. Тісна,
Вузька, як смерть, осталася щілина —
Забився в неї пташкою, сидиш...

Утома двох століть? Тисячоліть?
А ти немов приречений за свідка
Служити часові? А вже бракує сил...

* * *

Іще вчора обварювала воскова спекота,
І ти благав тіні, молився на воду,
На дощ, на сутінки бодай.
А сьогодні, як вирвався на волю холод, —
Кутаєшся, сидиш у закутку, підібгавши ноги,
Хукаєш на руки,
І благаєш тепла, і сонця, і літа.

Не питай душу, чого вона хоче.
Морочить
Сама себе,
Нипає, вештається під місяцем —
Сновиди неприкаяна, очамренна,
Дика, неприручена.
І чого їй треба?

Нетля кругом ліхтаря —
Як іскри із вогнища або
Як трасуючі кулі... Ніч.
Душа вертається із нічної мандрівки,
Із потайних садів, —
Ще й треті півні не співали.
Тихенько знімає туфлі біля дверей,
На пальчиках легесенько
Крадеться до тебе —
І гріється ... гріховно-смутна.
Вона таки знає,
Що без тебе немає життя...

* * *

У кропив'яний мішок
Поскладаю всі свої коштовності —
Хай будуть завжди при мені:
Стежка у малиннику, що вибігає на райський город —
Улітку там — українське барокко.
Звивисті лінії, пахуча плоть
Насичених плодів,
Арки, дзвіниці, храми...
Як перегукуються барви, переплітаються!
Сонце лоскоче.
Цілунки і дотики,
Шепоти, млосне томління і знічена ласка...

Вже на межі і далі, в перетиці, —
Від соку темні губи: від ожини
Чи жимолості?
Млосні теплі стебла і погляди.
І третяся кров о кров. А тіло
Вже за руками тягнеться,
Як тісто молоде.
О літо, ти розніжуєш!
А поночі, вночі!..

Або серпневі цвіркуни... Захланна пристрасть
Смичком виводить — і в п'їтмі зими
Згадаю ж їх: вони мене зігріють.
Чи ластівка...
А то ще — нездзріле
Імлаво-фіолетове насіння
Соняшникове...
Низка бересклету на грудях —
Це вже осінь. І душа
Згортається потроху і стає
Дорослою.
Та любить заглядати
В кропив'яний мішок...

* * *

Де грає теплий шовк її веселих стегон,
І де піщані дні збігають у нутро
Годинника, давно заведеного Богом, —
Зостанься тут.

Де хаос дикий пре з розбитої пробірки,
І де нагірний сад зроняє пелюстки,
І де ще пахне дим і пахне раєм тоскно, —
Зостанься тут.

Де п'яна в'язь життя і письмена пророка,
Де благість — у малім, і пристрасті сліпі,
Де веремія, шал, і строгий піст, аскеза, —
Усе на вибір є.
Зостанься тут.

Юлька була мала, може, лише на п'ядь вища куцої Наталки, із низькопосадженими клубами над карачкуватими ногами, з несподівано великими, аж випирали вони з одержі, грудьми, а ще до того і з геометрично круглим, пласким, як місяць, обличчям, на якому, ніби закадзубинка, був маленький (пипочкою) ніс. Сірі вуста майже не виділялися на обличчі, а очка були так само круглі, здивовані, сірі, з рідесенькими кущиками брів; голова з ріденьким волоссячком також сірої барви, стягнутим ззаду гумкою. З'явилася вона з одного із сіл, неподалік Житомира, прописку здобула, влаштувавшись на якомусь шкідливому заводі; пожила трохи з гуртожитку, а тоді придбала собі на околиці кімнатку, таку маленьку, що в ній уміщувалося тільки ліжко, маленький столик та один стілець. Кімнатка, однак, мала аж два вікна, але без окремого виходу; хазяйка, в якої Юлька купила кімнатку, поки що дозволяла їй ходити через кімнату свою (коли це говорила, то якось так примружила очі, що й сліпий би побачив — це недовго триватиме); Юлька ж була недурна, принаймні втямила, що келишній господині кімнати таки недовго захочеться терпіти таку незручність, але вони були в однаковому становищі: хазяйка хотіла продати, а Юлька купити, отже, справу було залагоджено, Юлька стала власницею кімнатки, а містилася та в будинку на косогорі, і всього подібних комірчин було в ньому дев'ять, отже, на даху стояло поки що вісім телеантен, а до кожної кімнатки було прибудовано по незугарному, часом зі сходинками, ганочку, і всі вони були наліплені на будинок, ніби ластів'ячі гнізда.

— Розживетеся й проб'єте собі хід через вікно, — сказала доброзичливо колишня господиня Юльчиної кімнатки і знову змружила очі — це був майже ультиматум, але й на це Юлька мовчки згодилася, бо чудово знала: їй самою купівлею не обійтись, коли вона хоче жити у своїй хаті, а не в бридкому гуртожитку, тож їй доведеться біля цієї хати повозитися й потратитися, а це була немала проблема, бо Юлька витратила на хату всі гроші, а із зарплатні, що її одержувала на шкідливому заводі, навряд чи що відкладеш.

Ось чому у вільний час вона відчиняла вікно, присовувала до нього стільця (до речі, стільця, столика і ліжко вона купила в хазяйки разом із кімнаткою), сідала, клала пишні перса, аж вивалювалися вони із блузки, на підвіконня й засинала чи завмирала, чи то зирала на прирічкові краєвиди із верболозами або й на вулицю, шматок якої потрапляв їй у визір, а може, ні на що і ні на кого не дивилася, — лице її при цьому робилось байдуже, ніби то місяць посірів та й сів на підвіконня відпочити; при тому була Юлька така непорушно-відсторонена, що всяк із чоловіків, котрий проходив мимо, неодмінно повертав у її бік фізію; одні тільки окидали її поглядом, інші шкірили зуби, але ніхто не зупинявся й не пробував до неї заговорити, хоч кожен аж поглядом їв оті розвалені на підвіконні перса. Юлька ж на ці розглядини не реагувала ніяк, навіть не дивилася на тих, котрі ото проходять і пасуть очима її єдину, справді достойну принаду; вона в ці хвилини взагалі ніби нікого не бачила, а

зворухнутися то й не мала потреби, хоч, може, це так тільки здавалося, бо хто його вгадає, що думає собі жінка і що вона там бачить а чи й не бачить.

Так тривало день у день і до неї почали вже звикати, як звикають до дерева, що спокійно собі росте, або куща, що спокійно собі цвіте, аж завело в той завулочок, де стояв дім — Ластів'яче гніздо — Шурку Куксу, який того дня був печальний, бо саме покинув чергову почварку, з якою крутив любов, а нової ще не знайшов: мав до почварок Шурка Кукса особливий інтерес. Коли ж у нього таке траплялося, ставав розтривожений і збентежений; тоді йому, бідасі, не сиділося на місці, отож він блукав, мов сновида, а в грудях у нього немилосердно товклося серце і грало якусь вельми невиразну мелодію, ніби хтось надимав міха; відтак, Шурка й сам надимався, випухкуючи повітря і густо червоніючи на виду, — був видимо хворий, і хвороба ця увіч була любасна. Губи його при цьому м'яли цигарку, а дим він ковтав, як воду, і випускав і ротом, і носом; дим той (здавалося, що він більше його видихав, як вдихав) обволікав Шурчине обличчя габою, щипав очі, тож очі натурально воложилися. І ось він, бідаха, крізь дим, сльози, габу любасного туману, який його оповивав, крізь любасний одур, який і витворював отакі з ним фінти, побачив мимолітне видіння, маленьке чудо у вікні: блідого, сірого, заснулого місяця і розвалени біля того місяця сніжні кучугури (сьогодні Юлька була в білій блузці). Од того видіння Шурчине серце в порожніх грудях скакнуло під горло, кумельгнулося кілька разів, а тоді зціпилося, стислося в маленьку грудку й зупинилося. Відповідно, зупинився й сам Шурка Кукса та й умер, розтуливши рота, з якого безвольно випала цигарка і лягла на висохлого куща трави біля його правого черевика, котрий, здається, ніколи не знав вакси. Із того куща повився тонкий синій димочок і почав окручувати Шурку, ніби сповиваючи його в кокон, бо на те він і вмер перед мимолітним видінням, чудом у вікні, щоб, фігурально кажучи, «ококонитись», а в наступні хвилини, може, перетворитись і в метелика Павине Око; відтак ударити крильми й полетіти на той білий вогонь, що розлився на підвіконні під сірим отим, заснулим місяцем.

— Драсте! — сказав Шурка Кукса, бо вже вийшов чи вилетів із кокона і мружив ліве своє павине око. — Це ви купили в тої Кози хату?

Заснулий місяць розкрив круглі, здивовані оченята і облив Шурку Куксу сірим перламутром погляду; губи при цьому в місяця ледь-ледь скривилися.

— Дивіться оно, у вас оно під ногами оно земля оно горить!

— Оно! — сказав Шурка Кукса й подивився собі під ноги. Висохлий кущ трави вже не тільки димився, а з нього й справді вибивалися маленькі язички полум'я.

— Це я од вас його запалив, — сказав Шурка Кукса. — Очарувався! Я такий, що можу хату запалити, када нада і када мені хто не то. Отак гляну й запалю.

— Да! — сказала незрушно Юлька. — Розкажеш своїй бабушці.

— Не, правда! — мовив Шурка Кукса, підступаючи гоголем до паркану: гоголем — це значить — бочком, а бочком тому, що під парканом ріс буйний кущ кропиви. — Я такий, що всьо можу.

— Може, й можеш, — сказала Юлька і знову завмерла.

Шурка Кукса пас очима її перса. Так пас, що йому в голові білі з чорним пасмуги заходили, і він, здається, й зовсім утратив тям, а його

любасна хвороба палахкотіла в ньому куди дужче, ніж той мізерний куш під ногами, вже за спиною.

— Слиш, як тебе звать? — спитав він, безсилий відклеїти погляд од тих розлитих на підвіконні принад.

— Мене звать Розірвать, фамілія Лопнуть, — сказала Юлька і по-простацькому розреготалася. Шурці ж од того сміху зробилося млосно, бо він уже був, як та риба на гачку, — гарячий, видно, характер мав. А може, й не так: річ у тому, що той сміх сколихнув білий розлив грудей, і вони, перса оті, затрусилися й затанцювали на підвіконні.

— Слиш, — сказав Шурка Кукса й роззірнувся, чи ніхто не бачить, — може, ти мене в гості присогласиш?

— Багато ти хочеш, — сказала незворушно Юлька й завмерла.

— Не, я серйозно, — сказав Шурка.

Тоді відчув, що круглі здивовані очка знову полили на нього сірий перламутр, ніби холодну сіру воду, а може, висунули якісь невидні мацаки й обмацали його крижаними пальцями.

— Може, й пригласу, — сказала спокійно й розважно Юлька. — Коли ти мені замість цього вікна, — вона махнула рукою, — двері вставиш.

— Двері? — здивувався Шурка Кукса, його цей Юльчин практичний інтерес шокував.

— А ти хочеш, щоб я тебе пригласала за красіві глаза? — спитала Юлька. — Вони в тебе й не красіві. Зроби мені з вікна двері, тоді й буде в нас разговор.

Він стояв, кажучи фігурально, ніби мішком прибитий: ще з жодною з жінок чи дівчат він такої розмови не вів. Щоб отак зразу, отак прямо... хм...

— Я не мастер уставляти двері, — сказав він трохи ображено.

— То йди своєю дорогою, — незворушно сказала Юлька і знову непорушно завмерла.

Шурка почухмарив потилицю, озирнувся на куш трави, але той уже й не горів, той уже навіть не димів, трохи обвуглився, та й усе.

— А двері в тебе є? — спитав він, трохи й вагаючись.

— Принесеш, — категорично сказала Юлька й облила його холодним перламутром.

Шурка знову зирнув на ті груди, — якось вони вже й не так його хвилювали, — на те кругле обличчя, сіре й ніби неживе — сиділа собі й зирила на річковий краєвид, ніби й не було його тут або він був щось не більше як куш трави.

— Шутніха ти, — сказав він. — Придумала... Давай лучче просто, по-хорошому...

— За дурничку шукай дурних, — категорично сказала Юлька. — І не мішай мені оддыхать.

Знову почухав потилицю, — ні, треба звідсіля забиратися! Малахольна вона, чи що? Це ж придумати тра — двері!

Хихикнув і порвався йти, але потрапив у куш кропиви й попик руку. Юлька знову по-простацькому розреготалася, і від того вдруге сколихнувся отой принадний білий розлив — перса затрусилися й затанцювали підвіконням. Тоді Шурка Кукса відчув себе до решти задурманеним, тож поволікся завулочком геть; в нього, бідахи, перед очима мигало, бо чи ж міг забути отой принадний білий розлив? Ще подумав: а мо', повернутися до своєї останньої любаски? Але любаска недвозначно вимагала в

нього женитися на ній, а Шурка того не тільки не бажав, але й увявити себе не міг жонатим — для чого йому те, в біса, здалося! Отже, повертатися до останньої любаски годі було, інакше вона неодмінно його на собі оженить, а він не такої вже відпорної сили чоловік, аби гратися з вогнем.

Шурка Кукса дістав поволеньки цигарку, запалив, але якась гірка трапилася йому сигарета — цвіла чи що? Але все одно її палив, не викидати ж добра! Й отой цвілий дим вповзав у нього, як вужака, наповнював його від ніг до голови, тож сам ставав цвілий, бо щось йому на душі муляло, щось його невдоволило. А ще він знав, що гачка із приманкою, кинутою тією місячною рибалкою з вікна, він таки проковтнув — оце той гачок і рве, роздирає йому нутроці. Водночас, щось йому в цій історії й не подобалося, бо звук здобувати жіноцтво без особливих затрат, а тут (хай тобі нечистий!) треба роздобувати ще й двері, прорубувати стіну, вставляти — і все це за непевну обіцянку: тоді, мовляв, буде розговор. А що коли він отак розпадеться, а вона йому — дулю з маком або, ще гірше, почне ще чогось вимагати?

Шурка Кукса був робітник не вельми. Десятки разів улаштовувався на роботу, звідки його чи виганяли, чи сам ішов; оце й тепер він покинув роботу, а нової шукати не поспішав, сидів на материнім хлібі, а вдома й за холодну воду не брався.

Шурка зітхнув, замотав головою: цілий тобі клопіт. Через це йшов і світу білого не бачив, не побачив він і Людку, яка кудись швиденько чимчикувала вулицею, саме ту Людку, котра все на вулиці бачила і все знала. Уздрівши Шурку, вона раптом з розгону зупинилася, ніби її прикувало до землі, а Шурка й собі зупинився, хоч сам не знав чого.

— Вже до тої Юльки клинці тешеш? — спитала Людка і засміялася.

— До якої це Юльки? — спитав він тупо.

— А тої, з Безназванного.

«Ага, — подумав він, — її звуть Юлька», — і видивився на лукаву Людчину мармизу.

— Тешу, — сказав він. — А тобі що?

— А мені нічо! — сказала Людка і ніби не було її перед ним — гналася вже геть далеко.

Шурка сплюнув. Отже, те, що він на хвильку став і побалакав із Юлькою, на вулиці вже знали. Зрештою, коли він візьметься за ту роботу, то це тим більше всі бачитимуть.

«А мені до лампочки, — подумав він легковажно, вдихнувши на повні груди цвілого диму. — Пашлі ви всі!»

Серпневе сонце щедро наливало землю, казилися цвіркуни, бур'ян одурманливо пахтів; хтось у недалекому подвір'ї вибивав килима: бух, бух, бух! Серце в Шурки також тахкало в такт того вибивання; він пішов до річки, скинув одягу, лишившись у маленьких вицвілих трусах, раптом розігнався й шубовснув у воду. Випірнув, фуркнувши, і поплив наввишки, вже майже зовсім забувши, що там, у вікні, й досі сидить непорушна Юлька і дивиться на прирічкові краєвиди, бачить, як він купається, як студить перепалене, перетліле тіло, як поринає у воду, знову з'являється на поверхні, а вода довкола нього закипає; і він у тій воді не холодиться, а вариться; а сонячні спалахи стріляють йому просто в очі, роблячи його сліпим, а вуха його позаливало водою, ніби два кляпи хто вставив; Шурка фуркав, віддувався, плив над водою і під водою, хапався руками за підводне каміння, переконував себе, що він таки зовсім забув

Юльку, а тоді знову виринав, і зовсім не дивився в той бік, звідкіля до нього було повернуте сіре кругле обличчя із здивованими круглими оченятками, і він знову казав собі, що майже забув її, а ті оченятка продовжували незмигтно дивитися, і він, хотів чи не хотів, відчував на голому тілі холодні присосики тих оченят, а вода біля нього закипала, бурунячись і булькаючи.

— Хай ти скажишся! — мовив уголос Шурка Кукса, вибредаючи із тієї киплячої води, яка ніби хапалася йому за тіло й не відпускала від себе, отож він, бідаха, вибредаючи, ніби й тягнув на спині, як здоровенну рибу, оту пекучу і їдливу, чарівницькими очима збурену річку.

2

А коли прийшов вечір, а по ньому й ніч, Шурка Кукса відчув, що з ним починає діятися казна-що. Може, цьому посприяв місяць, із яким у Шурки виникали відомо які асоціації: круглий, плаский, що не світив, а світився, трохи каламутний і ніби вкритий холодним перламутром; Шурка ж був такою людиною, на якого місяць діяв узагалі збудливо — можливо, тотемом його первісних предків був кіт. Через це Шурка вчинив так, як чинять коти, тобто покинув домівку, зайшов до одного й другого дружка чи знайомого, але всі були в цей вечір зайняті: одні били доміно, інші в телевізора утюрилися, ще інші мотнули на баби, і Шурка Кукса відчув, що впевненості й твердості у нього меншає. Міг би пристати до компанії, що різалась у карти в густих бур'янах, незважаючи на темінь (вони там присвічували собі ліхтариком), але з тією компанією Шурка водитися не любив, бо там були хлопці вже пропащі та й вигребли б вони в нього все, що мав, хоч мав він, можна сказати, таки нічого. Тоді Шурка став лицем на місяць, як у певні періоди життя стає до нього пес, але не завив, а тільки пильніше придивився. Нічого особливого не побачив: місяць як місяць, але цього акту стало досить, аби місячне проміння, хай і каламутне, просвітило Шурці його тугодумну макітерку, поколошматилося там, порозкидало всякий мислительний непотріб, вимело зайве, а одним із промінців, наче маленькою сапочною, просапало закіптужений і заснований павутиною один із закамарків його черепка; і з того просапаного місця відразу ж поріс синій росток — Шурка Кукса раптово пригадав, що в тому районі, де жила його остання маруха, на Подолі, розбирають старі будинки і там цілком можуть лишитися якісь поганенькі двері; тоді він ті двері може ще сьогодні Юльці приперти і зажадати авансу.

Він аж звеселів од такого думання: то було, здається, саме те, чого шукав у сьогоднішньому вечорі, отож перестав дивитися на місяць, запалив цигарку, хихикнув, — і його ковтнули сутінки, аж навіть Людка, що за ним від сьогодні почала стежити (адже відбувся на вулиці новий рбман, а коли це траплялося, вона не могла побороти слідчої спокуси і не могла не розпочати вивідів; можна бути певним, що слідство те велося без жодної рутинної формалістики чи, як її звать по-народному, трахомудії. Людці здалося, що Шурка подався до Юльки, тож вона перемахнула через місточок, збудований над розмитою водою кам'яною греблею (принаймні це дешевше збудувати той місточок, аніж ремонтувати греблю), але тут було порожньо. Юлька у вікні вже не сиділа, хоч воно й було відчинене. Отже, Людка лисицею прошмигнула у двір, але відразу ж натрапила на колишню господиню Юльчиної кімнати і змушена була вдати, що саме до неї йшла. На кожному ганочку Ластів'ячого гнізда

сиділо по одній, а часом і по кілька жінок і щебетало, як ті ж такі ластівки; колишня хазяйка Юльчиної кімнати провела Людку у двір, де була напівгнила лавочка і де сопушно смерділо туалетом, і вони там трошки потеревенили — Людка при цьому поставила кілька вивідчих запитань, збираючи про Юльку попереднє дізнання, але довідалася вельми мало, навіть змісту сьогоднішньої розмови між тим лоботрясом та Юлькою колишня господиня Юльчиної кімнати не змогла переказати, бо в той час вона різала для нутрій зілля. Підкрастися до Юльчиного вікна (воно світилося) в такій перелюдненій атмосфері було неможливо; зрештою, Людка того не вельми прагла, бо тямилу просту істину: навряд чи Шурка, коли це вона не змогла, міг би тепер проникнути до Юльки непомічено; це, зрештою, було й справді так, віддамо належне Людчиним слідчим здатностям. Отже, Шурка зник в іншому напрямі, очевидно, пішов із вулиці в місто, а все, що виходило поза межі вулиці, Людку якимось аж зовсім не цікавило. Отож вона заспокоїлася, але патрульного обходу вулиці не занедбала, вряди-годи біля якихось воріт чи хвіртки зупиняючись, щоб перекинутися словом-другим із сусідками.

Шурка ж у цей час був на Подолі й лазив по руїнах кількох хат, але ті руїни вже були так ретельно обчищені, що він аж почудувався на власну наївність: отак візьмуть господарі колишніх халуп і залишать для нього двері. Шурка присмугнів, але він уже трохи перейнявся містичною вірою у місяця, адже й попередню думку він дістав од нього, тим-то став лицем до світила, і те знову покопошилося промінчиком у його тугодумному черепку, який знову розгріб та розкидав мисельне сміття і обсапав сапочкою інший забур'янений закамарок макітерки. І його старання й цього разу виявилися немарні, він аж по лобі себе плеснув — зовсім неподалік стояв будинок на два поверхи, напівоблізлий, напіврозхитаний, із строкато латаним дахом і з чотирнадцятьма телеантенами над тим дахом. Звався він у народі Білий дім, бо на околиці був найбільший, мав лише один парадний вхід і той вхід не так зачиняли, як затуляли двері, що бовталися на одній петлі; влітку ті двері не зачинялися взагалі, а скособочено відвалилися набік, а взимку їх таки намагалися зачиняти, доки не вмерзали вони стало в лід, бо саме сюди зливалася з даху вода через дірку в ринві. Ото саме на ті двері й насвітив його місяць, але щоб їх дістати, треба було дочекатися доби пригіднішої, бо біля входу тієї величної споруди на маленьких ослінцях сиділо, як на тайній вечері, дванадцять (із чотирнадцяти) осіб з напнутими на коліна подолами. У тих подолах бовталосся соняшникове насіння, особи лузали і його, й слова, а лушпиння й слова викидали із себе в кулетметний спосіб. Окрім того, із жерла Білого дому саме в цей час виступила остання Шурчина любаска з маленьким ослінчиком і присіла біля того гурту тринадцята. Шурка міг би не мати ніякого клопоту, підійти зараз до тих жіночок (вони його знали) й забрати від них свою колишню любаску, але тоді він тут напевне б пропав, бо його тепер палить гарячка чи сверблячка, тож напевне б усадив свою тугодумну голову до зашморга, а тоді прощай, воля і Юльчині пишні перса. Шурка Кукса в одному не був дурний, він той момент, коли не можна заходити у стосунках із дівчиною далі відведеної ризи, добре відчував, отож вів себе як хитрий садовий злодій: зривав, що рветься, — і навіткача замість потрапити з повною пазухою яблук у руки сторожа чи хазяїна. З досвіду Шурка знав, що ці баяндраси тягтимуться ще з годину, отож подався на горби в місто, де з нудьгою тинявся вулицями, розглядаючи дівчат, а тут їх було, як бобу. Але ці дівчата для

нього ніби й чужі, до них інтерес виявляв хіба позірний: отак мацнув поглядом, та й усе; його більше хвилювали дівчата околичні, тобто простіші й не такі церемонні.

Погуляв отак не одну годину, а півтори, бо з досвіду знав, що дехто з тих власниць чотирнадцяти антен мав звичку ще постріміти у вікні, аж доки їх не гукали знетерпілі чоловіки (діти в цей час уже спали); отож треба було й потрапити в той сакраментальний мент, коли діти спали, а чоловіки дружно й майже водночас підгортали під себе жінок. Тоді весь Білий дім починав ходити ходором, ніби колихав його землетрус, бо всі працювали в одному ритмі й одночасно, хіба що сама колишня Шурчина любаска, а може, ще дехто із самітних, у кого чоловік загуляв, тихенько лежали в темряві й тоскно прислухалися до того ритмічного погойдування, до стогонів і гарячих пошептів, бо стіни в Білому домі (це Шурка знав на практиці) тонесенькі, як папір, — саме в цю хвилину найліпше зняти оті скособочені двері й дременути разом із ними в ніч.

Підступав до Білого дому, як кіт, навшпинечки і з розтуленим ротом; Білий дім і справді похитувався й коливався, млосно зітхав, постогнував, охав, похлюпував любасним смішцем; Шурка Кукса від того облився заздрісним потом, тож підважив двері, й вони зарипіли. Він сахнувся й прислухався; ні, будинкові зараз увіч було не до нього. Шурка ще раз підважив двері, і вони зіскочили з єдиної своєї петлі. Тоді він нахилився, поклав двері на спину й тільки тепер збагнув, що вони непомірно важкі. Але відступати було нікуди, позаду Білий дім, який за хвилину-другу отямиться, а тоді може статися біда. Тому Шурка Кукса пішов, наскільки міг швидко, у завулочок до Кам'янки, перебрався через місток і тільки тут кинув двері на траву і впав побіч, віддихуючись і похихикуючи. На нього, пітного, налетіла хмара комарів і почала його ярісно обкусувати, тож він змушений був витягти цигарку й запалити; комарі в паніці розлетілися, хоч найлютіші ще дзвеленіли над його вухом. Але Шурці Куксі було вже не до комарів — він солодко марив видом Юльчиних грудей, бо за ці двері він хоч, може, й не дістане кінцевого розрахунку, але аванс візьме, не питаючись, принаймні ті груди помне. Аж задихнувся від хвилювання, і це додало йому снаги, тож звалив двері на спину і почвалав униз по Кам'янці — йти було звідси до їхньої вулички таки далеченько. Вряди-годи зупинявся, щоб перепочити й витерти піт, кілька разів умився: раз із кринички, а вдруге із водогінної колонки. І як тільки він зупинявся, ніби на замовлення, знову з'являлося йому в очах біле марево Юльчиних грудей, і йому так тоскно хотілося ті груди почіпати, що він аж стогнав, а відтак відчував приплив нової сили. А може, це на нього так діяла ця млосна любашна ніч, оце дивне повітря, що пахло розпареним жіночим тілом; він знову став лицем до місяця й побачив, що серед неба каламутно цвіло Юльчине обличчя, а під ним було дві білі спушені хмарини у формі велетенських куль; і він раптом цілком безглуздо пожалів, що ці двері не килим-літак, на який можна сісти й помчати до тих куль; натомість сам мусить бути килимом-літаком, і сам перти ті кляті двері, бо від них у нього вже почали пострибувати в очах блакитні спалахи, і він уже задихався і від власних почувань, і від цих клятих дверей, які ставали все важчі й важчі; часом йому здавалося: ще трохи, і вони причавлять його до землі, розчавлять, мов жабу, як чавив він на своєму тілі комарів. Тоді Шурка Кукса відпочивав трохи довше, немилосердно кадив цигарками; його прохід зачули пси і підняли немилосердно гавкітню, а один вискочив у розхилену хвіртку, і Шурка змушений був

схопити каменяку і з люттю жбурнути; пес тонко заскавчав і погнався зі скавулінням у глибину двориська. Шурка ж знову пер двері, виливаючи із себе рештки поту, аж доки дістався Чуднівського мосту; тут він уже вирішив обмитись у річці й прохолонути — був уже в пенатах своїх. Вода пахла багном, мазутом і каналізацією, але Шурка все-таки вмився, навіть обхлюпався до пояса, скинувши сорочку, а тоді ще й посидів на траві біля мосту, слухаючи, як майже над головою, з жухкотом проносяться, наче летять, авто, і це жухкання було ніби велетенський ніж, що розтинав темряву: жух, жух, жух! — а він мав зі своїми дверима проскочити небезпечний простір і не потрапити під удар того ножа. Отаке дурне йому верзлося, а ще він резонно міркував: чи варто витратити стільки сили для примарної можливості торкнутися хай і пишних, хай і принадних, але таки елементарних жіночих опуклостей. Але згадки про те й оці резонні думки його тугодумного черепка тільки розхвилювали Шурку, отож знову кинув двері на спину і мотнувся в останній марш-кидок — тут уже йому було рукою подати. Кінь, кажуть, веселіше біжить, коли чує домівку, і це свята правда, бо й Шурка Кукса майже біг із дверима на спині, і саме такого, моторного, його зафіксували точні, як фотоапарат, Людчині очі, а їй сьогодні увіч не спалося — нутром ловця та слідчого безпомильно вгадала, що Шурка зник з околиці з певним наміром і не на зовсім. Правда, її трохи здивувала ця чудна поява людини-дверей, вона навіть трошки злякалася, але не вельми, бо такі розчовпала що й до чого. Шурка ж тим часом заскочив у Безназваний провулок, а вже це додало Людчиній душі олії — недаремно вона збавила стільки часу, дратуючи комарів (бо вони її не кусали), отже, Шурка Кукса підбіг до хвіртки, що вела до Ластів'ячого гнізда, обпер двері об паркана, а сам прослизнув у хвіртку і то так тихо, що та й не рипнула. Підкрався до Юльчиного вікна й тихенько пошкрябав у шибку. Вікно майже відразу розчинилося, і в ньому з'явилося щось біле.

— Хто там? — спитала хрипко Юлька, вона вже, певне, спала.

— Це я, Шурка, — прошипів він, і Юлька вихилилася з вікна, щоб його побачити.

— Чого тобі? — спитала. — Я ж тобі сказала своє услов'я.

— А я за уговором і действую, — сказав Шурка. — Притарабанив тобі двері...

Юлька замовкла, ніби була вражена його моторністю, тільки біло хиталась у вікні.

— А вдень не міг принести? — нарешті спитала вона.

— Вдень неінтересно, — захихикав Шурка.

— Украв? — спитала строго.

— Не, позичив, — все ще хихикав Шурка. — На вічне оддання. Де їх покласти?

— Сюди під вікно, — сказала Юлька, вона вже стриміла у вікні як звичайно, виваливши на підвіконня пишні, майже не прикриті сорочкою перса.

Шурка метнувся до хвіртки; йому, правда, здалося, що неподалік щось шамотнуло, але не до того було — потяг двері у хвіртку. Юлька ж непорушно стриміла у вікні, доглядаючи, як він тужиться, а Шурка нагально використав цю її непорушність, бо як тільки поставив двері під вікно, відразу ж звівся і відразу потрапив рукою у щось драглисте, тепле й ніжне — ті ж такі справжні, такі бажані, такі знадні та любашні перса. Юлька на його рух не прореагувала ніяк, тоді він зашепотів спрагло:

— Пусту мене до себе, Юль! Ну, як аванс!

— Ні, — сказала вона твердо. — Зробиш, шо нада, тоді пожалуста. Знаю я вас...

Шурка пошкратав потилицю.

— Така ти невмолима?

— Така невмолима. Приходь завтра вранці. Щоб перед моєю роботою був, бо я рано на роботу виходжу.

І поки Шурка зібрався вдруге почіпати те, що так його вразило, Юлька відхилилася в кімнату, і стулки вікна зачинилися перед його носом. Він зашкрябав і легенько застукав, але вікно було глухе й німе, тож зітхнув тяжко. Добиватися ж активніше до Юльки було б нерозважно — ще сусідів побудить. Зрештою, був по-своєму й задоволений: до тих пишнющих перс він доступився, а раз так, дістав і аванса.

3

Прийшов уранці перед тим, як Юлька мала піти на роботу на шкідливий завод; прихопив сокиру, молотка, цвяхи, бо навряд чи все те у Юльки було, а ще взяв власні дві привіски. Перед тим Юлька поділовому попросила колишню господиню своєї кімнати:

— Я найняла цього лобура, цьоць, то пригляньте за ним. Бо ще чо' потягне.

— Добре, добре, — захитала голівкою на худій довгій шиї хазяйка, власне, колишня хазяйка. — А де це в тебе з'явилися ті двері?

Юлька на це нескромне запитання вирішила не відповідати, та й Шурка в цей час прителіпався, отож пішла дати йому вказівки. Шурка відразу ж вийняв з кишені складаного метра й почав вимірювати вікно. Юлька постояла біля нього мовчки, приглядалася.

— Там на столі каструля з борщем і хліб у кульку — захочеш, поіси.

— А вторе? — спитав він.

— За вторим додому побіжиш, — мовила Юлька.

Не перечила, коли він її облапав за груди, тільки й зітхнула: «Ох, Шурка!» — й махнула на роботу, бо й пора було. Шурка знову проміряв вікно, а тоді двері — виходило, що двері були ширші Юльчиного вікна десь на долоню: треба було або зрізувати двері, або довбати стіну. А що зрізувати двері було легше, то він провів цвяхом, приставивши пилочку, лінію. І саме в цей час його щось затурбувало — озирнувся й побачив, що внизу, у дворику (дім був, як уже казалось, на косогорі, а Юльчине вікно на горбі) стоять усі восьмеро жінок із Ластів'ячого гнізда, а біля них порозтуляли роти й порозпускали шмарклі їхні малі подобенства, від чого пички їхні здавалися ніби й дегенеративні, — і всі вони невідривно дивилися на його роботу, ніби бачили бозна-яку невидаль. По тому колишня господиня Юльчиної кімнати хитнула малою на довгій шиї голівкою й рушила по стежечці на пагорб, тримаючи на вустах чемненьку гадючку-всмішечку. Зупинилася біля нього десь на метр, і він почув, бо мав тонкий нюх, що від неї пашисть важким козиним духом; зрештою, й вона сама вельми подобала на козу, якій чомусь захотілося стати на задні кінцівки, а передні вважати руками. Отож ця дивна коза в людській подобі ще раз чемненько вичавила на вустах гадючку-всмішку і замекала, правда, так управно, що з того мекання виразно проступили слова:

— То це вона, та Юлька, найняла тебе, чи що?

— Найняла, — сказав Шурка, примружуючи заплаиле димом ліве око.

— І скільки в неї за цю роботу хапнеш?

— О цьоцю! — сказав Шурка, і його ліве око зовсім затулилося димовою хмаркою. — Хочете й собі вставити двері?

— Нє, — вони в мене справні! — сказала жінка-коза. — У мене двері, слава Богу, є.

— То чо' вам з того за інтерес?

— А так!

— То хай буде й так! — показав зуби Шурка Кукса, а кількох кутніх у нього й не було.

Жінка-коза якусь хвилю постояла мовчки, а всі ті семеро жінок унизу і їхні подобенства зі шмарклями під носом продовжували нерушно стовбичити, мов неживі; жінка-коза якось кумедно, по-козиному-таки мотнула головою і спитала:

— А двері ці де взялися?

— Де вони взялися, мені до лямпочки, — сказав Шурка, ще раз проміряючи двері і вікно, щоб зайве не різати. — Мене найняли їх уставити, а шо, де і як — це ви маєте знать. То де вони взялися, цьоць?

— А трясця їх матері знає! — невідь-чому розсердилася жінка-коза; Шурці ж здалося, що там, унизу, між жінок, щось знову не так; он вони стоять усі семеро: одна подобає на вівцю, друга — на свиню, третя — на kota, четверта — на собаку, п'ята — на лисицю, шоста — на курку, а сьома на нутрію (а може, він так собі це попридумував?); до речі, ота нутрійка таки розводила нутрій, так як і та, що схожа на собаку, тримала маленького, крапля в краплю вона, бульдожка, який тут-таки сидів біля ноги господині і невідь-чому ласо облизувався — вся ця картина, зрештою, мала бути звична Шурці, але щось його турбувало, і він не відразу ж примітив: жінок там, унизу, було не сім (восьма тут, біля нього), а вісім, і восьму він ледь-ледь розрізнив, так уміло й непомітно вона до жінок затесалася, — була то, звісна річ, Людка. У Шурчине серце застромилася голочка, бо чудово знав, яка та Людка нишпорка, а з іншого боку, йому й смішно стало: ну, винишпорить вона, що він, Шурка Кукса, переспить із Юлькою — то що? Хіба лікті собі покусас, бо сама ще ні з ким не спала. Проте працювати під таким оглядом було не вельми затишно, отож він і сказав, насилаючи на ліве око хмарку диму:

— Ідть уже, цьоць, коли все сказали, і не мішайте мені работать. І ту компанію знизу заберіть.

— А може, Юлька доручила нам, — промекала жінка-коза, — щоб ми наглядали за тобою?

Тоді Шурка Кукса почервонів, як піон, і по-справжньому розсердився:

— То шо, думаете, я злодій? — рывкнув він, аж жінка-коза переполошилася і почала швидесенько сходити з горбка, але ще досить виразно промекала, принаймні він розібрав:

— Я не кажу, що ти злодій, але двері ці десь узялися?

Йому захотілося жбурнути в неї пилкою чи метром, та логіка її була вбивча, тож він стримався і вирішив на цих наглядців не зважати, та й що красти у Юльки, коли в її хаті (він уже встиг через вікно роздивитися) таки справді нічого не було, хіба стілець чи столик, чи каструлю з борщем, та й борщ вона зварила для нього. Ось чому він вирішив не зважати на жінок і почав спокійно працювати: вийняв вікно (а вони стояли), зрізав підвіконня (а вони стояли), почав довбати стіну під вікном (а вони стояли), різав трухляве дерево, яке було під тиньком (а вони стояли); тоді він легковажно про них забув, а коли опам'ятався і зирнув

донизу, побачив, що їх там уже нікого й нема, хіба снувала двориком чомусь невдоволена й сердита колишня господиня Юльчиної кімнати, або, інакше, жінка-коза. Тоді він вирішив відпочити: витяг із хати стільця, сів на нього й закурив, а коли жінка-коза наблизилася, по-змовницькому поманив її пальцем. Це жінку заінтригувало, і вона хутенько подалася до нього на горба.

— Сlišте, цьоць, — сказав Шурка Кукса, підморгуючи. — Може б, я у вас сам-жене баночку купив? А то Юлька мені борщу оставила, ха-ха! Даже без второго! А на борщі далеко не поїдеш, тра горючого. То як, цьоць?

— А я шо, жену ту заразу? — хитро мекнула жінка-коза.

— Ну, цьоць! Ви мені не довіряєте?

Жінка-коза озирнулася спершу в один бік, потім у другий, а тоді спитала свистячим шепотом:

— А ти звідки взнав, що в мене теє діло?

Шурка напустив на око пасемко диму і розсміявся:

— Та це, цьоць, ціла вулиця знає.

Жінка-коза знітилася, зирнула на Шурку зизом, схилила голову, а тоді знову озирнулася в один бік і в другий.

— А коли ти все знаєш, то чо' раніше до мене не приходив? — спитала хитренько.

— Ошибку робив. Брав самі знаєте в кого, — мовив Шурка.

— А ти не розпускатимеш язика, коли продам тобі ту заразу?

— Продасте, то й язика мого зв'яжете, — сказав поважно Шурка Кукса.

Колішня господиня Юльчиної кімнати, або жінка-коза, трохи постояла, тоді зійшла з пагорба, як раніша, бочком, а тоді зникла за рогом хати. Шурка ж Кукса знову взявся до роботи, будиши задоволений аж по нікуди, бо все в його планах удавалося на славу. Отож він енергійно пропрацював цілий день, обмиваючись потом, навіть сорочку скинув, а коли двері щасливо зарипіли чи, власне, заспівали, вільно відчиняючись і зачиняючись на петлях, він зайшов до кімнатки, сів біля столика, на якому стояла каstrуля з борщем і півлітрова банка з каламутною рідиною, за яку виклав власні гроші, а їх у нього було негусто; спершу шляхетно подумав, що вони розіп'ють цю банку разом з Юлькою, але, з'ївши півмиски борщу, притому нерозігрітого, відчув, що той борщ йому нудкий і якийсь чи недосолений, чи непокислений; тож, щоб поправити смак, приклався до банки й випив половину. Після того досипав борщу і спробував: тепер той був і посолений як слід, і покислений. Шурка виїв миску до кінця, ум'явши й чверть півбуханця, що його залишила Юлька; зирнув на банку і якось сам не стямився, коли рука його взялася за неї (задумався, чи що?), а як торкнувся крайкою вуст, рідина ота якось до рота й витекла. Шурка з'їв другу миску борщу і подумав, що славний борщ варить Юлька, вм'яв другу половинку півхліба, а коли це сталося, зирнув до каstrулі й побачив на дні трохи рідини, дві картоплини і кілька пластівців буряка. Приклався до тієї каstrулі, допив борщ, усмоктавши в себе і картоплини, й буряк, і йому стало добре, затишно, кімната хитнулася, а в долішніх шибках тепер єдиного вікна з'явилися дві чортячі фізії. Він покліпав очима, ні, то були оті діти з дегенеративними обличчями, вони за ним підглядали. Тоді він устав, кинувся до дверей, ледь не перечепившись об стільця, а коли відкинув ті двері, які зі співом розхилилися, звісно, біля вікна не було ані духу. Тоді він подивився, помилювався

на краєвиди, які розгорталися звідсіля чудові, на річку, ще залиту сонцем, і горби; повернувся в кімнату, затулив вікно фіранкою, а що не мав більше сили рухатися (його тіло скувала гаряча й терпка втома) ліг на Юльчине ліжко, витяг цигарку, не запаливши її, встромив до рота, і йому здалося, що з повік йому злетіло дві ластівки та й помчали в блакитне небо, а він сам відчув себе бульдогом, прив'язаним до буди на золотому ланцюзі і загарчав, загавкав на всіх отих восьмеро чи дев'ятеро, бо і Людка була з ними, жінок, а вони оточили його колом, усі, звісна річ, голі, одна схожа на вівцю, друга на козу; третя на свиню і так далі, і заспівали йому солодкої коліскової надто тонкими, високими голосами: нявчали, бекали, мекали, скавуліли, хрюкали, пишчали, а їхні діти гасали поміж них, як чортенята, з реготами та вискотами: грались у квача. Одна тільки Людка поміж них не мала звірячої подоби, а підійшла, погладила його по голові, тоді поклатла ту голову собі в пахвину (бо одна вона не була гола), і він відчув, що та пахвина палає, розпечена, мов присок.

— Залишіть мене з ним! — крикнула Людка усім тим жінкам, — я хочу його, сердешного, пожаліти. Бо він дурний і недоглянутий.

І від тієї несподіваної Людчиної ласки Шурка заплакав у той поділ, і сльози його шипіли, падаючи, як на плиту, й випаровувалися, бо якимось ніхто його, блудячого, у цьому світі й не жалів, а всі тільки на нього кричали, сварилися, всі дорікали або ж, у ліпшому випадку, хотіли округити.

Жінки із звіриними подобами перестали співати коліскової, очевидно, вражені Людчиним учинком, але розходитися їй не подумали, стояли довкруг них і дивилися на всі очі, а їхні діти порозбігалися вже по двору, зеленому, зарослому спорішем із величезними парашутистими кульбаб'ячими головами, і бігали в квача уже там, дзвінко погукуючи. Тоді він відчув, що його голова у Людчиній пахвині зараз спечеться чи звариться, коли він її довше там триматиме, отож вирвався із Людчиних обіймів і сів віддуваючись. Отоді-то й побачив він, що Безназванним завулком іде місяцева донька, зовсім мала, тільки на п'ядь вища від куцої Наталки, із низькопосадженими клубами над карачкуватими ногами, з несподівано великими й пишними, аж випирали вони з блузки, персами і геометрично круглим, пласким, як місяць, обличчям, на якому, ніби закандзюбина, стримів пипочкою ніс, сірі вуста майже не виділялися на лиці, а очка були круглі, здивовані, сірі, з ріденькими кущиками брів, а голова з ріденьким, також сірої барви, волоссячком, стягнутим ззаду гумкою. І йому здалося, що той Безназванний завулок ніби голий яр, без кущів, дерев і трави, і по тому голому яру тягнеться тоненька глиняна стежина, а місяцева донька помаленьку ступає по ній карачкуватими ніжками, втомлена, налита отрутою, якої набралася на шкідливому заводі, з байдужим померклим лицем і з випитими, також налитими отрутою, сірими очима.

— Я змиваюся! — сказала Людка, і двері, які він сьогодні вставив, заспівали. Шурка розплющив праве око і виплюнув пожовану, незапалену сигарету — в кімнату й справді входила Юлька.

— Вставив тобі двері, — сказав, ледве ворочаючи язиком, Шурка Кукса. — Як там з розщотом?

— А замка? — різко спитала Юлька. — Чи я буду жити без замка?

Він здивовано сів на ліжку й дихнув на Юльку такою хвилиною перега-ру, що та аж відскочила від нього.

— Ти що, п'яний? — заверещала вона, ніби пилорама різнула.

— Але ж, Юль, — пробурмотів він. — Про замок у нас договору не було. І про те, щоб я не був п'яний, теж.

— Забирайся! — верескнула Юлька. — Вставиш мені замка і не будеш п'яний, то прийдеш.

— Але ж замка тра купить, — сказав він. — А в мене нічо, — він вивернув свої і справді порожні кишені.

— Ну, харашо! — пом'якшала Юлька. — Замка я куплю. І щоб не був мені п'яний. Терпїть не можу п'яних, пойняв?

— Та пойняв, — сказав він, зводячись із постелі.

І раптом кинувся до неї, схопив її лапищами й почав м'яти і там і сям, і вище і нижче, Юлька заверещала, викрутилася, дряпнула, як кішка, його фізію й почала гамселити його кулачками з тим-таки диким вереском. І коли він, хихикаючи, вивалився у вставлені так гарно ним же двері, то побачив унизу, у дворику дев'ятеро виладнуваних одна біля одної жінок, вісім із Ластів'ячого гнізда, а одну сторонню, певна річ, Людку. Всі вони безмовно дивилися вгору, де репетувала Юлька, а їхні подobenства спинилися так само з розвертими очима й ротами, від чого їхні обличчя здавалися дегенеративні. Шурка либився на весь рот і вихилася сходяв із горбка.

— І щоб мені не лапався, пойняв? — верещала вгорі Юлька. — Я тебе работать найняла, а не лапаться.

Тоді кілька з тих жінок унизу заіржали, але решта лишалися з незворушними фізіономіями, а маленький бульдожик, крапля в краплю схожий на свою господиню, зірвався на ноги, загарчав і загавкав несподівано грубим гавкотом, аж із ремінця рвався, але його тримала залізна рука господині — Шурка ж ішов і либився.

— Забув замка їй уставить, — сказав, насилаючи на ліве око хмарку диму, бо дорогою встиг і закурити. — Доведеться завтра прийти. І вставлю, хе-хе! На губу привішу. На! — він зробив непристойний жест, але ніхто на його ніби й жарт не засміявся, всі лишалися безмовні й непорушні, ніби це стояв гурт манекенів. Сам тільки бульдожець вдруге рвонувся на повідку і люто загавкотів.

— Не терпить мій Рекс п'яних, — сказала тоненьким голоском власниця бульдожка. — Він і мого Мішу кусає, коли той п'яний припреться. Він у мене розумничок. Цяця! Цьом!

Шурка Кукса прийшов до Юльки наступного дня, коли вже та повернулася з роботи. Був він тверезісінький, навіть одколоном пах, волосся було змочене й охайно зачесане, хоч одежа, як була нечупарна, такою й залишилася.

— О, — сказала Юлька, пильно його оглянувши. — Тепер ти на людину схожий, а не свиню.

Він теж уважно обдивився Юльку, прикидаючи, а на кого схожа вона, адже всі пожильці Ластів'ячого гнізда на когось із тварин таки подобали. Мацнув по-свійському її за груди, на що вона аж ніяк не зреагувала, а тоді поважно сказав:

— Це щоб ти не думала, що я не порядошний. Купила замка?

Замка вона купила, і він цілі дві години возився, врізуючи його в двері; пожильці Ластів'ячого гнізда до нього вже звикли і перестали ловити супроти нього витрішки, хоча, пробігаючи, одна чи друга, чи хтось із дітей, завертали в його бік голови й дивилися. З'являлися після роботи й чоловіки цього дому: Мишко, чи Міша, чоловік власниці бульдожка, навіть піднявся на пагорб, потис Шурці руку й почав стежити за його

роботою, вряди-годи даючи цінні вказівки; вони мирно при цьому теревили, в той час як Юлька варила (поки що в кухонці колишньої господині її кімнати) картоплю і смажила котлети, притому не на одного, а на двох.

— Це ти його й на харчі узяла? — спитала колишня хазяйка.

— А що ж, — спокійно відказала Юлька. — Раз я його найняла, то й погодувати чоловіка тра.

— То, може, ти для нього щось і гарячішого купиш?

— Обійдеться, — категорично сказала Юлька. — Терпіти не можу п'яних.

— Да! — сказала хазяйка. — Я тоже!

Їхня розмова на цьому й вичерпалася. Хоч ні, жінка-коза зробила виразну паузу, а тоді поцікавилася промекавши:

— І скільки він у тебе за ті двері здер?

— Всі гроші, цьоць, — сказала Юлька.

— Це чо' я питаю, — скромненько проказала колишня господиня Юльчиної кімнати, — в мене в самої двері, сама знаєш які. То коли він так уміє їх діставать, і коли він отакий майстер, і коли недорого візьме, то хай би й мені вставив.

— Це вже з ним самі говоріть, — байдуже сказала Юлька й попробувала картоплю ножем. — З мене він узяв двісті каребе.

— Аж двісті? — жахнулася колишня хазяйка.

— Ну да, тепер усе дорого.

Пішла подивитися, як іде робота, Мишко, чи Міша, вже пішов, а Шурка Кукса випробовував ключем замка: чи добре зачиняється.

— То коли в нас із тобою рощот буде? — спитав шкірячись.

— Не зараз же, — мовила байдуже Юлька. — По одинадцятій прийдеш. Тільки щоб ніхто не бачив, пойняв?

Він її одразу ж «пойняв» — запрошувала саме на той час, коли чоловіки згадували своїх жінок, а діти уже спали, і коли чоловікам та жінкам уже не до стеження — мудра вона була, ота Юлька.

— Спробуй чи харашо работає, — сказав Шурка.

Замок працював нормально, і, поки вона ото випробовувала, він зайшов до неї ззаду (були вони в хаті) і облапав усі її куточки, на що вона аж ніяк не зреагувала, ніби вони були чоловіком та жінкою.

— Їсти будеш?

— Чо'ж, — сказав Шурка. — Тільки коли даси приснути, інакше замок буде заїдять — це вже точно.

— Я тобі сказала: п'яних не люблю, — озвіріла Юлька. — А прийдеш п'яний уночі, не пушу, пойняв?

Почухмарив потилицю: з жіночими примхами треба було рахуватися.

— Коли ж мені та їжа до рота не полізе? — жалібно сказав.

— То й не їж, — байдуже мовила Юлька. — Мені чи поїси ти, чи не, до лампочки.

Він зирнув на лампочку: сонце падало на неї і відсвічувало, зітхнув і знову почухмарився.

— Руки в тебе є де помить?

Провела його в мікрокухоньку, де картопля вже зварилася і де стояла жінка-коза, тобто колишня господиня Юльчиної кімнати, і з цікавістю дивилася на нього, ніби щось хотіла в ньому видивитися, чого раніше й не бачила. Шурка пішов до крана й почав милити руки.

— Не знала, що ти такий мастер, — сказала жінка-коза. — Може,

коли так умієш діставати двері, і коли ти такий мастер, і коли недорого візьмеш, то, може б, ти і мені їх вставив, бо мої розсипаються. Я б тобі за роботу й горілочку б вточила, скільки б там домоворилися.

— Ви ж казали, що вам дверей не треба, — мовив Шурка.

— Було не треба, а зараз передумала.

— Трудно теперички двері діставать. Але попробую, цьоць. Може б, ви мені авансом баночку вцідили б?

В Юльки аж очі заіскрили. Штовхнула жінку-козу й моргнула.

— Не, — сказала жінка-коза. — Авансом я не даю. В мене ото вже не один авансом брав — і до сьогодні! Нема в мене вже довіри до вашого брата.

— То ви мали діло з непорядошними, а я порядошний. Хай вам Юлька скаже. Правда, Юль, я порядошний?

— Не давайте йому нічо, цьоць, — сказала Юлька. — Вони всі, як вип'ють, малахольні робляться.

5

І от саме в той час, після одинадцятої й перед дванадцятою, Шурка Кукса знову намочив волосся, причесався, бризнув на себе одеколоном і не пішов, а поплив вулицею, сторожко роззираючись, і то не тому, що чогось боявся, а тому, що мав підозру до нишпорки Людки, яка, до речі, сьогодні, коли він вставляв замка, не з'являлась у Ластів'яче гніздо. Отож був обережний тільки тому, що відав: за ним хтось стежить, а коли за тобою стежать, то це не вельми приємно. Шурка навіть подумав зухвало: а що, коли прихопити Людку у бур'янах і там, у бур'янах, її трохи прим'яти, але ця думка видалася такою дикою, що він аж засміявся сам до себе. І якраз отой недоречний та дурний сміх почула Людка, яка сиділа ще в своєму дворіку сама, від неї тільки-но вийшли Магаданша, куца Наталка, ряба Надька і культурна Нора; цього разу культурна Нора розповідала жахи про інопланетян, аж Людка сиділа тепер як непритомна. А оповіла культурна Нора, що ті прибульці тепер крадуть дівчат, але тільки непорочних, і забирають із собою. І їх, таких забраних, уже тисячі, а що вони з тими дівчатами роблять, сам Господь знає; а що тепер непорочних не так і багато, то вони підбирають усіх таких, а оскільки Людка таки була непорочна, то й сиділа вона перелякана і запаморочена й міркувала: чи не покинути їй стежити за Шуркою Куксою? Аналітично вона знала, що саме сьогодні, закінчивши роботу, Шурка Кукса має прокрастися до Юльки, і що це можна буде достеменно вистежити (питання: для чого? — перед Людкою не стояло, бо її дії не підлягали практичним резонам; а звідки вона знала, як розплачуватися буде Юлька, — то вже був її слідчий секрет: була Людка талантом у цьому ділі, отож її захоплював сам процес стеження). Але після тієї страшної Норині розповіді, вона вже сумнівалася, чи так це їй потрібно; а що, коли її з тих бур'янів підхопить невідома сила й доведеться їй ні за цапову душу пропасти? Або надібає її в тих бур'янах отой нерозгаданий і нею дивний вуличний тип — Рудько, котрий теж, можливо, з тих, як була твердо переконана Нора; як же їй тоді? Тим більше, що Рудька вона справді сьогодні бачила, і він на неї так пильно подивився, що вона ледве язика не ковтнула, а ниточка між ними вив'язалася вже давніш. Але ні, Людка все-таки була не така збаламошана, як культурна Нора, вона вміла мислити чітко й без усіяких фокусів; отож коли почула, як сміється у

темряві Шурка, то всі її страхи й вагання як водою змило, і вона, вже нітрохи не роздумуючи, подалася за Куксою, який не йшов, а плив дорогою; вона попливла за ним слідом: до верболозів і до кладки над розмитою греблею, а тоді й до Безназванного завулка — Шурка Кукса таки прямував туди. І це був саме той момент, коли чоловіки, переконавшись, що їхні діти сплять, так само, як було це в Білому домі, і в Ластів'ячому гнізді підгорнули під себе дружно й майже одночасно (були-бо налиті млостю літньої ночі) своїх жінок (також налитих млостю літньої ночі), і все Ластів'яче гніздо захиталося; ніби сколихнув його лагідний землетрус. Юлька чула це погойдування, і її вже почало розбирати зло, що Шурка десь гається, але саме в цей час щось зашкребло у шибку, і вона, підхопившись, пішла навшпиньки відчиняти. Двері перед цим вона залила олією, і ті розчинялися вже цілком безшумно, впускаючи Шурку Куксу; і він одразу ж схопив її в обійми, але вона випручала-ся, зачинила двері, а він, поки те робилося, метав із себе одержу, поспішаючи і рвучи гудзики. Вона ж спокійно скинула із себе сорочку й рушила до ліжка; він бачив тільки розмитий обрис її тіла, а особливо — величезних грудей; і ледь встигла вона лягти, Шурка стрибнув у те ліжко десь так, як хлопцем стрибав із нахиленого дерева в річку, але його не охопила вдячна й приємна прохолода, а впав він ніби на розпечену плиту чи в казан з окропом, а коли ввійшов у її розхилене тіло, його просто-таки спалило. На мить завмер, прислухаючись до ритму, яким жив будинок, вловив його, як музикант мелодію, підхопив і піддався лагідним коливанням, чуючи під собою розлите і розхитане тіло. І пішов блукати по розпечених червоних прірвах, а сам зробився ніби хлопчик-мізинчик, який потрапив у казкові вертепи і, щоб не осліпнути від червоного сяйва, яким обіллявся, заплющився й блукав, намацуючи патичком стежку. І долбукався він до розпеченої червоної гармати, запалив від неї гнота, приклав до порохового отвору, і гармата раптом потужно, але цілком безшумно вибухнула, розносячи його самого, розірваного на тисячу тисяч білих, а може, й червоних шматочків.

— Фу! — сказав він, віддихавшись. — Доброго я тобі поставив замка.

Юлька захихотіла, вислизнула з-під нього, і вони обоє відчули, що будинок уже заспокоївся, вже його не колише лагідний землетрус, що будинок зморився, але вони не знали, що в цій ночі тільки одна людина (схована, скажемо, в бур'янах) плаче синіми слізьми, бо їй зовсім не легко в цьому світі бачити і відчувати, як ото хитаються й пульсують біля неї будинки й хати, і слухати, як любасно хихочуть у них задоволені самиці.

І вона, та загадкова людина з бур'янів, звела руки вгору, до зоревливого й холодного неба, з холодним круглим лицем на ньому; до всіх отих мільярдів світів, й безгучно крикнула в нього, до всіх його чортів та богів, до всіх інопланетян та прибульців, до того неозорого ніщо, яке є усім, усе бачить, усе знає й усім керує: хай би вона прийшла, ота сила, що має тіло надії, а очі любові; хай би вона пролила і над нею свій вічний глек світляного молока; хай би не була вона в цьому світі самотньою тростинкою, яку ламає сухий вітер і засипає піском пустеля, і насіння якої — відчай, бо вона в цьому світі теж до чогось має здатися, а коли ні, то хай спустяться до неї ті, що шукають у цьому світі непорочних, і навіки її з цього бур'яну заберуть.

І тут вона побачила на стежці Рудька, того загадкового й незбагненого чоловіка, єдиного такого на вулиці, котрий вишукував між ночі

самотніх і непорочних і наділяв їх тайною. Рудько стояв, залитий місячним світлом, і його руда чуприна палахкотіла; і Людка раптом усвідомила чітко й недвозначно, як це вміла тільки вона: Рудько уже давно її запримітив і давно знає, що вона відчуває зараз; знає, що вона самітня, немічна й безвольна, що в неї течуть із очей чорні сльози і що вона вже не має сили ні покликати його, ані прогнати. Він же схилився над нею, розпростертою на прохолодному лоні землі й погладив їй волосся, заодно втираючи і сльози.

— Все буде добре, Людо, — сказав ніжно. — Все буде добре, тільки Бога ради не плач!

6

Через кілька днів до Ластів'ячого гнізда під'їхала вантажівка, з неї вискочила Юлька, а з другого боку кабіни вийшов опасистий шофер. Шофер скинув заднього борта, і вони почали стягати з машини дошки. У дворі вже вилаштувалися всі восьмеро жінок у всій красі своєї із подобенствами-дітьми, які порозтуляли роти, від чого лица їхні зробились дегенеративні, і всі вони непорушно дивилися, як падають спершу на траву, а потім одна на одну з виляском жовті дошки; від цього в дворі тепло запахло сосною. Юлька тицьнула в руку шоферові якісь гроші, авто ревнуло, газонуло, наповнило двір смородом та сопухом й виповзло задом у Безназванний провулок, тоді розвернулося й спокійно собі від'їхало. Юлька зирнула на жінок, що дивилися на неї мертвими очима, й рушила на пагорб до своїх нововставлених дверей, навіть і не подумавши пояснити цим майже мертвим жінкам, дітям і бульдожку, для чого вона ті дошки сюди приварганила. Тільки одна колишня господиня її кімнати, жінка-коза, тихо мекнула вслід, ніби їй інтересу великого до всього того не мала і ніби їй зовсім не хочеться щось розпитувати:

— Це вже щось стріють будеш?

— Аякже, цюць, — рішуче сказала Юлька, повертаючись до жінок. — Треба мені десь газову плиту й балона поставити, не все ж я буду на вашій кухні. Ми ж з вами так і догуварувалися, бо платить мені вам за ту кухню нема з чого.

— А дошки тобі безплатно дали? — мекнула колишня хазяйка.

— Ну да! На приприятії виписали.

І вона понесла кругле лице, й пишні перса, і закандзюбленого носика до своїх свіжопоставлених дверей, про які хтось із сторонніх ніколи б не сказав, що вони свіжопоставлені, бо старі були, репані й потерті. І жодна з тих виставлених у дворі жіночок ані на мак не повірила, що дошки Юльці виписали на «приприятії», а повірили вони хіба в те, що навряд чи колись дізнаються, звідки ці дошки з'явилися, а коли так, то спосіб діставання дошок увіч був у Юльки незаконний, що давало їм законну підставу дружно її засудити чи принаймні обсудити. Цей загальний осуд чи засуд висловила вголос тільки колишня господиня Юльчиної кімнати як особа до Юльки найближча:

— Ти ці дошки з двору прибери. Діти тут бігають, і вооще!

Юлька не перечила, тим більше, що крім дітей існувало те загадкове «вооще», пішла переодяглася, хоч перед цим скидала дошки, не перевдягаючись, — загадки жіночої алогічності, — і почала тягати своє добро на пагорб, охайненько складаючи його там під вікном. Шурка Кукса саме в цей час знамірився пройтися Безназваним завулком у надії, що домо-

виться з Юлькою на чергове нічне побачення, але вчасно помітив, що вона тягає дошки і по-лицарському сховався у верболози, сказавши розбитому відру, котре там валялося:

— Вона бабка нічо, гаряча, але дуже дорога. Це я так у неї за наймита стану.

Цю велемудру фразу проказав Шурка Кукса у голос, а тоді побрів на острів, де, лігши горілиць на траву, задивився у ясне небо, наслухоючи жайворонків і віддаючись солодкому безділлю, для повного щастя закусивши бадилінку і посмоктуючи її сік. У такий простий спосіб він навіть забув про Юльку, тим більше, що мав досить кебети, аби зметикувати: оці дошки Юлька пре під свої вікна недарма, тож коли він знову попроситься на ніч, то вона йому напевне, голову на відріз, скаже, навіщо їй ті дошки потрібні і твердо пов'яже цю потребу з його нічними відвідинами, начебто між тим і тим конче існує зв'язок, — ще одна загадка жіночої алогічності. Отож він тішився хоч би з того, що вчасно хильнувся у верболози, що розкусив ту зозульку відразу, зрештою, інтерес до неї в нього був швидше інерційний, як реальний; отож виходило, що, втікши у верболози, він її у певний спосіб обдурив, а це його, як справжнього ловеласа, не могло не втішати.

Юлька тим часом тягала дошки, вона таємно сподівалася, що її за цим заняттям застане Шурка, бо нутром відчувала: не покине він її після першого разу; тоді вона роботу перекаже на нього хай би ціною ще одного нічного відвідання, а тоді, подумала реально й тверезо мисляча Юлька, домовиться з ним про будівництво сінців — отже, цією операцією відразу хотіла зловити кілька зайців. Заець перший: будівництво сінців для газової плити. Заець другий: зробити це без особливих затрат, бо в неї не було що тратити, та й не хотілося. І нарешті, заець третій: той Шурка Кукса нежонатий — це вона напевне довідалася, — тож вона в такий спосіб спробує до себе прив'язати його надійніше; мала у Ластів'ячому гнізді, куди вгатила всі свої гроші, ще бозна-скільки роботи. Окрім того, коли Шурка Кукса прикладе до того гнізда рук, то легше зможе прижитися в ньому, адже в такий спосіб воно стане ніби трохи і його. Таким чином, Шурка Кукса вгадав абсолютно точно: вона хотіла зробити з нього наймита-приймака. Сам же Шурка був дитиною системи, яка проголошувала: ліпше всі бідні (крім начальства), ніж половина бідних і половина багатих, отож він волів ліпше лежати без діла на траві острова, ніж тягати Юльці дошки, навіть жертвуючи нічним задоволенням. За тим Шурці було трохи й жаль, але він заспокоїв себе у досить простий спосіб: заплющив очі, солодко відчуваючи, як повзають повіками сонячні мацачки-промені, і перепустив через уяву все те, що діялося з ним у Ластів'ячому гнізді — було це солодко й утішно, аж він щасливо передрімив увесь той час, поки Юлька тягала дошки, вже киплячи супроти нього гнівом, бо він, лобур, таки не прийшов, як вона твердо того сподівалася. Шурка, однак, теж був не зовсім простак, бо як тільки вона ту роботу закінчила, миттю прокинувся, ще полежав, поки вона вмилася, переїла, помила посуд, а відтак перестала бути така сердита, а коли всілася біля свого, вже єдиного вікна, він позіхнув, квакнувши, звівсь і знову поплівся до Безназванного завулка; бо, як чоловік, не міг отако просто не прийти до неї, коли мав ще надію: на тому полі ще урве любасну квіточку. Оце й був резон, що повів його до Ластів'ячого гнізда, а побачивши у вікні її кругле обличчя і розлиті на підвіконні перса, він спинився й оберпався об паркана, хоч двір у цей час не був порожній, там

стояли кружком трое із восьми жінок Ластів'ячого гнізда і вели їм одним зрозумілу балачку.

— О! — сказав Шурка. — Ти вже і з роботи прийшла!

— Як бачиш! — коротко відрізала Юлька, бо трохи була ще сердита за те, що він не прийшов учасно, тобто тягати дошки, хоч, тверезо мислячи, про ті дошки він нічого не знав і з нею не домовлявся — чергова риса жіночої нелогічності.

— Хороші я тобі двері вставив, — сказав двозначно Шурка Кукса. — Як картинка!

— Двері як двері, — однозначно відказала Юлька, бо мала на увазі самі двері, а не його дурні натяки.

— А що це в тебе за дошки під вікном?

— Сінці хочу пристроїть, — лагідніше відказала вона.

Шурка Кукса зрозумів, що про дошки він запитав даремно; зрештою, не дошки ж його цікавили.

— Слиш, — навпрямки сказав він, — мо', й сьогодні в гості присоглашиш?

Круглі, здивовані очка полили на нього сірий перламутр, ніби холодну воду.

— Чого ж, — сказала Юлька. — Коли мені сінці зробиш.

Шурка розхвилювався. Нє, це вже переходило всілякі межі.

— А знаєш, скіки тра заплатить, щоб сінці построїть?

— Я тебе не нуджу, — сказала спокійно й навіть холодно Юлька. — Спитав, а я тобі відповіла.

— Щоб сінці построїть, тра мастером быть.

— Ну, да, — сказала Юлька. — Двері ти ж поставив.

— Двері — це просте, сінців я не поставлю.

— Як знаєш, — мовила Юлька і відвела від нього очі, задивившись на річкові краєвиди, а може, на місяць, що вже проглядав, хоч небо ще було ясне, а світла довкола багато. І той місяць, урізаний у світле небо, був так само трохи здивований, як і Юльчині очка; і Шурка Кукса відчув, що йому невідь-чому стало соромно, що не вміє будувати сінців, з іншого боку, він боявся й зав'язнути в цьому сірому перламутрі очей і в тому широкому розливі грудей на підвіконні; йому подумалося, що то був тільки сон, оте їхнє гаряче з'єднання, бо принаймні аж нічого не змінилося в їхніх стосунках, і вона від нього так само далека, як була, а може, й далі, бо для нового зближення пропонувала вже вищу ціну, хоч тут можна було б і поторгуватися. Але він страшився влезити в нове ядро, хоч тягло до неї невимовно.

— Я з Колею-рибалкою поговорю, — сказала вона байдуже. — Він сінці уміє ставить.

Цього разу двозначно, здається, сказала вона, і Шурка аж очі на Юльку поставив — саме за те, що сказала так двозначно, — це отверезило його, примусило отямитися, а може, трохи й обурило.

— Ну, да, поговори, — мовив він. — Колька вміє. Пока!

— Пока! — сказала байдуже Юлька і знову задивилася на прирічкові краєвиди, ніби їй до нього й діла нема, та й не знає вона його і знати не хоче, адже головний інтерес тепер у неї не він, а сінці.

Отож Шурка пішов, а вона продовжувала стриміти у вікні; лице її стало сонне, ніби то місяць посірів і сів отак на підвіконня відпочити; притому була вона така непорушно відсторонена, що всяк із чоловіків, котрі проходили завулком, неодмінно повертався в той бік. Вона ж узагалі

нічого не бачила, а рухатися то їй не мала потреби. І так знову тривало день у день, часом з'являвся поблизу і Шурка, але ближче не підходив, а в Колі-рибалки якимось так клялися шляхи, що в Безназванний завулок він не забредав; зрештою, шляхи його були елементарні: з роботи їй на роботу, від дому до річки, де він не менш непорушно сидів, як Юлька, у човні та їй ловив рибу, а тоді з річки додому; хіба інколи потрапляв і в доміношну компанію. Але чортяка сидів і в Колі-рибалці, отакий чорний, тилистий, із натуральними рижками та хвостом, але в нього до того чортяки було приставлено сторожа, чуйного, як гуска, та їй на гуску він подобав, і це була його власна теща, бо жінка його Любка до того чортяки не те що була байдужа, а якимось нечутлива — мала вона в житті досить іншого клопоту. Отож коли той чортяка прокидався у душі Колі-рибалки, то він або ж напивався, неодмінно виганяючи з дому жінку з тещею (це був простіший і менш небезпечний сказ), або ж удавався в любасні пригоди, а тоді вже виганяти з нього чортяку рішуче бралася теща; саме вона вистежувала його і вчиняла скандал тій чи тій нетіпасі, яка на зальоти Колі-рибалки відповіла. Все кінчалося, як завжди, просто. Коля знову повертався в родинне лоно, чортяка лишався поганьблений, вибитий, випотрошений, з обірваним хвостом і зламаними рижками, тож покірно і злякано ховався на споді душі Колі-рибалки, і Коля-рибалка знову користувався тільки двома шляхами: на роботу їй на річку; заспокоювалася і теща, хоч і потому не випускала зятя з-під чіпкого нагляду; принаймні вона досить часто з'являлася на острові і перевіряла, чи Коля-рибалка сидить у човні і чи він там сам. А коли його у потребі з околиці відносило, то вона напевне знала, куди він подався, їй коли повернеться, і хто ті люди, з якими він спілкується. А була теща маленька й сухенька, з гострим гусячим личком і з лагідненькою усмішечкою на видку, і тільки коли говорила про розпусників та розпусниць, голос її робився іржавий та низькотонний, а личко закляте їй люте, а в очах закипав брунатний вогонь, а губи вже не всміхалися, а ставали двома крицевими платівками — ось якого сторожа моральності мав Коля-рибалка. Всі жінки на вулиці чудово про те знали, отож коли в Колі-рибалки прокидався чортяка (у складнішому варіанті сказу), то жодна із них уже не піддавалася на його зальоти, і він змушений був літати деінде; принаймні чинив це на роботі, де була сувора контрольно-пропускна система, очевидно, спеціально організована, щоб не пускати таких тещ, бо від розкрадання так званої «державної власності» вона аж ніяк не боронила, і це також знали всі, навіть ота контрольно-пропускна сторожа, якій теж треба було з чогось жити. Таким чином і лагодилося більш-менш гармонійне сімейне життя Колі-рибалки, але чортяка не спить, його таке гармонійне життя зовсім не влаштовує, бо такий він уже в цьому світі вдався: коли не порегоче їй не позбиткується з людської глупоти та пристрастей (які вони дрібні та одноманітні!), то впадає в меланхолію, а коли вже чорт упадає в меланхолію, те це не жарти, це, кажучи фігурально, означає не що інше, як початок чортячої смерті.

Коля-рибалка завернув у завулочок цілком випадково і з мирними намірами: там, у Ластів'ячому гнізді, жив такий собі Вадим, чоловік жінки, що мала подобу кішки, відповідно, їй тримала в себе чудового, гарного, з білою китичкою на хвості і з білою маніжкою на грудях ката,

якого любила більше чоловіка й дітей; через це чоловік почувався вдома незатишно, тому й став рибалкою; отож він колись пообіцяв Колі чи жилки, чи поплавка, чи черв'яків, чи грузило; тому-то чортяка, який саме сьогодні прокинувся у душі Колі-рибалки, склав пальця бубличком і тихо постукав у серце свого патрона (давні греки описали б цей акт поетичніше: маленький крилатий божик Купідон, чи Амур, чи Ерос наклав на лука стрілу і, хоч мав зав'язані стрічкою очі, влучно уцілив тією стрілою у серце Колі-рибалки); в такий спосіб той і опинився в Безназванному завулку і перше, що він побачив, — незнайому особу жіночої статі, що стриміла у вікні, розливши по підвіконні пишні груди, із круглим, як місяць, лицем, таким спокійним, байдужим і самозаслуханим, що Коля-рибалка забув про свого рибальського приятеля Вадима і вкляк, дивлячись на мимолітне диво, — щось його при цьому схвилювало, збаламутило, схопило залізною п'ятірнею за серце й викрутило його, як мокру ганчірку.

— Привіт, Місячна Зозулько, — м'яко сказав Коля-рибалка. — Щось я тебе раньше й не примічав.

Вона звела на нього очі й облила холодним перламутром, а може, це були якісь крижані мацаки, що обмацали його колючими, але й ніжними пальцями.

— Привіт, — байдуже сказала Місячна Зозулька.

Тоді Коля-рибалка ще більше забув про Вадима, а повів із Юлькою солодку балачку, бо вважав, що хто-хто, а він уміє охмуряти жіноцтво; вона ж відповідала коротко й байдуже, але якимось так, що він все більше й більше піддавався не так чарів од цієї Зозульки, бо чарів, окрім пишних грудей, вона й не мала, як пошептає отого свого чортяки, який відразу ж дав йому знати, що тут зірвати квіточку буде досить легко. Про тещу в цей мент Коля-рибалка й не думав, бо йому вже було й не до неї; зрештою, так склалося, що він був саме у відпустці, отже, на роботі завести роман, як казав, не міг, а без роману, коли в ньому прокидався чорт, йому, ясна річ, не вижити, хіба з горя напитися й черговий раз вигнати з дому жінку та тещу. Але він уже сказав надто багато солодких слів, які підказував йому на вухо чортяка, отож тим простим засобом (напитися й вигнати жінку й тещу) вже не одбутися, його язик пролопотів те саме, що колись лопотів і язик Шурки Кукси:

— Мо', ти мене в гості присогласиш?

— Багато ти хочеш, — сказала незворушно Юлька.

— Не, я серйозно.

Вона замовкла і знову облила його холодним перламутром.

— Може, й присоглашу, — сказала спокійно. — Зроби мені з цих дощок сінці, то й договоримся. Кажуть, що ти вмієш...

Коля-рибалка отетерів: це що, вона з нього сміється? Сінці робити треба не менше тижня чи й два, за це можна взяти добрий кусок, а вона хоче так?

— Заплатиш мені чи так? — спитав Коля-рибалка.

— Сам знаєш, — сказала, не дивлячись на нього, Зозулька.

У голові Колі-рибалки вихором почали пронositися думки, розкладаючись саморушно на «так» чи «ні». Він робитиме їй сінці — це чудова ширма і чортиця-теща ні про що не здогадається. Зможе робити, отже, сінці і тут і там, і то не раз, аж поки не перестане мучити його чортяка — романи ж у Колі-рибалки тривали після того, як досягав він свого, не більше тижня. Коли ж жіночка траплялася законозиста, здобував її до-

вше, але коли вже її мав — таки не більше тижня, такий уже в нього організм. Тут здобувати її довго не доведеться, і він залюбки б узявся до тих сіней, але виступав ще один резон. Те, що він узявся б за підробіток, утішило б і жінку, і тещу, але вони однодушно, різко й безкомпромісно зажадали б, щоб він віддавав їм зароблені гроші. Отже, виходило, що за сінци, зроблені ним, мав би заплатити він сам. Коля мав приховані від жіноцтва п'ятсот карбованців; міг би сказати, що взяв сімсот, а двісті ніби лишити собі — вони після гвалту на це погодяться, але чи не задорого випадало таке задоволення?

І поки він отак міркував, Юлька у якийсь спосіб устигла порозумітися з його чортом, і чорт почав у ньому ворухитися, ластився до нього, шепотів, ніжив, задурманював голову; брав його очі, одне в одну долоню, а друге в другу і жбурляв ними, цілячи в отой пишній розлив перс на підвіконні, і Коля-рибалка почав відчувати, що зараз він розіллється перед нею в озерце, що йому вже зовсім байдужі практичні резони, що живе він раз, сказав йому чорт, а гроші все одно розвіються, як дим. А тут, сказав чорт, ти нап'єшся! І не те цікаво, мовив він, що ти завоюєш якусь жіночку, аби потім про те солодко згадувати, а те цікаво, що навесиш здоровенного гусячого носа тещі з її стеженнями, підгляданнями — за це варто заплатити не тільки п'ятсот, а й тисячу рубликів. І це був, здається, останній аргумент, який переконливо Колю-рибалку подолав.

— А бляха в тебе є, щоб покрити?

— У тебе нема? — спитала безтурботно Юлька, вона вже знала, що він погодився.

— Матеріал твій, — сказав Коля.

— Толем покриєш, — мовила Зозулька. — Я дістану.

Тоді Коля-рибалка трохи пом'явся і почав дивитися кудись поверх її голови.

— Треба мені там кої об чом переговорить. Не знаю, чи буду свободний, — сказав він.

— Переговори. Мені не горить, — сказала байдуже Юлька.

Коля-рибалка недаремно так сказав: він був тактик управний. Оскільки працюватиме на очах не тільки Безназванного завулка, але й цілої вулиці, то на таку роботу мали дати санкцію жінка, а передусім теща, як його моральний сторож. Усе, що чиниться, має бути відкрите, щоб у жінок не виникло передчуття чого таємного, схованого — вони на все це нюх мають бездоганний; таємним, отже, має бути тільки одне, а для цього треба вибрати найдогідніший час. Той час, що його бездоганно точно вибрала Юлька для Шурки Кукси, Колі-рибалці, звісно, не підходив, і то з простої причини: він у цей час мав лежати побіч своєї законної жінки і давати тій жінці якимось раду, як це й дають раду в цей час своїм жінкам інші чоловіки околиці — і все це при нервовому наслуханні тещі, бо коли б він того не робив і не возився б із жінкою, теща відразу б засікла, що тут щось не так і почалися б вивідування, шпигування, а це вже діло небезпечне і до цього доводити не можна. Отож Коля-рибалка довго з Юлькою не розбалакував, а пішов до Вадима (це також треба було зробити заради можливого алібі), узяв у нього жилку чи поплавка, грузило чи черв'яків, а коли переходив двір Ластів'ячого гнізда, відчув, що настромлений на вісім жіночих поглядів, ніби якийсь там святий (Коля-рибалка випадково бачив таку картинку, ну, да, в тещі була релігійна книжка); отож він був як той святий (Себастьян, скажемо від себе), адже всі вони конешно засікли його балач-

ку з Юлькою і тепер умирали від цікавості довідатись її зміст, позаяк у дворик та балачка не долинала, вітер відносив слова у сусідній садок, де їх міг почути хіба що старий, шолудявий пес, що понуро сторожував майже порожні цього року яблуні; такі дрібниці, як балачка Колі-рибалки з Юлькою, були йому цілком нецікаві.

— Це не про сїни для себе Юлька з тобою догуварувалась? — сміливо мекнула колишня хазяйка Юльчиної кімнати.

— О! — спинився Коля-рибалка здивовано. — Ви все знаєте, цьоць. Про сїни! Але не знаю, чи братися; з жінкою тра переговорить.

— Мало дає? — спитала жінка-коза.

— Малувато, — сказав Коля-рибалка. — Тепер таке времня, що все дорого.

— Да, времня теперички тяжолоє, — мовила власниця бульдожка, й сама схожа на нього.

— Не знаю, не знаю! — сказав Коля-рибалка. — Може, візьмуся за цю роботу, а скоріше, ні. Рибку ловить мені інтересніше. І додому якогось хвоста принесу, й укалувать не тра.

— Да, теперички чоловіки ледачі, — сказала власниця бульдожка.

— Бо кому воно, цьоць, нада — жили надривать? — мовив Коля-рибалка й пішов геть; саме таке про себе враження, як про незацікавленого, він і хотів залишити. Потім він їм розкаже, що його до цієї роботи приневолїла власна жінка і теща, а що може бути принадніше, коли власна жінка, а ще й теща, тобто власний сторож його моральності, штовхають тебе в обїйми якоїсь Місячної Зозульки. Не був би він мужчиною, коли б таку нагоду втратив.

Отож Коля-рибалка спокійнісінько повернувся додому, тещі не було, хлопця їхнього також, жінка була сама. Він трошки з нею погрався, хоч вона не була схильна до любовних ігор і на його приставання відбивалася й огризалася, але не вельми активно. Наразі прийшла й теща. Він трохи попорався біля рибальського причандалля, здобувши кілька словесних колючок від жіноцтва на цю тему, й аж тоді ніби згадав те, чога не забував, хотів, однак, щоб подія виглядала якомога малозначущіше.

— Забув сказать, — мовив він. — Оце заходив я до Вадима, то там нова якась у Ластів'ячому гнізді... Хочє сінці пристроювать... Звідкись знає, що я це вмїю.

— Це я їй сказала, — мовила теща.

«Чудово, — подумав він. — Один—нуль на мою користь».

— Просить, щоб я їй ті сінці поставив. То я їй нічо не сказав, думаю, дома пораджуся. Щось мені не дуже охота одпуск собі переривать, лучче я на човничку посиджу...

Вони обоє витягли в його бік обличчя й заблищали очима.

«Рибка клюнула», — подумав по-рибальському Коля й солодко закурив сигаретку.

— А скільки дасть? — спитала Любка.

— У тому, то й річ, що дурничку. П'ятсот.

— А ти поторгуйся, — жадібно сказала теща.

— Кажє, нема в неї більше.

— То кугутка, — сказала пристрасно теща. — А кугути гроші мають.

— Я її грошей не лічив, — мовив Коля-рибалка. — І не дуже мені хочеться в одпуск укалувать. Досить, що на роботі укалую. — Коли хочете знать, мама, я тоже кугут.

Теща дещо знітилася.

— Ти вже не кугут, — сказала вона. — Ти вже давно в гóроді живеш. А кугути — це ті, що тільки-но з села перебрались... По-моєму, ти за ту роботу візьмись... Там таке воно шкарапетне, таке почварне, — сказала до своєї дочки. — І такі в гóрод лізуть. На що вона надіється? Аж смердить од неї кугутством.

Те, що вона так відзивалася про Юлька, було добре, хоч трохи дрочило самолюбство Колі-рибалки; не така вже, як на нього, та Юлька була почварна.

«Отже, два—нуль?» — спитав він себе.

— По-моєму, тоже, — приклала останню печатку до санкції Любка, — замість ото байдики бити на тій річці, якусь копійку додому принесеш. Хай тобі хоч харчі дає...

Це вже Колю-рибалку розсердило: Любка бувала часом егоїстично-уїдлива.

— Я шо, дому свого не маю! — гаркнув він.

— Чого не маєш, маєш, — сказала улесливо теща. — Та й вона, по-моєму, на роботу ходить. Це вона хату на тебе покидатиме?

Питання увіч було із вивідчих, тож Коля-рибалка збув його найбайдужіше:

— Я ж вам казав, що з нею нічого ще не догуварувався. Отак тільки поговорили. Мені не дуже хочеться й укалувать.

— Нічо, трохи й повкалуєш, — сказала байдуже Любка. — Трохи живота скинеш, бо на тому човні з неробства ще більше салом обростеш.

Шпилька, кинута Любкою, була колюча: в Колі останнім часом і справді почало випинатися черево, в той час як жінка його залишалася худа й гінка, вона любила з того черевця покпити, бо худий товстого чомусь не любить, а ще добре бачила, що це його допікає.

«Що ж, — подумав він милостиво. — Хай буде три—один. Але посмійся, посмійся!..»

8

Отак Коля-рибалка й почав будувати Юльці сінці. Правда, перед цим у нього з нею відбулася досить практична розмова, бо Коля любив, щоб усе йому було ясно. Першого дня він викопав траншейку для невеликого фундаменту й почав возити для нього камінь від річки. Від Юльчиного борщу на обід він відмовився, сказавши, що обідатиме вдома, а от вечерю згодився приймати, а після вечері виразно настоював на платі за сьогоднішній день. Юлька спробувала викрутитися, як це робила була з Шуркою, але з Колею це в неї не вийшло, бо той пригрозив покинути роботу і нагадав Юльці, як дорого вона йому обходиться. Юлька впокорилася й слухняно пішла до ліжка — він коло неї попрацював із насолодою й справно, аж Юлька тихенько застогнала під ним. Але його при цьому не обнімала й не цілувала, тож він змушений був на неї прикрикнути, і вона його обняла, а на поцілунки відповідала, проте мляво. Ну, що ж, першого разу хай буде так. Часу багато ці операції не зайняли, жінки з двору знали, що він з нею вечеряє, а це входило в порядок речей; скільки ж там страв Юлька йому подає і що в неї на десерт, то це вже доглянути було важко, хоч, правда, колишня господиня Юльчиної кімнати, коли вони вечеряли, прикладала вухо до замкової щілини, про що Юлька напевне здогадувалася, бо вмикала радіо і те радіо покривало всі звуки, а в жінки-кози була така особливість, що коли звук накладався на звук,

вона нічогісінько не могла дотумкати. Та й ставала вона на підслухи лише частково з власної волі; річ у тім, що лише вона одна на все Ластів'яче гніздо була дружна із Колиною тещею, а теща, хоч і була сповнена презирства до жіночих Юльчиних здатностей, обов'язків сторожа Колиної цноти не занехаяла, а примчала сюди ще зрана, ще коли Коля-рибалка спав, і попросила за тим люципером (визначення самої тещі) простежити, бо це такий, що довіряти йому не можна. Коля ж рибалка після активного десерту, яким його пригостила Юлька, мав іншу проблему: все це відбулося підвечір, а під ніч доведеться мати те саме з власною жінкою, а цього йому вже було, може, й занадто. Першого вечора він ще зумів послатися на втому (Любка знала, що він тягав каміння, бо підходила на його роботу глянути), другого вечора він також послався на каміння, а той день він уже вимостив підмурівок, і Любка це також знала, сама вона вже не ходила дивитися, але теща ходила, а її інформації не довіряти було годі. Отже, проблема була в третьому вечері, після того дня, коли займався зведенням каркасу — як на те, Юлька саме того дня розпеклася й розходилася, хоч він планував сьогодні зробити з нею перерву. Ішов він додому цілком запаморочений від такого «десерту», з тугою думаючи, що коли він того самого не повторить із жінкою, то не тільки жінка, а й теща візьмуть на нього підозру. Через те Коля-рибалка вирішив удатися до допінгу. Річ у тім, що і йому Юлька не давала чарки, і тут він уже не зміг її пересилити, при цьому вона навіть згоджувалася, щоб Коля покинув роботу, але п'яних вона ненавидить, хоч ти її вбий.

— Я буду тоді тобою бридитися, — сказала прямо Юлька, і він здався, бо такі не хотів, аби вона ним бридилася.

Отож він, прийшовши додому, заковерзував і став, як це часом із ним бувало, ніби вередлива дитина, заявивши, що коли вони з тещею не поставлять йому чарки, то завтра він на роботу не піде і хай зроблене залишиться без оплати.

«Все одно, я сам собі плачу», — подумав він при цьому.

І взагалі, укалувать йому вже набридло і все таке, бо з нього досить, бо вони йому не дають відпочити у відпустку, бо вони тільки й знають, що гроші, гроші — подав'яться ними, — виразно сказав Коля-рибалка.

Отож, щоб залагодити конфлікт, теща змушена була побігти до колишньої хазяйки Юльчиної кімнати, щоб купити в неї банку самограю, а заодно й довідатися про результати підглядацької діяльності жінки-кози.

— Вони там радіво крутять, — сказата та, а що радіо крутила кожна жінка околиці, то це підозри в тещі не викликало, та й якимось не могла вона цього разу взяти до голови, щоб Коля-рибалка спокусився такою «кугуткою» — надто вона, на її погляд, була незугарна, особливо, коли порівняти її з Любою, яка була таки, на її переконання, красунечкою. Теща оповіла жінці-козі свій клопіт із зятем, що ні сіло ні впало заковерзував, та й побігла хутчіш додому з півлітровою баночкою цукрівки, на кухні відлила чвертку, а решту сховала до чергового зятевого сказу.

Колю ж рибалку ніщо так сексуально не збуджувало, як алкоголь, отож він вижлуктив свою чвертку, а що теща десь знову помчала, а хлопець із гулів не повертався, Коля-рибалка розіграв пристрасну сцену і чи горілка, чи сама сцена належно його збудила, тож вони зачинилися з жінкою зовсім у непригожий для таких речей час, і не вийшли з кімнати, навіть коли почули, що повернулася теща, а коли та почала шкрябатися до них у двері, Любка так грубо її відіслала, що та вмить здиміла, відразу ж утямивши, що тут до чого, а в таких речах заважати подружжю

вона вважала неприпустимим. Після такого спалаху Коля-рибалка з чистою совістю захріп, а розгарячіла й розчервоніла Любка вийшла на кухню, бо в неї там ще була сьяка-така робота. Вона зирнула на матір гнівно й переможно, а та скулилася на ослінці, але не сказала їй нічого; зрештою, обоє були задоволені і спокійні, а найбільш задоволений був Коля-рибалка, який прокинувся, коли Любка виходила з кімнати, накидуючи на голе тіло халатика, почекав, поки вона піде, а тоді переможно захихотів і визнав, що він таки вправно наставляє носа і теці своїй, і жінці, а коли так, то чого ще й бажати!

Після того Коля-рибалка чомусь заснути не міг: чи то в ньому блукав неперепалений хміль, а чи справді він був понікуди задоволений, або й, може, надто засмітилася йому голова дивними думками — не про власну жінку, з якою щойно відбув любасну баталію, і навіть не про тещу, якій так славно наставив цього разу гусячого носа, а таки про Місячну Зозульку із Ластів'ячого гнізда, — зрозумів раптом, що його у ній вабить. А вабила його в ній саме ота її «кугутість», і це збудило в ньому чи спогади про власне дитинство та юність, чи запахи батьківської хати, бо в тій Юльці і справді все було «кугутське», а до подібних дівчат залицявся він хлопцем, і вони ввижались йому верховенством принади й краси. Більше того, вони й пахтіли по-сільському, може, полями, може, сіном, може, ароматичним зіллям, у якому століттями купали свої тіла, може, первісною силою людей, близьких до землі, і закладеною в полях, лугах, гайках та городах. Колись Коля-рибалка їздив до Києва і його бозна-чому занесло до музею, а біля музею стояли кам'яні, грубо витесані баби з пласкими лицами, з величезними звислими грудьми, з короткими карачкуватими ногами і низькими клубами; і він раптом здивовано відзначив, що Юлька напрочуд подібна до тих кам'яних жінок із предковіччя. Коли б не грав у його тілі й досі хміль, він би, може, й не думав таких чудних і дурних думок, бо йому здалося, що Юлька — це в дивний спосіб ожила скіфська баба, а може, в ній нуртувала ота не всякля іще з живих тіл скіфська кров. Він згадав, яка палка й гаряча вона була сьогодні, як він нею обпікався — такого в нього ніколи не було із жінкою власною. Виразно відчував, що Юльчине тіло пахло полином, ні, не пахло, а пахтіло, а може, полином із любистком, і від того у Колі-рибалки, в його сп'янілому, задурманеному мозкові і схвильованих грудях підіймався невідомий щем, бо йому раптом згадалося, як він, ніби не в цьому, а в іншому житті, косив траву, як він кидав снопи у молотарку, згадалося йому пекуче сонце, запах перетертої в порох соломи, саме вона й пахла сонцем, перев'язані білими косинками, бадьорі, закурені, прекрасноокі дівчата на молотарці, і захоплений дзвін жайворонка над усім тим. І тоді він біля молотарки притиснув одну з тих прекраснооких дівчат, вона заверещала й почала відбиватися, а він відчув у руці тремтливо пульсуюче персо і на повні груди вдихнув отого сільського чи, як казала його теща, «кугутячого» духу дівчини — ото його він сьогодні так само виразно почув од Юльки. Але таке запаморочення тривало в Колі-рибалки тільки мент, бо хміль витік із нього, як зайва вода, і він озирнувся задоволено-примруженим оком. І став гордий од того, що лежить не в якійсь задрипаній селянській хаті, а тут, у міській, що від нього тільки-но пішла жінка, котра не зіллям пахне, а духами, бо перед любов'ю завжди трохи духається, що вона годить йому, от навіть випити сьогодні дала і ще щось інше, а він не оганьбився, хоч міг би, бо не така проста штука достойно впорати за один вечір двох. Оце й стало тим заспокійливим

акордом, який знову допоміг йому приплющити очі і поринути в сон, а сон його, попри все, був про село, про ожилых скіфських баб із круглими місячними обличчями; про коней, котрі бігли в нічне, і від них дурманно пахло ніччю; про корів, які топтали вранішню золоту росу й подавали трубні гуки назустріч великому світилу, що сходило; про запах скибки свіжого із печі хліба, политого олією й притрушеного сіллю, і про те, як з хрумкотом кусав він щойно вирваного з грядки огірка. І там, уві сні, він відчув, що якась невіджалована туга точить його, а від чого вона й до чого — Бог відає; а ще він побачив, що йде через хату біла мара з білим крейдяним обличчям, і стояв у горішній шибі повний місяць і обливав ту постать ззаду, а над головою в тієї мари щось металево блиснуло, і він раптом перелякався, що це йде до нього якась нечиста сила, аж злякано підхопився:

— Що?

— Та це я, — засміялася Любка. — Зробила собі на ніч косметичну маску.

9

— Ти того, — сказав Юльці Коля-рибалка, коли прийшов на роботу, а та саме готувалася відходити на свою, — шукай чим покрити сінці, бо я вже через два дні буду кончатъ.

— А ти мені не дістанеш? — спитала Юлька, якомсь загадково всміхаючись.

— Про те в нас договорю не було, — сказав Коля. — Ти й так мені дорого обходишся.

Вона нічого не мовила й пішла, а Коля озирнув її з висоти, тобто з горбка: і справді була почварна. І що він у ній знайшов — аж так на неї укалує, ще й немалі гроші за те своїй жінці платить на відкупне: не, він-таки справді сказився. Подумав, що сьогодні треба дати собі відпочити, тобто попрацює він сьогодні й безплатно, або спробує домовитися, що вона заплатить йому іншим разом, бо він після вчорашнього якийсь ніби ватяний. Позіхнув на повний рот, закурив, але сигарета йому не смакувала. Озирнув критичним оком свою роботу: виходило ніби й непогано.

«Да, я малахольний, — подумав він самокритично, — як уже кажусь, то кажусь!»

Йому жахливо не хотілося братися до роботи: був ніби викручений віхоть. Тоді відчув, що на нього хтось дивиться, — була то жінка-коза.

— Сlišте, цьоць, — сказав Коля-рибалка. — Може б, ви мені якусь чарку вцідили на похмілля?

— Хай тобі Юлька цідить, це вона тебе найняла.

Коля-рибалка сів на колодку.

— Юлька не вцідить, бо вона проти цього, та й нема її, — сказав. — Я вам заплачу. Скільки ви берете за одну чарку?

— Як для тебе — руб!

— Ого! — сказав Коля. — Дорого. А в чарку у вас скільки влазить?

— Тепер все дорого, — сказала жінка-коза. — А в чарку в мене влазить сто грам.

— Ну, то несіть, бо я щось ніяк не візьмусь за роботу

У цей самий час Юлька переходила через кладку, поставлену над

розмитою водою греблею, і назустріч їй із кушів, як чорт, висунувся Шурка Кукса.

— Хе-хе, — сказав він, облапуючи Юльку. — От я тебе й передибав. Таки найняла Колю-рибалку?

— Бо ти не хотів, — сказала байдуже Юлька, на лапання вона ніяк не зреагувала.

— Але мені це дорого, — сказав Шурка Кукса. — Може, тобі щось дешевше тра?

— А чого ж, тра, — спокійно сказала Юлька. — Два рулони толі.

— На ті нещасні сінці аж два рулони? — обурився Шурка. — Та туди й одного досить.

— То достань одного, — мовила незворушно Юлька.

— І можна буде до тебе прийти? — по-молодецькому ошкірив зуби Шурка.

— Якщо не будеш п'яний, договоримся, — сказала Юлька, а коли він ще раз хотів схопити її за пишні груди, відбилася.

— А аван, Юль? — ображено спитав Шурка.

— Аванс ти уже взяв, — сказала вона і розважно пішла стежкою так, наче вони були незнайомі.

— Не, почекай, — догнав її Шурка, схопивши за плечі. — Це коли я дістану толі, то... ти з обома?

— А це вже не твоє діло, — вирвала плече Юлька. — І я тебе не силую. Хочеш, приходь, а не хочеш, я за тобою плакати не буду.

Облила його холодним перламутром своїх дивних очей, і він раптом зрозумів, що за ту плату толь він дістане. Дістане, бо його потягло до неї, як магнітом, аж відчув у голові знайомий заверт. Із другого боку, йому було й образливо, що його замістив Коля-рибалка, що вона така до нього байдужа, що так холодно й безсоромно вимагає за свою любов плату, тобто що він як чоловік таки не зумів закрутити їй голову.

— Фу, чорт! — сказав сам собі Шурка Кукса, — що це я в неї влюбляюся?

Він аж засміявся, бо хіба можна в таку закохатися? Пішов через кладку, бо вирішив подивитися, що там робить Коля-рибалка. Рулона толі він знав, де взяти, бачив його у повітці у Васі Равлика, там, де той тримав дрова. Повітка була край городу, задалеко від хати, пролізти було нескладно, йому неприємно було інше: з Васею Равликом вони тепер вороги.

«А може, саме тому й можна забрати того рулона, що ми вороги?» — розважно подумав Шурка Кукса і заспокоївся. Заспокоївся і засвистів щось під носа — йому робилося весело. Бо й справді, чим йому перейматися, коли над головою світить ясне сонце, коли він знає, як дістати рулона толі, коли вже немає ніякого клопоту і коли так легко на душі. Адже сьогодні він усе це діло перевірить і знову відчує гаряче, пекуче, як присок, Юльчине тіло, а потім знову стане вільний, як пташка, нікому нічого не винний і не зобов'язаний.

Уже здаля почув удари молотка й пішов на звук — хотілося йому подивитися на того дурня, що заради принадностей почварки завербував себе аж так, що буде тій лярві цілі сінці. Він, Шурка, од такого задоволення відмовився, а цей на гачок попався — недаремно він рибалка.

— Привіт, Коль, — сказав він, прийшовши на горбка. — Укалуєш?

— Як бачиш, — сказав Коля-рибалка.

— І вона платить тобі наложним платежом? — показав зуби Шурка.

Коля-рибалка подивився на нього насторожено.

— А ти все знаєш? — спитав.

— Брось, Коль, я їй оті двері вставляю, тож і знаю. Гаряча вона бабка, не?

Тоді він побачив, що Коля-рибалка аж посутенів. Шурці було то приємно.

— Що там у тебе з нею було, мене не інтересує, — сказав жорстко Коля-рибалка. — А мене вона найняла за плату, поймав?

— Да, поймав, Коль. Наложним платежом.

— А будеш язиком патякати, то ти мене знаєш! — погрозово сказав Коля-рибалка.

Шурка знав. Одного разу Коля його віддухопелив — було в них діло.

— По-моєму, ми говоримо, як кореша, — сказав примирливо Шурка.

Тоді Коля дихнув на нього, і Шурка відразу ж збагнув, чого той такий вийовничий — несло з нього, як із бочки.

— Так от, запомни, — жорстко сказав Коля. — Мене чесно найняли, і я чесно своє відробляю. І тих твоїх дурних найоків не пунімаю, дійшло?

Тоді Шурка вирішив схитрувати.

— Дійшло, Коль, — сказав він. — Я чого до тебе прийшов? Підходить до мене твоя теща, ну, й розпитувать почала, чи не помічав я чого.

— І ти їй про свої двері й розказав? — уїдливо спитав Коля, а Шурка Кукса відчув, що потрапив у ціль — Коля його побоювався.

— Я ж не дурний, Коль, — відказав Шурка. — Мені вона платила наложним платежом, а тобі, може, й інакше, хе-хе! Просто, інтересно було взнать.

— То хай буде неінтересно, — сказав, щілінкувато дивлячись, Коля-рибалка. — А язика не розпускай!

— Я чого ще до тебе прийшов, — мовив Шурка. — Чи немає в тебе рулона толі? Тра кой-шо покрить... Я б тоді язика на замок закрив.

Тоді Коля схопив його за барки й підняв над землею, Шурка задригав ногами.

— Ти з мене ідіота не роби, — сказав, а скоріше зашипів Коля. — Я тобі інакше язика прищемлю, так прищемлю, що пісочок посиплеться. Я не шуткую.

Турнув Шурку, і той впав на всі чотири.

— Да, я тебе пунімаю, — сказав Шурка, зводячись. — Дорого вона тобі стоїть. Вона й мені дорого стоїла, і є за що, — він засвітив зубами. — А коли теща твоя почне в мене знову розпитувати, то що їй казати?

— А те, що знаєш, — сказав Коля-рибалка. — Що я чесно тут найнятий і чесно укалюю.

«Не вийшло, шкода! — подумав Шурка, йому жахливо не хотілося лізти по той толь до Васі Равлика, але з Колею в нього номер таки не вийшов. — Шкода!»

Я все поймав, і ти мене поймав, Коль! На лапу!

Вони потисли один одному руки й розійшлися. Але Колі-рибалці розмова зіпсувала настрої. Здавалося б, так чудово він усе організував, так вправно нависив тещі, його моральному сторожеві, носа, таке мав од того задоволення, а тут прителіпалося це одоробло; більше того, виявляється, це одоробло ще до нього переспало з Юлькою, бо вставило їй двері; отже, Коля був для Юльки один із багатьох, що їх вона безсоромно використовувала, аби на дурничку опорядити собі хату, а мала б ним, Колею,

принаймні захопитися. Ні, Колі це все жахливо не подобалося, а може, так сталося через те, що мав сьогодні кепський настрій, тож подивився вперше на неї тверезими очима; та й не має сьогодні до неї, як і взагалі до жіноцтва, аніякісінького інтересу, бо треба собі й перепочинок дати. А може, це минув у нього його сказ, адже він так довго вже у тому стані перебуває! З другого боку, кинути все також не випадало, бо тоді б це викликало нездоровий інтерес у жінок цього двору, а відтак і в його жінки з тещею. Хіба що, подумав Коля-рибалка, зробити перепочинок на сьогодні й махнути на рибу, бо його від того Шурки занудило. Шурка й справді був патякало; Коля не сумнівався, що той безпосередньо тещі про всі ці секрети не розкаже, але не втерпить розпатякати комусь із вуличних дружків, а ті принесуть своїм жінкам, а вже останні подбають якнайшвидше донести все Любці й тещі — тут уже сумнівів нема. Тоді не Любка й теща опиняться з наставленим носом, а він, премудрий Коля-рибалка, який і гроші свої відкладені втратить, і ганьби зазнає. Саме тому Коля не піддався на Шурчин шантаж, а вирішив його прилякати — це може подіяти на цього розхлябаного ловеласа дівіше — одного разу він уже йому морду бив.

Ні, сьогодні винятково несприятливий і нещасливий день, тож Коля-рибалка не мав уже сили орудувати пилкою, сокирою і молотком, поскладав інструмент і рушив з двору, ясна річ, наштотхнувшись на одну із жінок — була це котоподібна, себто Вадимова жінка, що йшла з котярою на грудях і обоє лагідненько собі муркали.

— Щось ти сьогодні рано кинув роботу, — сказала жінка-кішка, чи жінка з кішкою.

— Не робиться, — показав зуби Коля. — Хочу на річку скакнути, сьогодні мені риба снилася.

— Жива чи мертва? — поцікавилася жінка-кішка.

— Жива, — сказав Коля-рибалка.

— Це поганий сон, — сказала жінка-кішка з котярою на грудях. — Мертва — то ще гірший, а жива тоже погано. Не, це поганий сон...

— Через це мені й не працюється.

— На річку лучче не ходи, Коль, — сказала жінка-кішка, і Коля-рибалка раптом розширив на неї очі; була не така вже й молода, але ще цілком придатна.

— То може, ти мене до себе в гості покличеш? — спитав, стрільнувши бісиком, Коля.

— Отак уже й зразу, — засміялася жінка й пішла геть.

«Ключула!» — захоплено й задоволено подумав Коля-рибалка і, обернувшись, промацав поглядом налиті литки й фігурний задок, що мирно коливався собі через двір.

Це поправило йому настрій, і Коля тут-таки вирішив: коли відпочине сам та й коли уляжеться пух цієї історії, можна буде спробувати кинути камінця в той городчик. Але до роботи сьогодні він повернутися не міг, зрештою, й плати сьогодні не братиме, тож вискочив із хвіртки Ластів'ячого гнізда і йому в очі, як величезна риба, радісно й заклично блиснула тисячею іскристих очей річка.

На щастя, Вася Равлик був сьогодні на другій зміні, отже, роздобути толь проблеми великої не буде; в одному тільки треба було остерегтися: чи не стежить за ним вулична нишпорка Людка. Загалом останнім часом

Людка вела себе дивно: вже не моталася вулицею від однієї сусідки до іншої, не висиджувала на знаменитому камені з рябою Надькою, куцою Наталкою, Магаданшею чи таксистихою; її взагалі на вулиці стало ніби й непомітно, і Шурка Кукса був тим трохи стурбований, безпечніше-бо себе почуваєш, коли нишпорка на очах; коли ж ні, починаєш підозрювати, що вона знайшла якісь невідомі способи стеження, десь такі, як підзорна труба рябої Надьки. Але підзорної труби вночі він не боявся, а от що чекати від Людки конечно не знав. Тому вирішив цю проблему просто; вирішив сам до Людки зайти, тим більше, що вони були однокласники, і вже це давало йому таке право; скаже, мовляв, що зустрівся з тим і тим із їхніх однокласників, тим більше, що з одним із них він таки справді зустрівся. Отож Шурка зайшов у хвірточку, що вела в маленький засаджений квітами палісадничок і постукав у двері з облізлою фарбою. Людка була вдома, щойно повернулася з роботи, на Шурчин візит здивувалася, а по тому вони мило потеревенили про однокласників.

— Що це тебе на вулиці не видно? — спитав Шурка. — Не заслабла?

— Набридла мені та вулиця, — байдуже проказала Людка. — Шию тут деше.

І справді, біля стола стояла швейна машинка для ніг, відкрита і з якоюсь тканиною, затисненою лапкою.

— Да, — філософічно сказав Шурка, — старі ми стаємо.

— Ти мо', й стаєш, а я ні, — відрізала весело Людка. — І досі волам хвості крутиш?

— Не, — сказав Шурка. — Вже буду устраюватись.

— А до Юльки стежечку топчеш?

— Ну, шо ти таке кажеш, Люд! — обурився Шурка. — Вона найняла мене двері їй уставить. Два дні я в неї робив — і все!

— А що це там гупає цілий день?

Питання Шурку ошелешило — чудасія! Людка не знає, що не він, а Коля-рибалка працює в Зозульки із Ластів'ячого гнізда. Ні, це щось незбагненне, та й ненормальне: Людка, котра знала, куди й для чого пробігла чиясь курка, не відала тепер такої простої речі.

— То Коля-рибалка їй сінці буде, — сказав Шурка і згадав Колині погрози. — Тоже найняла. Кугути, вони мають гроші.

У Людки спершу засвітилися очі, а тоді й погасли.

— Хай собі буде, — байдуже сказала. — Мені воно шо!

«Чи вона не больна?» — подумав Шурка Кукса, виходячи від Людки. Зрештою, це його влаштовувало, хай трохи похворіє, поки він дістане того рулона толі, ну, і візьме сьогодні «наложню» плату, а що буде завтра, його мало цікавило. Був він із породи нетль, коли правда, що кожна людина має біологічну сув'язь із певною істотою живого світу: твариною, пташкою чи комахою. Адже недаремно стародавні люди мали свої тваринні чи пташині тотеми, та й прізвища їм такі давали: Вовк, Лисиця, Заєць, Тхір, Орел, Сокіл, Горобець, Синиця, Комар, Метелик; Шурка ж Кукса був істотою нічною, любив політати по довколишньому простору, а коли бачив якийсь вогник, кидався туди стрімголов, робив довкола запаморочливі піруети й сальто, п'янів, позбувався голови і часто припікав собі крильця. Потім од того помаленьку відходив, аж доки його знову не гнало на нічні зальоти чи польоти, і знову кидався сторч головою у темінь. Темінь його хвилювала, наливалася йому в груди, темінь його п'янила, місячне світло збуджувало, цвіркуновий спів надихав; п'їтьма наливала його силою й відчайдушністю, і все, що він чинив незаконне (ніколи в

компанії, а завжди все сам) відбувалося з її благословення; Шурка залюбки ставав безпечною дитиною тьми; зрештою, й шкода, яку він чинив, була невелика, швидше бешкети, як злочинність.

Отож він пішов у зарості бульби чи, як її по-науковому звуть, земляної груші, або топінамбуру і приліг там, слухаючи покрики п'яниць у тих заростях і миле зумеріння комарів, які теж були нічними істотами і свого брата майже не кусали — його кров для них була більше отруйна, ніж поживна. Отож Шурка й заліг у заростях, щоб, одне, переконатися: Людка-таки не думає виходити зі свого двору на стеження, а друге, вичекати тієї хвилі, коли пожилці двору, де їх жило сто чи більше, перестануть ходити в туалет — вони, як тільки западала тьма, йшли туди, мов сновиди, одне за одним, монотонно, спокійно; відчиняли персональними гачками двері (туалетів біля садиби Васі Равлика стояло три), ховалися там, витримували паузу, а тоді й виходили; натомість приходили інші, а останньою йшла ще одна дитина тьми — Провізорка, груба, роздольна, люта на себе й цілий світ, просякнута наскрізь медичними запахами і така повільна в рухах, що нагадувала черепаха; отож та черепаха й завершувала цей вечірній похід, бо їй треба було сховатися в дерев'яній будці на довше; можливо, вона звідти ворожила на зорях, які зазирали в конуру крізь шпарини; після неї міг прибігти хтось загулялий, один чи два, і тоді наставала та містична тиша, коли все завмирає; коли сім'ї п'ють чай перед тим, як лягти в просторі чи вузькі ложа, коли вивозають із криївок черв'яки, їжаки й равлики, а кішки граційно виходять із домівок із уявно зав'язаними уявними бантами на шиї і ступають у заросену траву, мов гранд-дами чи балерини.

Саме тоді Шурка Кукса перескочив притьма дорогу й проліз через дірку в город до Васі Равлика. Було тут цілком тихо; правда, щось затаєно шаруділо, ніби шепотіло, ніби зітхало, і Шурка Кукса невідь од чого відчув тихий острах, адже даремно йому не хотілося сюди йти. Він обережно й нечутно ступав стежкою, дістався повітки, швидко розшукав там рулон толі, звалив його на плечі, а коли визирнув назовні, то побачив: місяць освітив яскраво садок Васі Равлика, посплітав тіні із мережним тріпотливим світлом і від того сад чарівно осяявся, затремтів, задихав, і Шурка Кукса відчув, як волосся в нього на голові починає ворухитися, бо саме там, під яблунею, на якій повісилася кілька років тому Равликова любаска, така собі Чортиця, біля якої й він сам трохи терся, — уздрів тепер світляну прозору, виткану із місячного проміння постать, і ця постать була з кошачою головою, в білій сукні та білих туфлях на високому підборі; вона стояла, ледь-ледь поколихуючися, розріджуючись чи знову згущуючись; Шурка міг би голову віддати на відсіч, що була то таки Чортиця.

У цей час за парканом із ревом промчали на мотоциклах рокери; тендітна прозора постать, виткана із місячного проміння, ніби розпалася від того реву на кілька площин; Шурка використав цей момент і кинувся через сад до дірки в пролазі, власне, у паркані, не покидаючи рулона толі, що ніби приріс йому до пліч; йому здавалося, що до нього протягуються світляні руки, готові от-от схопити його й зачавити і перемісити разом із рулоном у липку чорну масу; горло йому стисла судома, він упав навкарчки й поліз у пролаз, зчухрав собі з плеча рулона, але про нього не забув, тож звівся, знову кинув його на плече і чкурнув чимдуж туди, де у вікні сиділа печальна Місячна Зозулька з Ластів'ячого гнізда; можливо, вона сумувала, адже Коля-рибалка на сьогодні покинув її, як і

будівництво сітців; а може, він до неї більше й не прийде, наситившись доволі; тоді треба буде знову стриміти у вікні, а коли б їй хтось сказав, що саме того вона й хоче, той би зовсім не розумів жіночої психології, бо ніхто із цих брутальний кнуриків, котрим тільки й хочеться, що потолочити гречану нивку, не знає про неї анічогісінько, нічого їм про неї не відомо, а тим більше про її сокровенну таємницю, адже її таємниця — це біль і смуток її, це намагання в цьому світі не засохнути, як билині, а зрости квіткою і щоб до тієї квітки обов'язково прилетіла бджола чи й джміль і щоб той джміль чи бджола забрали в неї солодоші її, бо коли ці солодоші не будуть забрані, то вони перетворяться в отруту. Це її бажання було вище нікчемних тілесних насолод, воно в ній розросталося, як зілля-мокрець, сплітаючи між собою стебла, чи як парость винограду, котра чіпляється за стінку вусиками й повзе-повзе угору, аби там десь, у невідомій височині, закріпитися надійніше за якийсь балкон чи ґратки, а по тому ловити площинками листків сонце, аби згодом відчути в собі народження великої таємниці. Саме для того вона буде й вимощує своє гніздо, і зовсім вона в цьому світі не зозулька, котра безтурботно підкидає свої яйця у чужі гнізда, хоча й користується, як зозулька, чужою працею. Їй і самій це бридко, але іншого виходу вона не має, бо, як та ж таки зозуля, будувати сама собі гнізда не вміє — для цього їй конче треба помочі. Вона ж самотня в цьому світі, бо прилетіла невідь-звідки, і в неї немає ні родини, ні близьких, бо всі зозулі живуть без родини і без близьких. Отож їй смутно стало й печально під місячним світлом, і обличчя в неї робиться теж світляне, вона блідо і ненадійно світить собою в ніч, і її єдина принада — перса розлиті по підвіконні, як молоко, бо й самі вони вже давно прагнуть набубнявіти й налитися молоком, а тоді бризнути тим молоком сонцеві у вічі, щоб умило воно й омолодило цей проклятий Богом світ. Отож єдине, що їй лишалося: бути покірливою і спокійною, сидіти й чекати, бо іншого способу зарадити собі не відає.

У завулку щось зашаруділо, Юлька здригнулася. Тихо відчинилася хвіртка, і в двір почало всовуватися якесь чудовисько, з дивно видовженою чорною головою. Чудовисько хитнуло цією головою, як хоботом, і полізло на пагорба до неї, Місячної Зозульки із Ластів'ячого гнізда.

— Це я, — сипко зашепотів, задихавшись, Шурка Кукса. — Приніс тобі толь. Не чекала так швидко?

— Чого ж, — сказала спокійно Юлька. — Ми ж догуварувались.

11

Коли теща брала щось у підозру, Коля-рибалка відразу це помічав. Бо вона тоді дивно розширювала очі і вряди-годи втуплювалась ними в Колю-рибалку, непорушно застигаючи, ніби чарувала його або просвічувала мислительним промінням. Очевидно, вона щось відьомське в собі мала, бо Коля-рибалка від тих позирів відчував неприємний зуд у тілі, неспокій і відчуття, що його ось-ось прихоплять, а всі його секрети із ганьбою буде викрито. Треба було щось терміново вчиняти, і Коля-рибалка в таких ситуаціях мав уже певний досвід: треба конче було збити тещу зі сліду, інакше вона до всього обов'язково донюхається. Через це він вирішив, як то кажуть, пуститися берега повністю; наступного дня на роботу до Юльки не пішов зовсім, а подався у бур'яни, де його із задоволенням зустріли п'яниці, тим більше, що він послав одного з них

до колишньої господині Юльчиної кімнати, повністю ту місію оплативши. Чудово знав, що теща відразу ж зафіксує це, тому її мозок на якийсь час скаламутиться, а коли знову проясниться, то вона збагне: відчуття небезпеки в неї прокинулося вчасно й правильно, але вона не зметикувала тільки, звідкіля та небезпека йде.

Любка в цей час побігла вже на роботу, отже, теща не могла послати її відразу ж у бур'яни, щоб на законних підставах забрала звітти чоловіка, а тим часом Коля-рибалка пив із п'яницями, щось там варнякав, вони також вигукували напівспотворені слова, і це в той час, як теща неприкаяно блукала біля бур'янів, не зважаючи туди зайти, бо знала, що Коля її брутально прожене, а може й стусана дати — забрати законно його могла тільки жінка, а тещі до цього, як він сказав би: зась!

Вона не втерпіла й побігла до телефону-автомата, що був на вулиці, аби потелефонувати дочці, — може, та вирветься якимось з роботи й наведе вдома лад, але рурка у телефоні вже вкотре була відрізана й лежала поверх апарата; отже, аби потелефонувати, треба було дертися під Просиновську гору, на що теща не зважилася, бо не хотіла втрачати заблудного зятя з очей — її не так турбувало, що зять нап'ється чи навіть програється в карти, хоч і це також зле, як те: чи не почне він безсовісно Любці зраджувати, — саме це й було основним пунктом моральних турбот тещі Колі-рибалки. Це вона вже трошки й підозрювала, однак виявилось, що Коля-рибалка зблудив зовсім в інший бік, тобто пустився берега, втрапивши в запій, що з ним також не раз траплялося — річ неприємна, але не порівняти її з тим, коли б він почав по-негідницькому, на переконання тещі, як справжній паскудник, стрибати в гречку, бо це вже було б не «пустився берега», а це вже була б р о з п у с т а — це слово Колина теща промовляла з такою зневагою, навіть ненавистю (коли дивилася телевізора і щось там таке показували, коли про щось балакали і таке згадували), аж у неї при цьому тремтіли вуста й повіки. Тому до певної міри вона заспокоїлася й поперлась телефонувати дочці на роботу — увечері так чи так на Колю чекала серйозна розмова.

А Коля тим часом гуляв. Він напився й варнякав щось невиразне, як і його тимчасові кореші; потім вони грали в карти, а що Коля рішуче сказав, що всі наявні гроші він віддав на горілку, а наборг ніколи не грає, п'яниці поставилися до нього великодушно і почали грати на щиглі, отож, коли програвали Коля з напарником, їх били по лобі щиглями, гомерично регочучи й роззявляючи майже беззубі пащеки з білими лопатками язиків в ротовій отхлані, а коли вигравав Коля з напарником, то вже вони били щиглями супротивників і так само гомерично реготали: «Га-га-га-га!» — і вилуплювали очі, роздирали пащеки, радісно били себе по стегнах, а подеколи й обнімалися та слинили один одному мармизи. Потім Коля-рибалка категорично мовив:

— Усьо, хлопці! Я баста!

І раптом метнувся з несподіваною для п'яного прудкістю (скажемо, що Коля дуже п'яний не був, бо пив не з охоти, а для годиться, та й грати комедію, як він відзначав, треба було) — метнувся туди, де мала ховатися, за його розрахунками, теща. Розрахунки виявилися напрочуд точні, теща підскочила, як на пружині, а Коля-рибалка загорлав:

— Гутюга! Лови її, заразу, лови підглядачку! Ось я тобі зараз кості переламаю!

Теща вже чесала від нього шодуху, і коли б хтось цікавий спромігся зафіксувати швидкість, з якою вона мчала крізь бур'яни й городи (біг із

перешкодами), а тоді й по стежці, то напевне б визначив рекорд у бігу для літніх людей, і це в той час, коли Коля-рибалка й гадки не мав за нею гнатися, а тим більше ламати їй кістки, — ні до чого це йому було, — він лише либився самовдоволено, бо чудово знав, що теща не зупиниться ні на мить (для пристрашки він ще потупав ногами на місці, вдаючи, що біжить), щоб озирнутися (вона й справді не зупинилася й не озирнулася), знав, що вона вскочить у хату і зачиниться там, сподіваючись, що він ломитиметься у двері, — так вона й справді учинила. Та Коля й не думав сьогодні до вечора повертатись додому; зараз він би міг вільно погостювати в котроїсь своєї любаски, але любаски мають звичку не приймати того, з ким перестали крутити любов, а до Юльки не підеш із тієї простої причини, що її вдома нема, та й на роботу він до неї не вийшов, отже, нічого в неї не заробив. Тому Коля відв'язав човна, весла були тут-таки, припнуті на ланцюзі, і виїхав на чудове, лискуче, сонячне річкове плесо, а що не мав снасті для риби, то пристав до берега, роздягся й почав пічкурувати, тобто лапати рибу в прибережному камінні та корчах, і йому пощастило, бо вилапав він головника, кілька великих пліток і кільканадцять пічкурів. Потім він пішов до компанії з трьох рибалок, які готувалися варити юшку, — риби в них було зловлено мало. Через те появу Колі-рибалки вони зустріли з ентузіазмом, один із них метнувся на городи, щоб потай наріти картоплі, заодно смикнувши й цибульку, другий же витяг із кишені аптекарську пляшечку з сіллю, з потовченим лавровим листком та перцем, і був цілком переконаний, що цією часткою право на юшку здобув. Третій був грибник, тому махнув у куші й невдовзі приніс два боровики, одного красноголовця і чотири бабки — і вони зварили таку юшку, від якої пахло на кілометр, і в тих, хто потрапив у той кілометр, густо потекли слинки, але чорта лисого вони з кимось тією юшкою поділилися; недаремно кожен з них носив із собою ложку й не розлучався з нею, отож вони й вихлебтали ту юшку з казанка, для більшого смаку прикладаючись вряди-годи до плящини, яка знайшлася в одного з них; кожен із них мав, як то кажуть, «неблагополучне сімейне життя», отож шукали собі розваги й душевного спокою, як уміли.

А Колина теща в цей час сиділа, тремтячи біля дверей, зачинених ізсередини на заціпку, із качалкою в правій руці й коцюбою у лівій і даремно, із завмиранням серця, сподівалася, що Коля ломитиметься у двері; зрештою, і в думці не кладучи, що в неї за цей короткий час виріс гусячий ніс, привішений їй зятем, і вирости, як лопухи, вуха, а головне — що досить їй було б осідлати ту качалку чи коцюбу, як вона пурхнула б перегаром бензину, затахкотіла б і помчала її зі швидкістю світла у ясне небо. Але Колина теща через наївність не відала в собі таких традиційних талантів, а в дзеркало якимось забула зирнути, та й не дивилася вона в нього вже віддавна. Колина теща була жінка обмежена і могла думати за раз лише одну думку, і думка ця була: як би болючіше ogrіти рідного зятя качалкою чи коцюбою, коли він спроможеться двері вирвати. Отак через самообмеженість, скажемо від себе, пропав у цьому світі ще один відомський талант.

А ввечері, коли Коля-рибалка таки змушений був повернутися додому, була буря: блискавка й грім, дві могутні чорні хмари в образі жінок, із пучками стріл-блискавок у руках — проти невеликого, змореного понікуди, непохмеленого, майже безсилового чоловіка, котрий сидів на

ослінци з одним заплющеним оком, яке вже спало, і з другим напіврозплющеним.

— Та почекайте ви, чортиці, — сказав мирно він. — Дайте хоч слово сказати...

Але вони не давали йому слова сказати: одна верещала, друга гелготала, а коли жінки у такому сказі, то чи здатні вони взагалі на розумне й розважливе слово? Отож вони кричали й репетували, а він спокійнісінько собі подрімував, вряди-годи прислухаючись до тих верескливих вигуків: чи не скажуть вони того, що мали б, за його підрахунками, сказати, адже для того він і розіграв усю цю комедію. Очевидно, Коля-рибалка мав до режисури талант, але й цей талант, на жаль, буде закопаний у землю, бо саме Коля відкрив один прецікавий закон: коли режисер хоче, щоб актори геніально грали, треба, щоб вони не знали, що грають, а були впевнені, що оце так вони живуть. Отож Колина жінка й теща геніально грали, не відаючи, що вони таки грають розлючених фурій, — Коля-рибалка був справедливий і цілком визнавав їхню фурійну геніальність. Через це й сидів так покірливо на ослінци із заплющеним одним оком і напіврозплющеним другим, — аби хоч упівока милуватися ними й захоплюватися.

— Кинь, мамо, щось йому доказувати, він, чортівий п'яничка, спить, — нарешті сказала Любка.

Він і справді спав, і бачив Місячну Зозульку із Ластів'ячого гнізда, із круглим обличчям скіф'янки, з розлитими на підвіконні грудьми; його знову до неї тягло, бо вже відпочив, тільки треба було одного, — аби ці жінки його до неї послали.

Цупка, як коцюба, в якої вирости раптом розчепірені пальці, рука потермосила його за плече; пів лівого ока його розплющилося.

— Да, — сказав він. — Постели. Хочу спать.

— Щоб завтра не шлявся, а пішов на роботу, пойняв!

Ліве око розплющилося більше.

— Да, обізательно, — сказав Коля-рибалка. — Це ви правильно кажете... Ставити сінці... Обізательно! Можу я кінець концом оддыхнуть? Стели, хочу спать.

— Перевірю, як ти підеш, я перевірю, — тоненько запищала, як причавлена миша, теща. — Ганьба на нашу голову з таким робітничком! А вона озьме й не заплатить! І все, що ти там настроїв, піде тюльці під хвіст. Цього хочеш?

— Собаці під хвіст, — поправив поважно Коля-рибалка.

— Фу, як ти некрасіво виражаєся, — сказала теща.

Тоді він зовсім прокинувся. Потягся, а тоді глянув на них цілком тверезо й притомно:

— То що, мені на ту роботу завтра йти? — спитав, мов чого недокумекав ще.

— Ти якийсь сьодня приторможений, — сказала Любка. — А про що ми тобі цілий вечір торочимо?

Коля-рибалка зрадів. Його очі знову приплющилися, але вже для того тільки, щоб ці дві артистки, котрі так геніально грають фурій, не помітили, що він радий понікуди, адже цілий вечір чекав од них саме цих слів.

— По-моєму, ви не говорили, а кричали, — миролюбно мовив Коля, і рушив туди, де мало бути його ліжко, адже він уже справді засинав і це було єдине, чого сьогодні прагнув.

«Не, — подумав мудро він, простуючи до спальні, — баб усе-таки можна дурити, не такі вони вже й прониірливі».

12

І от сінци у Юльки побудовано; не дуже вникаючи у деталі, скажемо, що незабаром до них з'явилися й двері, бо Коля-рибалка збудував їх без дверей, згодом усередині їх було отиньковано, завезено газову плиту й балона, а двері, що вели до колишньої хазяйки Юльчиної кімнати закладено цеглою; до речі, саме ці двері й було переставлено на сінешні, отже, Юлька не мала потреби діставати нові, що теж для неї було небайдуже.

Минуло відтоді, може, з півмісяця, а може, й місяць, на землю дихнуло осінню, і саме тоді Юлька остаточно переконалася, що насіння, яке щедро сіяли в неї баламути, Шурка Кукса та Коля-рибалка, виявилось порожнє, бо й не проросло в ній; вони ж самі із Безназванного завулка зникли й більше суди не потикалися; непевні вітри носили їх по інших завулках цього світу, Юлька також навіки про них забула, бо й не було про що згадувати; лишили вони їй після себе хіба смуток, який вряди-годи проростав у ній замість плоду, на який усе-таки сподівалася, і цей смуток часто ставав ніби розлоге дерево із напівжовтим листям, бо осінь уже дихала на землю, і те дерево смутку невидно виростало з неї, шелестіло жовтим листям, а часом плакало краплями сліз. Тоді Юлька не витримувала, знову сідала у вікні, розливаючи по підвіконні свої пишні перса, й дивилася на світ Божий порожніми круглими і вже не здивованими очима. Із героїв цієї оповідки одна тільки Людка була щаслива, бо тільки вона оплодотворилася таїною світовою, а що це так, знала вже напевне, хоч на вулиці про те ще ніхто ані здогадувався — дивувалися тільки, чому вона зробилася така неговірка й нетовариська, а у вільний час все у хаті ховалася. Дехто із всюдисущих жіночок винюхували тут щось незвичайне, але на підтвердження своїх підозр вивіренних фактів не мали, отож цілком резонно вирішили, що шила в мішку не втаїти — треба тільки зачекати, і те шило обов'язково вилізе, що й справді незабаром сталося. Тоді всі заспокоїлися, і Людчине життя потекло цілком спокійно у щасливому передчутті, а живіт її набухав і круглішав, і вона прислухалася до того росту в собі із щасливою увагою. Але це буде через певний час, а тепер Людка просиджувала годинами біля швейної машинки, і тільки інколи машинка її затихала, і вона подовгу задумливо вдивлялась у вікно, нічого в тому вікні не бачачи.

Юлька ж сиділа у своєму вікні й дослухалася, як шелестить жовтим листям безвидне дерево її смутку; часом вона думала, що її гніздечко ще не зовсім упоряджене (ще один доказ: якби була вона Зозулею, то цілком дивною, тією, яка перестала літати по світі, перестала шукати чужих гнізд, а твердо вирішила влаштувати власне, хоч і в зозулячий спосіб), але не могла придумати, щоб їй тут упорядити; знову настали місячні ночі, але місяць був ще неповний, бо молодий. Отож, дивлячись на того молодого місяця, вона придумала: щоб упорядкувати своє гніздечко до-решти, їй не так багато й треба: збудувати хлівця, щоб завести собі курей чи качок, ліпше курей, бо качок і сусідки перестали розводити: їх душили на річці пси, п'яниці і хлопчакі. А ще, придумувала вона, можна було б зробити сходи на пагорба, де стояли її сінци, бо взимку буде слизько ходити, але думала вона про те мляво, була-бо ніби стомлена тією невсипущою діяльністю, яку виявила, ладнаючи своє гніздо, а більше від того,

що розчарувалася в своїх помічниках, в отих шалапутях, які лізли до неї, щось для неї робили (ніде правди діти), а самі були порожні, як гнилі дерева чи свищі-горіхи, хоч трудилися на її полі ніби й старанно й без остороги. Через це Юлька просякла презирством до тих химерних, улізливих істот, була вона сита ними по горло. Отож, коли хтось новий зупинявся у Безназванному завулку, вона гостро спроваджувала прибульця, бо й справді втомилася й розчарувалася; та й про неї почали негарно побазікувати оті жінки із Ластів'ячого гнізда, і жінки з інших кутків, що вона, мовляв, сяка й така, але ніхто з них не знав, а може, й не хотів знати, що вона й не сяка й не така, а що живе в ній, і росте, і все більшає дерево смутку і що ночами вона по вінця наливається місячним світлом, а сон тікає від неї геть, і вона сідає серед ночі біля вікна зовсім не для того, щоб принадити якогось кнурця, а щоб помолитися місяцеві, і небові, і землі, бо вони починали помаленьку навколо неї вмирати, бо й вона сама помаленьку вмирала разом із світом, бо і місяць, і земля, і зело чомусь не посприяли їй у її задумі. Отож вона сиділа у вікні й шепотіла місяцеві якісь непевні слова, може, переконувала, що вона зовсім не із зозулячого племені, а коли й так, то вона вигнанець із нього, що вона мріє не про зозулячу долю, а про звичайну людську, а коли того не станеться, вона засохне в своєму вікні, як вазон без поливання. Сама дивувалася, що з неї випливають такі чудні, стародавні, хвилюючі й нуртуючі слова, не до кінця їх розуміла, бо то були не її слова, а того таємного в ній, якого безвідмовно слухалася. І те таємне (принаймні так виходило), ніби зрадило її, бо повного задоволення їй так і не принесло. У такі хвилини вона плакала, і сльози її текли в ніч, сльози обмивали й обпікали її обличчя, і темне в ній знову прокидалося, і вона чула в собі, в глибині нутра свого, тихий пошепт, такий тихий, що не розбирала слів, хоч добре відала, про що їй оте таємне віщає. А віщало воно їй про те, що все, що є в цьому світі, має бути, що все, що сталося, мало статися, а що не сталося, не мало статися, — на те є воля не її, і не її таємного, а воля отого Місяця й Зірок, і вона повинна лишатися слухняна, має впокоритися й чекати, і слухатися таємного в собі; тоді, можливо, вона буде в цьому житті й благословенна, а непокора й занепад — то буде зрада самій собі. Не могла зрозуміти того резону до кінця, але відчувала таємний смисл отих прошептаних слів, і вже цього було досить, бо хто вміє таке відчувати, тому не треба вищого розуму, і він у цьому світі ще не пропащий.

І от в одну з таких віщих ночей, коли листя на деревах жовтіє скопом, коли осипається на землю останнє насіння; коли маленькі жучки вичавлюють із себе слину, що має стати павутиною, тобто їхніми крильми для польоту; коли затихають цвіркуни, а вирійні птахи чують у грудях тоскний і прекрасний погук до далекого, багатоденного польоту, — вона знову не могла заснути і знову сіла, розчинивши вікно, навіть сама не відаючи, для чого це чинить.

І ось вона побачила в глибині Безназванного завулка чоловіка. Він безшумно рухався, облитий місячним світлом, а його золота голова світилася. Юлька завмерла в своєму вікні, боячись і дихнути; водночас у ній все раптом схвилювалося, кожна жилка її тіла затремтіла, ніби заграла, але це тривало тільки мить. Наступної хвили вона заспокоїлася, але від чоловіка із золотою головою не відривала очей. Він підійшов до паркану, що огорожував обійстя Ластів'ячого гнізда, і зупинився. Юлька на хвилю сполошилася й нервово прислухалася, чи спить Ластів'яче

гніздо. Був то такий час, коли Гніздо справді спало. Глибоким сном, забувши про клопоти й гризоти, підозри, неприязнь та приязнь, облуду й доброчесність, співчуття до інших і злобу до них; Гніздо спало, ніби хтось наслав на нього безпам'ятство навмисно для того, аби те, що відбувається, відбулося. Мертво спали люди, собаки, коти, кури, нутрії, кози, пташки, їжаки, цвіркуни — все живе і сутнє.

Чоловік відчинив хвіртку й зайшов у двір. Юлька непорушним привидом завмерла у вікні й чекала. Чоловік знову зупинився, облитий місячним світлом, а може, те світло відходило від нього, — довкола стояла мертва тиша. Знову рухнувся й пішов на пагорб, простісінько до Юльчиного вікна.

— Доброї ночі, — сказав неголосно. — Треба тобі зробити сюди сходи... Окрім того, в усіх є хлівець, а в тебе нема. Робітника тобі не потрібно?

Стояв і всміхався лагідно, золота голова його під місячним світлом палала.

Юлька мовчала.

— Чого мовчиш? — ще лагідніше спитав він.

— Я не мовчу, — сказала Юлька. — Двері відчинені.

— Знаю, — мовив він і роззирнувся. — Дивна сьогодні ніч, правда?

— Правда, — сказала Юлька й опустила голову.

— То непотрібні тобі робітники? — знову спитав він.

— Ні, — відповіла Юлька.

Тоді він підійшов до вікна й погладив її по голові. Юлька заплакала. Мабуть, тому, що її давно ніхто не гладив по голові, хіба що неймовірно далека й забута мати і далекий, давно забутий батько.

— Не плач, — сказав тихо й лагідно чоловік. — Все буде добре. Все буде так, як хочеш. Для того я й прийшов.

Валерій Шевчук. Малюнок художника Яцека Гавловського

Агнешка Пивоварська ДІМ НА ГОРІ*

Розмова з Валерієм Шевчуком

А. П.: Даруйте, що почну з питання традиційного, може, навіть банального: як ви розумієте роль письменника?

В. Ш.: Я належу, здається, до того рідкісного в українській літературі типу письменників, для яких головним у творі є його естетичний, мистецький рівень. Дуже легко сьогодні збитися на політику, піддатись поточковим минуцим вражень. Усе це, безумовно, потрібно, і є люди, які цим доволі успішно займаються, але я своє завдання вбачаю в іншому. Мистецтво й політика, хоч як часто переплітаються, перебувають насправді одне щодо одного в антагонізмі. Там, де до мистецтва домішується політика, починається його поступовий занепад... Справжнє мистецтво завжди мусить витримувати щодо політики певну дистанцію, не повинно її підпускати до себе занадто близько. Те саме стосується й релігії. Поки вона залишається справою людського сумління — це свята річ, але коли перетворюється на офіційні приписи — це вже кепсько.

У своїй творчості я намагаюся керуватись афоризмом великого українського філософа Сковороди: «Бери вершину, матимеш середину». Намагаюсь отож цілитися високо, і якщо зумію при тому сягнути середини, буду справді щасливий.

А. П.: А як би ви оцінили сьогоднішню літературну ситуацію на Україні?

В. Ш. Наша культура, хоч і має за собою понад тисячу літ, на сьогоднішній день доволі занедбана. Це стосується, зрозуміло, й літератури. Лише недавно ми отримали змогу видавати забутих, заборонених владою українських письменників — сотні імен, від найдавніших часів до останніх років. Важливим для нас завданням є також зруйнування муру між діаспорою і витвореною там культурою та культурою України. Прагнемо, звісна річ, вписатись у європейський контекст. Маємо блискучу школу перекладу, фахівців високого класу. І хоч наші плани останнім часом розбиваються об паперову кризу, чимало цікавих книжок усе ж побачили світ.

А. П.: У ваших книжках виразно помітний інтерес до історії. Чи часто вам доводиться, працюючи над романами, звертатися до історичних документів?

В. Ш.: Я за освітою історик, архівіст. Закінчив історико-філософський факультет Київського університету, де вивчав археографію й набував доволі рідкісного нині вміння — розшифровувати старі манускрипти. Взагалі, я вважаю, що коли вже хтось займається літературою, то мусить пізнати своє національне письменство від самого коріння, у якнайповнішому обсязі чи бодай у найвидатніших його здобутках. Але мусить так само пізнавати й світову літературу, не сміє від неї відриватись.

Я, між іншим, завзятий, може, навіть хворобливо завзятий бібліофіл: кожна добута книжка для мене — це все одно що для наркомана наркотик. Походить це із моєї певності, що кожен акт писання — це специфічний шлях, який провадить не лише вглиб самого себе, а й у світ предків. Коли займаюся одинадцятим, дванадцятим чи, скажімо,

* Перекладено за виданням: Tygodnik literacki, 18 listopada 1990.

шістнадцятим століттям, цілковито перевтілююся в ту епоху, просто живу в ній, переживаючи дивовижні історичні трансакції. Кожен письменник, пишучи твір свого життя, пише книгу про себе. Так і я відчуваю себе у просторі багатьох століть — в історії й поза нею.

А. П.: Прочитавши ваші романи, повісті, оповідання, маю враження, що краще вам вдаються все-таки ті, котрі стосуються минулого.

В. Ш.: Так, я згоден. Хоч стараюся писати і про минуле, і про сучасне з однаковою самовіддачею, результат не збігається з моїми намірами. Належу, видно, до тих митців, котрим потрібна певна дистанція. Власне, тому змальовую сучасну людину в історичних шатах. Усі мої історичні твори — це також твори сучасні. Просто коли я пишу про сучасну людину, я бачу її лише в одному вимірі, а там — у кількох.

А. П.: У «Домі на горі» і «Голосі трави» історія й фольклор взаємодіють із сьогоднішнім доволі вибагливо. Яку ви роль відводите їм у своїх книжках — роль алюзії, символу, притчі?

В. Ш.: Творчі процеси не завжди свідомі. Книжку «Дім на горі» я писав мовби з кінця, тобто з другої її, фольклорно-фантастичної, частини «Голос трави». Писалась вона поволі: спершу одне оповідання, котре я відкладав убік — хай вилежиться, тоді друге й так далі. Мав щастя, що мене ціле десятиліття не друкували, отож міг собі дозволити таку розкіш — не поспішати. А коли згодом переглянув усі ті оповідання, побачив, що вони утворюють певну цілість. Мені забаглося видати їх окремою книжкою, але, на щастя, ніхто не зважився її друкувати. І от, поки вона собі лежала, я відчув, що чогось їй бракує. І дописав тоді першу частину, роман-преамбулу, що, власне, дав назву цілій книжці, — «Дім на горі». Тим самим у творі розширилась часова перспектива, увиразнились елементи притчі, що промовляє до нас не якимись силогізмами моральних повчань, а художніми образами, котрі не потребують логічних коментарів.

А. П.: А чи не могли б ви сказати, якою мірою у ваших творах відбивається ваш особистий досвід?

В. Ш.: Я людина, видно, досить легковажна; в кожному разі, коли у моєму житті випадали важкі часи, я не робив собі з того надто великої трагедії. Не тягло мене й до моїх колег з мистецької богеми, котрі пили й пропивали свій мозок і хист. Я захопився в той час українським барокко. Підготував і опублікував згодом п'ять антологій української літератури того періоду.

А крім того, мене завжди приваблював образ митця, котрий сидить собі у вежі зі слонової кістки, задовольняючись уже самим фактом творчості. Посилати свої книжки у світ — для мене справа досить неприємна. Поки твір ще лежить у мене — він живий, я можу до нього ще повернутися, переглянути, щось змінити. А надрукований твір — уже мертвий. Колись, переглядаючи купи своїх неопублікованих творів, я жахався: що мені робити з ними? А тепер, коли більшість із них з'явилася друком, я жахаюся: що мені робити без них?

А. П.: Ваші герої здебільшого люди самотні, роздвоєні між дорогою і домом...

В. Ш.: Ви дуже влучно помітили. Я взагалі вважаю, що безмірна самотність — одне з найбільших лих людини двадцятого століття. Своїми творами я намагаюся лікувати себе, а одночасно й інших людей, що почувуються самотніми. Ми живемо у досить складні, часом страшні часи. Один з їхніх парадоксів — що людина може вберегти свої благородні

риси саме в самотності. Тому вона є водночас і прокляттям і благом. Цей двоїстий погляд відбивається в символах дому й дороги. Дім як благо, дорога як прокляття... горе вигнання, радість повернення. Саме тому мене так цікавить притча про блудного сина — мотив цей проходить крізь усю мою творчість.

А. П.: Мені здається, у ваших книжках дорога й дім як прокляття й благо не суперечать одне одному, одне одного не виключають, скоріш навпаки — взаємодоповнюються...

В. Ш.: Безумовно. Вони співіснують і можуть навіть взаємозгоджуватись, бо ж належать до того самого людського «я». Дім — це фортеця. Людина борониться в ній від світу, котрий протистоїть їй, намагається її знищити, принизити, поневолити, зробити маріонеткою. Але й замкнувшись у фортеці (чи хоч би й у вежі зі слонової кості), людина все одно відчуває і благо й прокляття світу в собі. А тому й дорога для неї — це не лише лихо, це ще й надія. В одному моєму оповіданні герой добре знає, що хоч би куди він ішов, усе одно повернеться на те саме місце, описавши по світу велике коло. Але йде, утікаючи від самотності, зазнаючи всіх належних йому випробувань.

У своїх книгах я намагаюся створити образ мешканця світу, самотньої Вселенської Людини. Це символ людського буття, розкладеного на мільйони інших буттів, розсіяних по цілому світі. Вихід із Дому якраз означає спробу знайти такий образ. Зрозуміло, що образ цей символічний, але мені він дає підстави бути письменником.

Моя творчість не вельми, зрештою, популярна — я пишу для певної категорії читачів, для тих, хто сприймає мене як когось близького. Тому, власне, я ніколи не переймаюсь тиражами своїх книжок; вистачає мені й мінімального, головне — що вони знаходять відгук; я відчуваю це на зустрічах із читачами і тішу себе надією, що енергія, яку я посилаю у світ, не є цілком марною.

А. П.: У «Домі на горі» звучить також мотив небесної дороги. В якє потойбіччя вона провадить?

В. Ш.: Небесна дорога — це символ життєвого шляху; кожна людина відчуває потребу ступити не лише на житейську дорогу, а й на ту, що провадить до Вічності. Адже людина існує не лише для себе й для світу, котрий довкола, тут і тепер, а й для минулого і прийдешнього, котрі утворюють певну єдність, цілісність. Власне, це і є та Вічність, яку можемо означити словом Бог. Жодні духовні пошуки без поєднання з Вічним Духом неможливі. Ось чому у своїй життєвій мандрівці людина підноситься до Вічності, тобто до Бога. Боюсь, однак, що, надто часто згадуючи це ім'я, чинимо певне блюзнірство — а це вже початок смерті. Бог для людини закритий, він є вічною Таємницею. Можлива лише суто особиста, потаємна розмова з ним.

А. П.: Спитаю вас, отже, про ще одну таємницю: якою мірою ви залежні від української мови та її можливостей?

В. Ш.: Мова для мене — це справді одна з найбільших таємниць. Є мовби доповненням мого життя, якщо не самим життям. Видається мені безмежною у своїх інтонаційних та синонімічних можливостях. Можна передавати нею найрізноманітніші відтінки, змальовувати найтонші образи. Я знаю також структуру давньоруської, старопольської, церковнослов'янської мов, знаю їхню історію. Мав не одну нагоду перекладати з давньоруської, давньоукраїнської. Отож коли пишу власні твори, не маю

жодних проблем із відтворенням духу епохи, її мовного колориту Почуваюся тут цілком природно.

А. П.: Вашу прозу зараховують до напрямку «хімерний роман» — щось на зразок українського «магічного реалізму». Чи виникнення цього напрямку справді пов'язане із впливом латиноамериканської прози?

В. Ш.: Лише до певної міри. Річ у тім, що в Україні латиноамериканську прозу почали читати у 70-х роках, коли основні твори «хімерної прози» вже побачили світ. До «хімерної прози» звернулося покоління шістдесятників, намагаючись утекти від фальшивої, кабінетної літератури соцреалізму і, парадоксальним чином, наблизитись до життєвої правди, до реалізму. Перші твори «хімерної прози» були написані наприкінці шістдесятих, хоч далеко не всі вони були надруковані. Так, моя повість «Птахи з невидимого острова», написана майже чверть століття тому в жанрі «магічного реалізму», побачила світ лише недавно. Є у ній філософська притча, заснована на реальному історичному документі, — така собі «фантастика минулого». Тим часом як «фантастика майбутнього» мене мало цікавить, вважаю, що людина не може знати свого майбутнього, не повинна його знати. Зате своє минуле вона має знати якнайкраще.

А. П.: Наскільки я розумію, до «хімерної прози» належить і ваш роман «На полі смиренному», розділ-новела з якого друкуватиметься у «Тижоднику літерацькому» разом із цим вашим інтерв'ю. Чи не могли б ви розповісти про цілий роман трохи докладніше?

В. Ш.: Роман зажив певного успіху — перекладено його російською, чеською і німецькою мовами. Я, однак, ставлюся до нього доволі прохолодно — писався він саме тоді, коли в мені накопичилося чимало відрази до світу. Була то своєрідна психотерапія. Скористався я в ньому засобами барокової поетики, створюючи певну модель світу, модель замкнутого, тоталітарного суспільства. Добачали в тій книзі якісь антирелігійні тенденції, тим часом як ідеться в ній про цілком інше — про неспівмірність чистоти духовного життя із брутальністю державної влади, котра прагне підпорядкувати собі навіть релігійні, духовні сфери. Релігійна чистота робить людину вільною, тим часом як державна влада повсякчас прагне волю знищити. Я протестував проти цього ціле своє життя — не як публіцист, а саме як митець, не нав'язуючи нікому однозначних рецептів і висновків.

У романі «На полі смиренному» можна знайти різні приклади самооблуди, втечі від життя, пристосування до нього будь-якою ціною. До речі, один колега, прочитавши той твір, сказав: «Слухай, та це ж образ нашої Спілки письменників!» І справді, адже це теж замкнута корпорація, де письменники живуть за характерними для державних інституцій засадами. Хоч, зрозуміло, я намагався створити універсальний образ світу. А ставлюсь до цієї книжки прохолодніше, бо не вдалося мені у ній залишитись цілком об'єктивним, слід моїх особистих емоцій і настроїв там надто відчутний.

А. П.: Чи це означає, що туга одного з героїв твору — Семена — за свободою, за відкритістю була одночасно й вашою тугою?

В. Ш.: Так, я писав цю книжку у 1978 році, коли, будучи професійним письменником, не мав змоги заробляти собі на життя. Був цілковито виключений із так званого «літпроцесу», усі мої заощадження вичерпа-

лись, і подеколи я навіть не мав копійок на трамвай — мусив ходити пішки. Ну, і, ясна річ, це мене трохи знервувало.

А. П.: Але сьогодні, здається, ваші справи істотно поліпшились?

В. Ш.: Хтозна. Сковорода казав: «Натура благородного металу така, що чим більше його треш, тим він більше виблискує».

А. П.: А може, ще кілька слів про ваше ставлення до російської літератури?

В. Ш.: Правду кажучи, не люблю її, хоч і прочитав майже всі найголовніші твори. Російські письменники, мені здається, надто вже зосереджуються на людській ущербності, копірсаються в ній, я б сказав, із якоюсь мазохістською насолодою, — це зовсім не те, чого б я хотів від власної творчості. Загалом їхня література робить мене ще нікчемнішим, ніж я є, наддає мені ще дужче. Не тягне мене до такої літератури. Хоча, треба визнати, чимало людей на Україні її читають — російська нація як-не-як була тут століттями панівною, а російська культура — домінуючою.

А. П.: Як я розумію, вас насторожує своєрідний екстремізм росіян у змалюванні героїв. Але, може, йдеться якраз про прагнення глибше збагнути людську природу — пам'ятаючи про первородний гріх?

В. Ш.: По-моєму, вони надто вже про той гріх пам'ятають. У їхньому релігійному світі вражає якась надмірність: коли вже грішать, то неодмінно на всю губу, з найпотворнішими блюзнірствами, а коли моляться, то неодмінно по двадцять годин, розбиваючи у поклонах лоби. Власне, відсутність міри мене найдужче від них відштовхує.

А. П.: Невипадково ви кілька разів уже покликались тут на Григорія Сковороду... Це ваш найбільший учитель?

В. Ш.: Я б сказав — найперший. Ще замолоду трапилась мені книжка Багалія про нього, і завдяки їй я збагнув учення Сковороди — як жити. Сковорода каже, що людина вступає у дивовижний світ, і її головним завданням є зберегти свою духовну істоту. Була то для мене чудова школа. Згодом я зазнав впливу Франка, котрий захопив мене своїм широким поглядом на світ і літературу. Був людиною надзвичайно відкритою і навчив мене дивитись на літературу без будь-яких догматичних обмежень. Його твори видано в 50 томах, хоча потрібно було б ще, певно, стільки. То був чоловік, який знав ледь не всі європейські мови, з багатьох перекладав і завжди дивився на власну літературу крізь призму світової. Саме завдяки йому я збагнув, що коли вже берешся щось там пописувати, мусиш знати не лише свій загумінок, а й те, що діється в світі. Такий погляд Франкові прищепив Драгоманов, цікавий філософ і видатний фольклорист. Від Драгоманова я перейняв інтерес до фольклору і, зокрема, антигоголівський погляд на український фольклор. Для мене Гоголь — це приклад так званого «малоросійства»; на фольклор він дивився головним чином як на забавку, намагався розважити читача «малоросійською» екзотикою. Моя книжка «Дім на горі» — своєрідна дискусія з Гоголем. Ті самі теми, той самий спосіб мислення мені хотілось інтерпретувати значно серйозніше. Фольклор — це частина людської духовності, а не просто химерна вигадка, екзотична забава: засобами фольклорної поетики можна здійснювати надзвичайно тонкий і глибокий аналіз людської душі.

А. П.: Наскільки я знаю, фольклор зберігся в Україні донині — не тільки в літературі, а й у житті. Чи можна вважати цей поетич-

ний, фольклорний погляд на світ характерною рисою української культури, українського способу мислення?

В. Ш.: Гадаю, що так. Українцям, по-моєму, справді властиве таке специфічне художнє мислення — у формі фольклорній, демонологічній; демонологія — це, до речі, не лише «містифікований» погляд на світ, на природу, серед якої живе людина, це ще й образ самої людини. Її уявлень, вірувань. Ми готуємо зараз дуже цікаву збірку фольклорно-фантастичної прози (ця збірка «Огнений змії» уже вийшла у видавництві «Молодь» із передсловом В. Шевчука. — *Ред.*). Із неї легко помітити, що той магічний реалізм, про який ми вже згадували, має в українській літературі надзвичайно глибоку й давню традицію.

А. П.: А як ви ставитесь до літератури сьогоднішньої і, зокрема, до її творців — молодих прозаїків?

В. Ш.: Останнім часом у літературі з'явилася досить цікава «нова хвиля». Її ще часом називають «експериментальною» — ці молоді прозаїки справді багато експериментують, непогамовні у своїх пошуках, в освоєнні нових, досить незвичних для української літератури мовно-стилістичних засобів та тематичних шарів. Я із симпатією дивлюся на їхні спроби; сам колись випробовував різні форми й засоби, аж поки відчув, що головним є все-таки зміст, — те, про що письменник хоче сказати. З цього, власне, починається дорослість — з питання: чи можу я сказати світові щось таке, чого ще ніхто не сказав; чи можу я помітити щось у людині таке, чого ніхто раніше не помічав? Але молодь повинна вишумітись, перепробувати себе в усьому; якщо буде консервативною від самого початку, то й мислення її законсервується, а воно у письменника завжди має бути відкритим і незакріпаченим.

Авторизований переклад з польської
Наталки Білоцерківець

Олександр Кучерук ДЖЕК ЛОНДОН ТА ЯРЕМА ШПАК

Оповідання

Здавалося, рушивши з Києва, поїзд зачепив дощові хмари й поволік їх за собою в степи на південь. Тут годилось би подати опис краєвиду, що сіро тулився до залізничного насипу, та ліпше взяти яку-небудь книжку, бажано роман із життя хліборобів, у якому кожний розділ починається описом стану природи, і вибрати звідти щось на свій смак (на смак читача), а мені дозвольте провадити далі.

Я їхав у відрядження. В купе зі мною було ще двоє пасажирів, молодята, які нещодавно побралися, це одразу впадало у вічі, молодий голова сім'ї час від часу крутив не звичну ще для нього обручку, шкіра навколо якої почервоніла і палець трохи припух. Обоє молодят огортала солодкувата млість медового місяця, вони пильно дивилися одне одному в очі, в жіночих іскрилися, погойдуючись, барвисті веселки, а в чоловічих поблискували золоті гори обіцянок з темними проваллями незнаних ще таїнств і насолод. Узявшись за руки, вони довго стояли у коридорі вагона, не цікавлячись і не слідкуючи за миготінням у вікні, вони існували і рухалися в своєму, новому, новоствореному світі. Щоб згаяти час, я читав оповідання Джека Лондона, — цю книжку замість «Неоліту України» я застромив помилково до сумки, і тепер, замість перечитувати особливості ямної культури, я допомагав торгуватися Лондоновому героєві Расмундсену з індіанцями, які заправили занадто велику ціну за перевезення тисячі дюжин яєць, що на них Расмундсен мав намір добре заробити.

Поїзд зупинився, молодий чоловік вийшов на перон і заходився вибирати у баби, підперезаної картатою хусткою, сумнівної свіжості кукурудзу у відрі. Його молода дружина, спершись ліктями на столик, позирала на нього з купе. Я роздивлявся її обличчя, що дивувало своєю оригінальністю; довгуватий ніс, ледь розкосі очі з маленькими вертикальними перетинками, що перекривали далеко виступаючі сльозовики, важкі чорні брови, що майже впиралися одна в одну на переніссі, верхня губа тонка, нижня значно пухкіша, овал обличчя видовжений на прибалтійський манір, вилиці чітко і гарно окреслені, худеньку шию прикривав жмуток чорного волосся, зібраного під заколкою, вуха трохи замалі для її голови, але тугі і добре розвинуті, із соковитими мочками. Чим довше я її розглядав, тим дужче брала мене цікавість, хто вона з походження, хто її батьки, бо в цьому обличчі, здавалося, перемішалися ознаки різних народів; весь час хотілося пригадати, де я міг її бачити.

За хвилину, сопучи, поїзд рушив, молодик, вимахуючи двома качанами кукурудзи, вскочив до вагона, я ж узявся дочитувати наступне оповідання, яке починалося довгою передісторією жінки з Аляски, на ім'я Джіс Ук, у жилах якої, як твердив Джек Лондон, текла кров кількох народів. Якесь паралель мимоволі виникла сама. Перечитавши ще раз уважніше про предків Джіс Ук і зіставивши їхню зовнішність, я знайшов, що ця молода жіночка у купе могла б виконати роль Джіс Ук у кіно. Як звали мою попутницю, я знав (познайомилися ще в Києві, як тільки сіли до поїзда), а прізвище я почув з їхньої розмови, — Галя розповідала про свою переддипломну практику, — Галина Шпак. Але, як розповідав далі

Джек Лондон, батьком Джіс Ук був чоловік, на прізвище Шпак, походив він з України.

Сутеніло, молодята зовсім притихли, вже не дивились одне одному в очі. Галя, схиливши голову, намагалась розгледіти назву книжки, яку я читав; ті її зазирання раптом наштовхнули мене на думку, що прізвище Галі для Аляски неймовірно рідкісне, тож вигадати його письменник не міг. Нарешті я дочитав оповідання, очікуючи появи прізвища Шпак, та даремно, після чого поклав книжку на стіл. У цю мить увімкнули світло у вагоні, Галя спитала, чим це я так захопився, — чи не детектив?

— Ні, не детектив, але вам буде цікаво, — і я передав їй книжку, розгорнуту на самому початкові оповідання про Джіс Ук. Галя відхилилася, щоб краще було читати, і, перебравшись на другу сторінку, де вперше згадується Шпак, здивовано подивилась на мене.

— Так, так, ви не помилилися, саме Шпак, а з ваших розмов я почув, що ви також Шпак, тому-то я так і поглядав на вас. Бачите, який малоймовірний збіг, де та Аляска, де Україна, та й хіба Джек Лондон міг подумати, що це оповідання читатиме людина, на прізвище Шпак, але, як бачимо, читає. Такий збіг ні про що ще не говорить, хоча...

Посміхнувшись, Галя глянула на свого чоловіка, який майже не розумів, про що йдеться і, поклавши йому руку на плече, заспокоюючи, заговорила до мене:

— Не думайте, що моя оповідь стосується героїв Джека Лондона, — сказала вона, — ви ж тут згадали про збіг, то мені здається, я можу, не сучеречачи наявному збігові, продовжити ваше «хоча»...

Мого діда звали Олександр Шпак, а по-вуличному дід Ликсандрик, ріс він без батька в дядьковій родині неподалік сучасного Кіровограда, в селі Компаніївка. Чудний, майже глухий, але балакучий, — його жінка, баба Василина, казала не слухать його, бо такого понарозказує, що й не знатимеш, куди те все притулити. Але одна з таких оповідок, про його власного діда Ярему Шпака, може вписатися у ваш малоймовірний збіг: поїзд, Джек Лондон, прізвище Шпак, Джіс Ук і я.

Того давнього Шпака звали Яремою, він чумакував, возив із Криму сіль, солону рибу, у Компаніївці мав хату, що стояла посеред села, неподалік церкви, сусідські хати стояли віддалік, ховаючись у тіні садків. Ярема, як казав дід Ликсандрик, був потужним чоловіком, любив коней, у нього в стайні стояла гарна пара, у віз її запрягав лише для легкої роботи: чи то батьків кудись одвезти, чи сіно привезти з луку. А щоб не застоялися, виводив їх на вигін і на довгих мотузках ганяв навколо себе, поцьовхкуючи гарним батіжком. Діти збігаються, Яремині коні крутяться, з-за плотів виглядають статечні господарі, але так, щоб не подумав, бува, хто, що це їх обходить.

З весни до пізньої осені Ярема їздив з чумаками, за все літо раз чи двічі заїздив додому, де порядкували батьки. Того літа, про яке йде мова, не вдавалося йому ніяк заскочити до своїх, і аж у серпні, після Спаса, коли перед мандрівкою до Москви з Криму (до Москви — сіль, у Крим — пшеницю) чумаки на кілька днів роз'їхались по домівках, Ярема, накупивши подарунків, також поїхав додому. Для матері мав плахту, для батька — добрі чоботи й череп'яну люльку, для меншого брата — нову шапку смушеву, а для своїх коней дорогих — поцяцьковані гнущечки та не бачені ніколи залізні пута, з Англії привезені, — вони замикалися маленьким ключем, без якого годі їх було зняти з ніг. Дуже цими путами тішився Ярема, хоч і дорого за них дав.

Удома, знудьгувавшись за господарством, радо робив усіляку роботу: то клуню лагодив, то сіно косив, то дрова пиляв, а більше часу з кіньми мав справу. Мати годила йому, варила йому вареники із сливками, які Ярема любив, менший брат не відходив од нього, — куди нитка, туди й голка.

Наступної п'ятниці мав уже рушати Ярема, щоб вчасно приєднатися до чумаків у Чорній балці. Отож наостанок, запрягши коней, поїхав подивитися на овес, — чи не пора вже косити, а разом і трави набрати. Овес через днів п'ять-шість, як дощу не буде, справді можна було вже косити, жаль, що допомогти не зможе, — поле чималеньке. Неподалік під гайком він накосив трави, і не те щоб багато, проте втопився, отож пообідав і, поставивши воза в затінку, розпряг коней, спутав їх залізними англійськими путами і ліг під возом відпочивати. Так не помітив навіть, коли й заснув. Крізь сон, одначе, почув якийсь рипіння, — як од верби біля їхньої клуні: сон переплутався з тривожними думками — що за верба? — а сон продовжувався, там Ярема лагодив стріху, снопи ж самі вискакували до нього нагору. Верба тим часом порипувала під свіжим вітерцем, він ще дивувався, як то вона за літо виросла і росла собі далі на очах. Коли раптом, ловлячи наступного снопа, боляче вдарився об гілку верби, вдарився і прокинувся. Почухав гулю, прислухався, рипіння не зникло, — ніяка не верба, звук долинав звідтіля, де коні. Ярема тихенько виліз з-під воза, пригнувшись, обійшов ліщину і попід вівсом, обережно ступаючи, рушив на звук. Біля коней навколішки стояв невідомий чоловік — у бруднощій сорочці, з мокрою від поту спиною — і напильником перепилював пута, ті самі, англійські. Коні спокійно паслися, ніби не помічали чужинця, скоками пересувалися по лужку, а чоловік за ними, не перестаючи пиляти. Розлючений Ярема кількома стрибками, як лев, подолав відстань, що їх розділяла, і впав на злодія, як кібець на курча. Злодій пручався, а Ярема намагався його притиснути до землі і відібрати напильник, борюкаючись, чоловік цілив ногою Яремі в пах, а той тим часом вирвав нарешті напильник, затулив злодієві обличчя рукавом власної роздертої в сутичці сорочки, притиснув напильник до його горла, щоб той не міг вирватися. Злодій тіпався, крутив головою, під напильником зачервоніло, злодій, ніби допомагаючи Яремі, метляв головою все швидше й швидше, Ярема ж наступив йому на груди коліном і по-справжньому перерізав тому горло, оскаженіло белькочучи: «Пиляєш пута... пиляєш пута...» Захропівши, злодій неймовірним зусиллям вирвався з-під Яреми. Стоячи на колінах із закривавленим напильником у тремтячих руках, Ярема зацікавився: «Що ж я наробив?!» — підскочив, коні продовжували пастися, пута злодій все ж поперепилював. Не сідлаючи їх, бо не мав чим, — прецінь запрягав коней у віз, а тому сідел не брав, — Ярема скочив на коня, не думаючи про пійманого злодія («Що ж я наробив?!»), і через овес поскакав до села («Що ж я наробив?!...»), кінь рвонув убік, Ярема ледве втримався, коли кінь мало не наскочив на злодія, що лежав у калюжі крові («Що ж я наробив...»).

Влетівши в село, Ярема закричав не своїм голосом: «Люди, я чоловіка зарізав!» З обійсть і хат повибігали люди, ледве допитавшись у нього, що сталося, посадили його на воза з конями, — сусіда Коцюк Пилип саме збирався десь їхати, — і помчали до Яреминого лану. Той сидів на возі, підскакуючи, бо трясло добряче, сухими порепаними губами із засохлими, як струпи, білими цятками слини повторював: «Що ж я наробив... що ж я наробив?» — раз по раз зриваючись кудись бігти.

«Де?» — «Он там, бачиш, віз стоїть...» Підбігли. У вівсі витовчена добра галявина, на стеблах та на землі засохла кров, лише в листку подорожника ще тьмяніла, припавши пилом, бура калюжка крові з остюками, над якою кружляли чорні мухи. З цього місця кривавий слід, перериваючись, тягнувся у бік дороги, селяни пішли цим слідом, та досить швидко той загубився в поросі. Постояли, подивилися з-під долоні у різні боки і повернулися до Яреминого воза. Пометикувавши, рушили назад у село.

Уже між хат наздогнали другого Яреминого коня, що повільно повертався додому, Ярема взяв його за гнуздечку й завів у двір. Мати стояла на порозі, вона вже знала, що її син ледве не вбив чоловіка, знала, що тому вдалося втекти. Ярема покірно дав зняти із себе скривавлений одяг, пішов помився біля риштака, мати винесла чисте, він одягнувся, згорнув брудне і спалив за хатою, закопавши попіл неподалік.

Наступного ранку, ледь благословилося, Ярема мовчки підвівся, мовчки одягнувся, поснідав і, перехрестившись перед далекою дорогою, вийшов із хати, аби рушати. А мати, почувши, вийшла за ним, Ярема сказав їй лише, аби до його повернення продали коней, кому завгодно, тільки не у своєму селі, хоч би й циганам. Доливши в мазницю шмаровидла, ще раз перевірів, чи нічого не забув, гейкнув на волів і зник у ранковому тумані, що осів на село, ніби приховуючи його від'їзд.

Минуло два роки. Пригода з кіньми та злодієм майже забулася в селі, лише Ярема добре її пам'ятав. Мати й батько просили його кидати чумакування, треба, мовляв, женитися, вони вже старі, сили не ті, хай сам господарює. На це Ярема їм відповів, що цього літа востаннє з'їздить, грошей ще трохи заробить, аби ґрунту ще прикупити і спокійно господарювати.

Дід Ликсандрик завжди у цьому місці зупиняв свою оповідь, запалював цигарку, довго з нею возився, повторюючи зі своєї розповіді кульмінаційні сцени — як напильником шию пиляв, як одяг спалив, як закопав, а чому саме закопав, я так у нього й не допиталася. Допаливши цигарку дощенту, дід Ликсандрик продовжував.

Того року, про який іде мова, задощило рано, і чумаки вирішили раніше повертати додому. Земля справді розмокла, шляхи перетворилися в суцільні рівчаки, мажі ламались дедалі частіше, валки рухалися дуже повільно. Переправляючись через одну із степових річок, яка на літо пересихала, а після дощів добряче розливалася, заднє колесо Яреминої мажі наскочило на невидимий під водою камінь і тріснуло. Він зіскочив у воду, і, підпираючи мажу, погнав волів, все ж вибрався на сухе, але колесо таки розламалося. Ярема притягнув кілька камінців, підпер воза так, щоб не перекинувся, сказав чумакам, що справиться сам, а тоді їх наздожене. До вечора йому вдалося направити колесо, воли напаслися, відпочили, отож, не гаючи часу, він рушив. Скоро, однак, стемніло, він ще трохи проїхав і почав придивлятися, де б то спинитися на нічліг, коли попереду заблимав самотній вогник — хутір або чийсь зимівник.

Постукав пужалном у ворота. У відповідь загавкали собаки, рипнули хатні двері, до воріт підійшов чоловік з ліхтарем. Ярема розповів йому, що поламався, що тепер доганяє валку, тож чи не пустить господар заночувати, хоч би й на сіні, аби під дахом. Ворота відчинилися. Чоловік підніс ліхтаря вище, освітивши Ярему й своє обличчя — Ярема похолов: у того чоловіка на шиї, вигинаючись під миготливим світлом ліхтаря, пульсував білий шрам. Ворота за Яремою зачинилися. Чоловік гукнув, щоб дали

волам вівса та поставили в шопу, з хати виглянула жінка, господиня, і знову сховалася. Ярема нишком перехрестився — ось і все, сам приїхав, воли пригнав, та ще й солі цілу мажу привіз — тут моя смерть...

Зайшли до хати, жінка поставила на стіл миску каші, огірки, пляшку горілки, чарки, чоловік нарізав хліба. Господар просить до столу — що бог послав. Налили по чарці, випили. По другій — випили. Яремі тоскно, але їсть і п'є — оце підпоять і задушать тут же у хаті, он той, що волів годував, сам як віл. А господар розпитує, звідки Ярема їде, що бачив, що чув, Яремі ж здається, що той випитує, чи він один, чи далеко вже валка, господиня тим часом постелила йому на лежанці, розбудивши сина, і той перебрався на піч. Полягали спати. Ярема заплющив очі, та сон не йде, — ось-ось, здається, прийдуть душити. Попрощався подумки з батьком та матір'ю, білим світом, прочитав «Отче наш» — не йдуть. Господар хропе, — мабуть, прикидається сплячим, а син, певно, знаку чекає, щоб накинутися на гостя. Отак, дождаючи смерті, Ярема незчужся, як і заснув.

Прокинувся, сподіваючись уздріти ангелів, але над ним з'явилася голова господаря; Ярема підскаочив — живий і так просто не дасться. Чоловік глянув на Ярему, але нічого не сказав. «Це, мабуть, як піду в шопу до волів, то там і порішать мене», — подумав Ярема. Господиня збрала немудрий сніданок, господар знову почастував горілкою. «Хитрує, але мені вже байдуже, хай буде, що буде». Поснідавши, Ярема каже, що вже поїде, мусить доганяти валку. Вийшли на двір — воли вже біля мажі, парубок відчинив ворота, потім підійшов до Яреми («По мою душу») Та й каже: «Чоловіче добрий, не питаю і не питатиму, як вас звать і звідки ви, але дозвольте подякувати вам за те, що відучили нашого батька коні красти. Вибачайте, коли що не так».

Ярема сів на мажу й потихеньку виїхав, не обертаючись і все ще не вірячи, що живий з цього двору вибрався, та все чекаючи пострілу в спину. Чим далі від'їжджав, тим швидше гнав волів і аж далеко в степу зупинився — живий!

Більше Ярема не чумакував, навіть на ярмарки намагався не їздити, все чогось боявся. З часом трохи заспокоївся, але жити в рідному селі не міг, залишив господарство на меншого брата й подався, як казали, до Сибіру, де його слід і загубився. Лише згодом хтось розповів, ніби він торгував хутром і відкрив власну факторію на Алясці, а більше про нього ніхто не чув.

Через багато років у Компаніївці з'явився чоловік років тридцяти, що називав себе сином Яреми, казав, що той помер на Алясці, а йому наказав повернутися на Україну. Це був батько діда Ликсандрика, тобто мій прадід.

Хоча важко повірити в такий збіг, чого на світі не буває.

На обрії за вікном час від часу з'являлися купки жевріючих жарінок — міста, коридором вагона провідник розносив склянки з паруючим каламутним чаєм, а в нашому купе запала тиша, що пов'язала в собі події давніх років з нами... Ось такий збіг.

м. Київ

Ярослав Дашкевич НАЦІОНАЛЬНА САМОСВІДОМІСТЬ УКРАЇНЦІВ НА ЗЛАМІ XVI—XVII СТ.

(Підсумки, джерела, методи дослідження)

Хочу попередити, що моя стаття буде еретичною за змістом. Єретичною не тому, що в мене є якийсь там особливий нахил до ересей, або тому, що, як кажуть, я сам уже еретик зі стажем, а тому, що сюжет, якого я хочу торкнутися, довгими десятиріччями лежав облогом в українській радянській історіографії, а в діаспорній був щедро експлуатованим об'єктом для псевдопатріотичної міфологізації. Тому й виходить — ересь не з одного, а принаймні з двох боків.

Не можна сказати, що на вивчення проблеми української національної свідомості в історичному аспекті радянська наука (етнографія, історія, суміжні дисципліни — в зв'язку з інтердисциплінарним характером сюжету) накладали формальне табу. Однак, пригадаю, залишається фактом, що востаннє питання національної свідомості українців XVI — першої половини XVII ст. дискутувалося на сторінках київської наукової преси ще у 1965—1966 рр. (Олена Апанович «Національно-визвольні війни в епоху феодалізму» // Український історичний журнал. — 1965. — № 12. — С. 29—38; Іван Крип'якевич «До питання про національну самосвідомість українського народу в кінці XVI — на початку XVII ст.» // Там само. — 1966. — № 2. — С. 82—84; Іван Бойко «Ще раз про характер національно-визвольних воєн в епоху феодалізму» // Там само. — 1966. — № 2. — С. 84—87). Потім дискусію притишили і приду-

шили, бо наближався фатальний 1972 рік. Найкваліфікованіший, зрештою, фахівець у цій ділянці, Кость Гуслистый, який довгі роки накладав сам собі кляп на рота (що переконливо доводять його публікації: «Вопросы истории Украины и этнического развития украинского народа. Период феодализма». — К., 1963; «До питання про утворення української нації». — К., 1967), незабаром, у 1973 р., трагічно покінчив із життям. У діаспорі чимало цінних міркувань підкинув Франк Сисин. Хоча його дослідження «Українсько-польські відносини XVII ст.: роль національної свідомості й національного конфлікту в повстанні Хмельницького» (англійською мовою в збірнику: Poland and Ukraine. Past and Present. — Едмонтон—Торонто, 1980. — С. 58—62; польський варіант у щорічнику: Odrodzenie i Reformacja w Polsce. — Варшава, 1982. — Т. 27. — С. 67—92) стосується трохи пізнішого періоду, окремі спостереження можна застосувати також до зламу XVI—XVII ст. Брутальна і ганебна, з наукової точки зору, дискусія 1986—1987 рр., проведена в Польщі довкола книжки Терези Хинчевської—Геннелі «Національна свідомість української шляхти і козацтва від кінця XVI до середини XVII ст.» (Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w. — Варшава, 1985.—191 с.; скорочений виклад по-англійському в Harvard Ukrainian Studies. — 1986. — Т. 10. —

№ 3—4. — С. 377—392) — дискусанти Славомир Гавляс і Геронім Граля (цікаво, що перший з них досить високопоставлений функціонер колишньої Польської об'єднаної робітничої партії; дискусія велася на сторінках журналу: *Przegląd Historyczny*. — Варшава, 1986. — Т. 77. — № 2. — С. 331—351; 1987. — Т. 78. — № 3. — С. 535—556) — минула цілком непомітно для української радянської історичної науки. На книжку, правда, звернули увагу філософи (Іван Паславський «Старожитній наш народ руський...» // Жовтень. — 1988. — № 5. — С. 126—128) — але для істориків це ж не резон... Істориків зовсім не зворушило те, що обидва полемісти заперечили існування у згаданий період української національної свідомості — отже, і українського народу взагалі, а всі дослідження на тему національної свідомості українців XVI — першої половини XVII ст. оголосили навіть на майбутнє містифікацією.

Отже, з цього виникає моє друге застереження: не лише ересь, але, цілком можливо, згідно з названими авторитетами, — містифікація.

Правда, до літератури питання останнім часом долучилася ще чергова академічна цеглина (558 стор.) під назвою «Українська народність: нариси соціально-економічної і етнополітичної історії» (К., 1990). Відверто кажучи, мені давно вже не доводилося тримати в руках таку пам'ятку сталінського антинаукового мислення в українській радянській історіографії, як ця цеглина, що вийшла під редакцією академіка Юрія Кондуфора. У цій колективній праці (мені соромно перелічувати її авторів) оперують фіктивними величинами сталінської теорії націй, так як би це було десь у 40—50-х рр. І жодні косметичні словечка, на взірць модних «етнополітики» чи «етносоціології», не рятують становища. Я навіть сумніваюся, чи варто

вести дискусію з авторами, які й далі говорять про «народність» (відмовляючись, одночасно, по-науковому віддиференціювати цей нібито термін від понять «народ» та «нація»), про вирішальну роль національного ринку для формування нації (так, немовби в розшматованій кількома загарбниками країні міг складатися єдиний ринок якимось так поміж власними ринками кількох імперіалістичних держав) та про «буржуазну українську націю» за становища, коли дрібка малоросійської з походження лівобережної буржуазії була зрусифікована та асимільована і жодної конструктивної ролі у формуванні нації відіграти не могла. Виявляється, автори з 1990 р. — незважаючи на жонгливання словом «етносоціологія» — досі не знають про те, що колоніальні народи мають за програмовану загарбниками неповну соціальну структуру без власної заможної верхівки, бо така верхівка завжди потенційно небезпечна для чужої панівної нації.

Це про наукові та псевдонаукові підсумки досліджень даної проблематики. З другого боку, не підлягає сумніву, що питання дослідження характеру і рівня української національної свідомості на різних етапах минулого та вивчення історичного коріння сучасної самосвідомості дуже заактуалізувалися у 1990—1991 рр., ставши одним з першочергових завдань українознавства.

Не буду блукати між двома чи трьома соснами і не займатимуся голим теоретизуванням на тему уявного ланцюжка: етнос — народ — народність — національність — нація, бо я не бачу об'єктивних доказів реального існування такого ланцюжка в минулому.

Не буду жонгливати етнонімами

українців, що залюбки роблять з демагогічною метою: руси — руські — русини — малороси — українці, бо протягом багатьох століть етнічна субстанція українців не мінялася, а формальна зміна етноніму цілком не торкнулася фактичного етнічного змісту поняття.

Не буду говорити про соціально-економічні фактори, бо етнос і нація — це не соціально-економічні, а етнічно-політичні категорії, бо єдиний ринок формується не в межах етносу і нації, а в межах держави, хоча б також тому, що лише держава може мати в своїх руках засоби для регламентування і захисту такого ринку; про фальшиве сталінське поняття «буржуазної» (так як і «соціалістичної») нації я вже згадував.

Головна моя мета — показати рівень національної свідомості українців на зламі XVI—XVII ст., вяснити основні елементи цього феномена — елементи, які, в результаті, дають можливість говорити про високий рівень національної свідомості — що й довело до закономірних політичних наслідків.

Думаю, рельєфніше для розуміння мого шляху до проблеми буде перелічити ті методи і принципи, яких я не дотримувався, та які застосовуються в наш час для того, щоб заперечити існування української національної свідомості в минулому — і тим самим заперечити існування нації, звести українців до такої собі сліпої, навіть не етнічної, а протоетнічної аморфної маси, з характерними для маси негативними параметрами. Ці методи і прийоми (політичні мотиви яких ясні) такі:

1) механічне перенесення засобів сучасної етносоціології та етнопсихології (з перевагою методів опитування) на минулі століття з шуканням відповідей на уявну соціологічну анкету — а оскільки здобути такі відповіді неможливо, робити висновок, що дослідження підтвер-

дило відсутність національної свідомості;

2) перенесення методики і критеріїв західноєвропейської науки на українців, хоча західноєвропейські народи своєю етнічною історією кардинально відрізнялися від українського народу, народу, розташованого на Великому степовому кордоні між Європою і Азією, що наклало свій дуже специфічний відбиток на етнічну історію українців;

3) пошуки за писаними програмними документами типу національних декларацій, цілковите ігнорування національно-визвольного мотивування політичних дій (наприклад, козацьких повстань); нехтування такими типами джерел, як історичні пісні (з думами включно), в яких відбився світогляд народу; замовчування того, що декларації національного змісту почали з'являтися лише у XIX—XX ст., а при відсутності їх трьома-чотирма століттями раніше — висновок, що у XVI—XVII ст. національної свідомості не було;

4) зведення свідомості тільки до етнічної, фіксування уваги лише на її ознаках, з одночасним замовчуванням того, що при наявності національної свідомості етнічна свідомість — це її органічна складова частина, фундамент, на якому виростає національна свідомість;

5) намагання розглядати національну свідомість у межах окремих соціальних станів чи класів (автоматично виключаючи поза їх межі т. зв. чернь, яка апіорі до жодного рівня жодної свідомості не могла піднятися), а тому, що стани і класи нібито завжди антагоністичні — на цій підставі заперечувати можливість формування єдиної понадкласової національної свідомості;

б) заперечення ролі історичної традиції, тому що, згідно з московсько-центричною системою історичних поглядів, княжа доба історії України це «древнерусское» и «общерусское»

наследие», яке не могло — знову апіорі — мати жодного значення для нібито новоствореного українського народу; всі традиції, що давали проекцію, глибшу від XV ст., механічно відсікаються. Наскільки штучна така хірургічна операція, доводять дослідження про безперервність українських історичних традицій, про героїзацію подій княжої доби в українському суспільстві кінця XVI — початку XVII ст. (згадати хоча б статті: Ігор Захара «Історія Київської Русі в оцінці діячів Києво-Могилянської академії» // Київська Русь: культура, традиції. — К., 1982. — С. 89—92; Ярослав Ісаєвич «Роль культурної спадщини Київської Русі в розвитку міжслов'янських зв'язків доби феодалізму» // 3 історії міжслов'янських зв'язків. Збірник наукових праць. — К., 1982. — С. 5—15; Ярослав Дашкевич «Грамоты князя Льва Даниловича как исследовательская проблема» // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории. Актуальные проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин. — Днепропетровск, 1985. — С. 133—139).

Не могу не звернути при цій нагоді увагу на дуже прозорі сучасні паралелі, коли вже з якоюсь патологічною несамовитістю роздмухують козакофільські традиції, муруючи одночасно бар'єр між українським козацьким минулим і «обшчерусским» княжам, що дуже яскраво виявилось під час святкування фіктивного 1500-річчя Києва — «матери городов русских», святкування 1000-річчя християнізації Русі — Росії, а не Русі — України, в інтенсивній популяризації ідей триєдиної Русі — НТСівської, солженіцинської, короля-претендента Олелька II Долгорукого, ельцинської — навіть, якщо треба, з центром у Києві та з володимирським тризубом вже як символом єдино-

неделіської Росії (як відомо, тризуб — це символ Народно-трудового союзу, Олелька II та, хоча б, львівського Російського культурного товариства ім. А. Д. Сахарова, що вживає як емблему тризуб, накладений на двоголового орла); подібний бар'єр мурують тепер далі під час святкування 500-річчя українського козацтва;

7) виведення за межі досліджень всіх інших — крім українсько-польських — бар'єрних відносин (отже, ігнорування українсько-тюркських по лінії Великого степового кордону і особливо українсько-російських, бо там нібито національних антагонізмів — отже, й диференціації національної свідомості — не було);

8) заперечення національного змісту релігійних рухів з перенесенням живцем західноєвропейської моделі (де релігійна боротьба велася в межах одного народу, німецького, французького, і часто мала соціальне вмотивування) на українські відносини, при яких релігійна боротьба мала в першу чергу міжнаціональний характер; нарешті

9) конструювання в позанауковий спосіб кількох недостатньо обґрунтованих етно- та націогенетичних гіпотез (проблема етнонаціональної свідомості в яких так чи інакше мусить займати кардинальне місце); зміст цих гіпотез можна звести до кількох варіантів:

а) теорія «древнерусской» народності (в українському перекладі «давньоруської», що не може зауважувати свідомо пропаговану етнічність, при якій термін «давньоруська» застосовувався з тактичних міркувань лише в україномовній літературі, але немає досі адекватного відповідника в російсько- та чужомовній літературі, у яких термін «древнерусская» ототожнюється з терміном «русская»), з надр якої, «древнерусской» народності, одночасно з'явилися три — російський, український

і білоруський — народи (теорія «триєдиної колиски»), причому панувала тенденція: вихід українського народу на історичну арену датувати періодом XV—XVI ст.; до цих теорій прилучається практика т. зв. наукових праць, згідно з якими «древнерусская» чи просто «русская» народність ототожнюється з групою східних слов'ян у цілому;

б) теорія «западнорусской» народності як післямонгольського відгалуження єдиної «русской»; згідно з цією теорією виникнення українського та білоруського народів відноситься до кінця XVI — початку XVII ст.; етногенезам цих народів передував, ще в домонгольський період, етногенез «русского», тобто російського народу (в такий спосіб давалося теоретичне обґрунтування терміну «старший брат»);

в) теорія віднесення етногенезу українців до «доісторичних» часів з повним ігноруванням співвідношення початків етнічної історії українців з історією слов'ян та східних слов'ян як етнічних спільнот вищого рангу.

Такі теорії й гіпотези (назви умовні, бо при їх формуванні не дотримувалися наукової методика) значно деформували уявлення про етно- і націогенез українців, про роль етнопонаціональної свідомості для цих процесів. Вони сприяли міфологізації позанаукових стереотипів. Політизовані спроби заплутати питання етно- і націогенезу українців стоять на межі між наукою та псевдонаукою, часто перетворюючись у відкриту фальсифікацію, що застосовується з метою дискримінувати українську націю, деформувати її минуле, знищити традиції народу, викривити його історичну пам'ять.

Етнічна історія українців (як і інші ділянки історії нації) вимагає деміфологізації на підставі звертання безпосередньо до історичних джерел та з урахуванням сучасних

наукових уявлень про шлях утворення народів і націй, про роль етнопонаціональної свідомості у цих процесах, з метою рішучого звільнення від ненаукового баласту, продиктованого москвоцентризмом, українським суперпатріотизмом, вульгарним соціологізмом у вигляді «марксистської теорії нації» і т. п.

Моя власна методика — і власні погляди — прямо протилежні пререліченим вище дев'яти «принципам», з якими докладно полемізувати не буду. У своїх студіях я виходив з того, що історія етносу — нації має власні закономірності, й тому при визначенні основних етапів етнічного минулого української нації — з етапами розвитку національної свідомості включно — треба керуватися результатами вивчення внутрішньоетнічних процесів, при яких зовнішні (політичні, економічні та інші) фактори відігравали вторинну, стимулюючу, сповільнюючу або й деструктивну роль. Хочу підкреслити: при дослідженнях такого роду визначальним залишається той факт, що основна етнічна субстанція і територія розселення українського народу не змінювалася протягом понад тисячоліття. Мій метод дослідження — використання всіх можливих нюансів збережених, у першу чергу писемних, історичних джерел. При цьому основну увагу я звертав на зафіксовані в них безпосередньо або посередньо елементи виявів етнічної та національної свідомості. Дрібки таких відомостей розкинені по джерелах дуже широкого діапазону. Під елементами посередніх виявів я розумію політичні дії, вмотивовані національною свідомістю (це т. зв. програмні скерування), без публічного пояснювання таких дій за допомогою оголошених національних декларацій чи маніфестів. Неписані програмні скерування можна прочитувати не лише з джерел, але й із самих подій.

Про деякі елементарні поняття. Цей генетичний ланцюжок, про який я вже згадував, зводжу до трьох (а не більше) елементів: плем'я — народ або етнос — нація. Відповідно до цієї тричленної формули маємо справу з тричленною свідомістю (самосвідомістю):

1) племінною, або трибальною; в минулому, наприклад, зафіксованою в літописі деревлянською чи полянською; в сучасному — з їх реліктами — гуцульською або лемківською чи модерно трансформованою субетнічною (на регіональному ґрунті) галицькою, закарпатською і т. п.;

2) етнічною свідомістю;

3) національною, яку можемо розглядати на двох рівнях — побутовому й ідеологічному.

Я думаю, що тричленна формула одночасно пояснює, чому етногенез українців ми мусимо шукати не десь там у 3—2-му тисячолітті до Різдва Христового (як це дехто намагається робити, ігноруючи трибальний етап розвитку), а в часовому проміжку між племенами та етносом, і чому націогенез українців треба встановлювати на відрізку між етносом і нацією.

Розуміючи, який шалений спротив викликає намагання протягнути єдину лінію між сучасною українською нацією та народом і нацією післяплемінної епохи, я пропоную тимчасово, в межах даного дослідження, замінити назви східнослов'янських націй математичними символами, згідно з якими:

нація «альфа» — це сучасна українська,

нація «бета» — вже неіснуюча новгородсько-псковська,

нація «гама» — російська,

нація «дельта» — білоруська, чи, як дехто хотів, кривицька.

(Прошу вибачити мені цей екскурс убік, але він необхідний для

зрозуміння цілої концепції української національної свідомості, і обійти ці проблеми неможливо). Як бачите, триєдиної колиски в жодному випадку не було не лише тому, що виникнення чотирьох перелічених вище націй відбувалося не одночасно, а в різні хронологічні епохи, але ще й тому, що в минулому існувало чотири етноси — нації, з яких до нашого часу дійшло лише три.

Всі етноси — нації, зрозуміло, східнослов'янські, але у їх виникненні і формуванні брали участь різні етнічні субстрати і суперстрати:

для нації «альфа» (української) — генералізую всі поняття і тому прошу не прискіпуватися до деталей — іранський субстрат і норманський суперстрат;

для нації «бета» (новгородсько-псковської) — балтійський субстрат і норманський суперстрат;

для нації «гама» (російської) — угро-фінський субстрат;

для нації «дельта» (білоруської) — балтійський субстрат.

Далі зупинятимуся в основному на лінії етнічного розвитку нації «альфа» та пов'язаною з нею національною свідомістю. Для мене найприйнятнішою є думка (може, це виглядає суб'єктивно, але не маю тут можливості розвинути свою аргументацію), що ті східнослов'янські племена, які перелічує літописець, в результаті нагального етногенетичного процесу (скажу далі про каталізатори і стимулятори цього процесу), позбуваються своєї трибальної самосвідомості (не без того, однак, щоб її релікти не відчувалися ще деякий час) і формують етнос «альфа».

Цей етнос «альфа», зрештою, давно відкрила хоча б російська наука, присвоюючи йому, не дуже вмотивовано, назву «древнерусского» або просто «русского» народу. Каталізатором етногенетичних про-

цесів у VIII—IX ст. виступили два фактори: хозарське національне гноблення (що таке гноблення існувало, найпереконливіший доказ — зруйнування Хозарської імперії у 960-х рр. як один з перших актів новоствореної Київської держави) і прихід норманнів. І хозари, і норманни передали свій державотворчий досвід етносові, який тільки що народився, етносові «альфа», що приступив до формування власних збройних сил та утворення своєї Першої Київської держави, ґрунтуючись при цьому на лавиноподібному зростанні рівня й інтенсивності етнічної самосвідомості.

З утворенням політичного організму — Київської держави, з її дуже агресивним поширенням по типу імперії, яка охопила майже цілу Східну Європу (бо в ній тоді було чимало територій-вакуумів), відбувається перетворення етносу в панівну націю Київської держави, настає етап націогенезу нації «альфа». Етнос стає нацією, коли він творить державу, а в цій державі стає гегемоном.

Невеликий екскурс убік. Під час дискусії над даною проблемою мені робили закид, що, мовляв, у відношенні до IX—X ст. не може йти мови про націю, бо нація — це утворення капіталістичного часу. Це найчистішої води вульгарний псевдомарксистський стереотип, який намагається перетворити етнічні категорії в соціально-економічні. Справа в тому, що категорія нації виникла ще в античному світі; римляни розрізняли *gens*, *populus*, *patio*, що, в основному, відповідає нашим сучасним категоріям «плем'я», «народ», «нація». Українців, до речі, називали нацією в політико-юридичному розумінні хоча б у XIV—XVI ст. — після впаду галицько-волинської державності (*Natio Ruthena*). Так що жодної модернізації понять при застосуванні

терміну «нація» для IX—X ст. немає. Просто треба остаточно відмовитися від нав'язуваного протягом десятиріч стереотипу.

Повертаюся до основної лінії викладу. Процес відбувався дуже швидко, трансформація етносу в націю, в суб'єкт Київської держави, зайняла не більше століття, що й спричинило крихкість новоствореного державного організму. Відцентрові політичні сили приводять до перетворення двох північних субетносів — спершу складової частини етносу і нації «альфа» — на дві окремі нації: «бета» (новгородсько-псковська) і «гама» (тоді володимирсько-суздальська, пізніше московська).

Не підлягає сумніву, що новостворена нація «альфа» становила велику загрозу для субетносів (їх відцентрові дії можна б порівняти до внутрішньої політичної і державної зради по відношенню до Київської імперії і до нації «альфа»). Велику загрозу нації «альфа» починають відчувати також сусіди — поруч із внутрішньою зрадою починається концентричний наступ сусідніх націй-держав на націю-державу «альфа».

Внаслідок дезинтеграційних процесів відпадає північ, де у наступних століттях дуже агресивна нація «гама» ліквідує та асимілює націю «бета».

На зменшену територію держави-нації «альфа» починається концентричний наступ зовнішніх сил: агресивної нації «гама», степу, Угорщини, Польщі та свіжоутвореної литовської нації-держави.

Нація «альфа» протягом XIV—XV ст. втрачає свою державність, але не втрачає національної самосвідомості. Це була страшна катастрофа. Кінець Першої держави поставив націю на коліна, і вона дуже повільно і поступово мобілізувалася до самозахисту, спершу мілітарного. Це особливість епохи

Першого впаду держави нації «альфа».

У період Першого впаду, епохи першої бездержавності, раніше сформована нація «альфа» не зникає, але її намагаються знищити різними засобами. Період Першого впаду перетворюється в епоху Першого національного відродження, яке стало можливим тому, що націю «альфа» не встигли знищити дощенту (як, наприклад, націю «бета»). Починається процес чергового піднесення вгору, в якому виняткове значення відіграла національна свідомість (її не вдалося звести до етнічної свідомості) на ідеологічному рівні.

Так ми підійшли до нації «альфа», української нації, на зламі XVI—XVII сторіч, коли каталізаторами процесу виступили: загроза фізичного винищення з боку степу, польське національне гноблення і внутрішня зрада (хай мені вибачать деякі завзяті прихильники певних релігійних течій, але цією внутрішньою зрадою була церковна унія, що, як відомо, пустила в рух могутній ідеологічний інструмент національного, як тверджу, по суті, змісту — полемічну літературу).

Перше національне відродження, як результат знову лавиноподібного наростання національної свідомості, не було в першу чергу культурним: воно почалося у військово-політичній сфері (козаччина) і лише на дальшій стадії перейшло у сферу культурну. Дозволю собі трохи тривіальний вислів: коли у 20-х рр. XVII ст. українське козацтво (це незалежно від попередніх національних повстань) почало явочним порядком утворювати на південно-східних окраїнах Брацлавщини, Київщини власну національну територіальну адміністрацію, стало ясно, що Перше національне відродження вагітне ідеєю Другої держави нації «альфа», що й було пізніше реалізоване.

Які є докази лавиноподібного піднесення національної свідомості на зламі XVI—XVII ст., які були його основні вияви й елементи? Цілоком явно ці елементи групуються на двох рівнях: нижчому, побутовому (це, власне, елементи трансформованої етнічної свідомості), і вищому, ідеологічному рівні. Майже всі вияви національної самосвідомості належать до категорії конфронтаційної, але при майже концентричному наступові на націю, цілоком зрозуміло, міг утворюватися в першу чергу якраз тип захисної свідомості.

Нижчий, етнічний рівень — такі елементи:

1. Поширення самоназви «руський народ», у латинському варіанті «Natio Ruthena» або «Ruthenica». Етнімічна полівалентність, що існувала в тогочасній Східній Європі стосовно всіх східнослов'янських націй, для яких існував спільний знаменник «русини», «руські люди» (зокрема, в поверхово інформованій чужоземній літературі), — дозволяє при такому етнімімі диференціювати українців і українську самосвідомість лише в сукупності з іншими, переліченими далі ознаками. До речі, чужоземні автори XVI—XVII ст. були під таким самим тиском стереотипного мислення, як і позаукраїнська автура кінця XX ст., яка дуже часто зараховує Україну і українців до Росії та росіян, хоча, здавалося б, у загальнолюдських масштабах науковий світогляд мав розповсюдитися і поглибитися. Це ще раз підкреслює, наскільки обережним треба бути, користуючись літературою давно і недавно минулого часу.

2. Наявність національних стереотипів для характеристики інших народів, часто стереотипів з образливим відтінком — про ляхів, москалів, жидів, турків і татар.

3. Переконавання в існуванні спад-

кового фактора у вигляді особливої «руської» крові.

4. Наявність національних бар'єрів — зі степом (Великий кордон), з Росією (козацтво постійно брало участь у польсько-московських війнах, наприклад, у Смоленській війні — на польському боці, а під час польської інтервенції в Москві на початку XVII ст. гетьман П. Сагайдачний і його козаки дуже не по-братерському поводити себе з великим російським народом, який, врешті-решт, для того, щоб підкреслити прірву між націями «гама» та «альфа», придумав для українців етнонім «черкаси»), бар'єри з Польщею та Угорщиною (мовні й релігійні), з Молдовою (мовний бар'єр), з Білорусією, де вже раніше відбулося формування етносу і нації «дельта» (на базі Полоцького і Смоленського князівств; на цій останній території білоруська нація зазнала значних асиміляційних втрат на користь агресивної нації «гама»), бо на білоруській території не було явищ політично-військового відродження і Білорусія не підтримувала козацьких повстань.

Вищий, ідеологічний рівень — такі елементи:

5. Боротьба за національні права (української шляхти, духовництва, міщанства за рівноправність з поляками; соціальні ж, наприклад, права української шляхти, не були під загрозою), опрацювання сукупної програми вольностей для нації, а для житку українського шляхетського стану — запозиченої з Польщі ідеї руського сарматизму, яка автоматично визначала рівні права української аристократичної верхівки в порівнянні з польською (характерно, однак, що в устах Б. Хмельницького ідея сарматизму трансформувалася у твердження, нібито поляки походять від русів та савроматів).

6. Боротьба за історичні традиції

нації (культ князів, підкреслювання величності Київської держави, відновлення національних пам'яток минулого — архітектурних, зокрема — св. Софії, Спаса на Берестові, Десятинної церкви), підкреслювання автохтонності нації «альфа»; спадкоємної руськості Львова — протиставлення всіх цих традицій націям-мігрантам.

7. Боротьба за офіційні державні права української мови і за впровадження української народної мови до літератури.

8. Засудження національної зради — потурнацтва, перекинчицтва; загальне розуміння поняття національного ренегатства.

9. Національна суть релігійних конфліктів з протиставленням «людей руського обряду» людям «ляцької віри»; явище дуже характерне при досить виразному релігійному (але не національному) індеферентизмі козацтва (відомо, що під час Тридцятирічної війни в Західній Європі козаки завжди виступали на боці католиків, а в Україні ж — рішуче проти католиків та уніатів, яких засуджували саме за національну зраду і які боронилися, запевняючи, що їх віровідступництво такою національною зрадою не є); при цій нагоді необхідно підкреслити, що національно вмотивованими могли бути заяви і дії не лише православної сторони — аналогічну національну мотивацію давали також прихильники уніатства.

10. Національне мотивування козацьких повстань — політологічно це вияви національно-визвольної боротьби.

11. Поступове утворення національної адміністрації території — Запорозької Січі та її околу, південно-східних окраїн Польського королівства.

Як при наявності такої значної кількості виявів національної самосвідомості можна говорити про її відсутність (маю на увазі дискусію

Хинчевська-Геинель — Гавляс, Граля), — для мене просто незрозуміло. Якщо десь тут є містифікація, то, вочевидь, в умах заполітизованих антиукраїнських авторів.

Закінчую свої міркування. Дальший розвиток лінії етнічної (і політичної) історії нації «альфа» ішов немов сповільненим пульсом.

Друга держава (козацька, з панівною українською нацією), концентрична протидія нації «альфа» з боку Росії, Польщі, Туреччини й Криму, бо вона, нація «альфа», виявилася загрозливим фактором для всіх них, а також вічний елемент внутрішньої національної зради. Знову нація на колінах, нове — Друге національне відродження, нове лавиноподібне зростання національної свідомості.

Третя держава 1917—1920 рр., що їй, як і Першій та Другій державам, передував збройний чин. (Варто ще раз підкреслити, що, як впливає з історичного досвіду, жодна з держав нації «альфа» не могла бути збудована без попередніх військово-організаційних зусиль). Історія ще раз повторюється — концентричний наступ сусідів

(Росія, Польща, Румунія), ця ж перманентна внутрішня національна зрада. Нація на колінах, в обіймах етно- і геноциду, зазнає голокосту.

Сьогодні нація «альфа» — українська нація — знову наближається до зеніту національної самосвідомості, переживає Третє національне відродження. Нація знову вагітна державою. Якщо провідники нації або ті, що себе ними вважають, зрозуміють потенційний стан нації і знатимуть з гіркого досвіду минулого, який є єдиний шлях перетворення можливості в дійсність, — то ми справді утвердимо українську державу. Якщо українська нація, ґрунтуючись на спалахові національної самосвідомості, зуміє не лише утворити Четверту державу нації «альфа», але й захистити її від сусідів та внутрішньої зради, то ми переживаємо тепер останнє українське національне відродження. У Четвертій українській державі воно вже не буде потрібне — воно не буде потрібне також тоді, коли Четвертої української держави не буде.

М. Львів

Михайло Міщенко

ЯКА Ж ІДЕОЛОГІЯ НАМ ПОТРІБНА?

Мабуть, усе-таки ідеї визначають долю світу. І суперечності ідей, за якими ми намагаємося будувати життя, неодмінно породжують протиріччя суспільства. Спробуємо розглянути у цьому розрізі ідеологію марксизму, що впродовж десятиріч панувала в колишньому Радянському Союзі. Потрібно уточнити, що ми аналізуємо не вчення К. Маркса і Ф. Енгельса у такому вигляді, в якому вони його створили, а сформовану в результаті його «творчого розвитку», на його основі офіційну ідеологію радянської держави, де часто змішані власне Марксові положення, ідеї «третього Риму», реальна практика більшовизму і таке інше.

Одним із основних положень цієї ідеології було те, що метою суспільства, держави є побудова світлого майбутнього, блага якого повною мірою пізнають лише прийдешні покоління. Та проблема в тому, що ознаки цього суспільства були практично невідомі. Його опис вміщувався на трьох сторінках Програми Комуністичної партії Радянського Союзу, прийнятої її XXII з'їздом.

У першу чергу йшлося про те, що комунізм — це «безкласовий суспільний лад ... з повною соціальною рівністю всіх членів суспільства» (Программа Коммунистической партии Советского Союза. — М., 1976. — С. 62). Та разом з тим реальна практика побудови нового суспільства мала більше спільного з першими комуністичними концепціями, що зародилися ще за феодализму і тому багато взяли від нього. У першу чергу це принцип станової, кастової побудови суспільства. Жорстка суспільна стратифікація підданих держави наявна вже в «Місті Сонця» Т. Кампанелли. Оскільки традиції станового поділу

людей були сильними в передреволюційній Росії, то й після революції було легко відновити його на новій основі. Головна риса цього суспільства — встановлення «згори» нормативного рівня життя для представників кожного стану залежно від їхніх «заслуг» та значення для Системи. На найвищому щаблі перебувала партійна номенклатура та державне керівництво, далі йшла вища, «номенклатурна» інтелігенція (діячі культури, які виконували функцію «ідеологічного забезпечення» режиму, та наукова еліта), передовики-орденоносці з числа робітників та колгоспників (звичайно ж, я не хочу поставити під сумнів їхні трудові заслуги, просто з них робили щось на зразок «вітрини» Системи), «прості» робітники та інтелігенція, колгоспне селянство — «вимираючий клас», якому не могли пробачити «дрібнобуржуазного минулого», а також здатності самих себе годувати без мудрих вказівок «згори». Нарешті, на найнижчому щаблі розмістилися в'язні «зон» — концтаборів, як це було передбачено ще в «Утопії» Т. Мора.

У суспільстві панувала зневага представників «вищих» станів до «нижчих» і недовіри «нижчих» до «вищих». Якщо в перші роки комуністичного режиму внаслідок знищення старого керівницького апарату та інтелігенції їх поповнення за рахунок робітників та селян навіть заохочувалося, то останнім часом суспільні групи практично перейшли на самовідтворення. У такій ситуації створювалася система індикаторів суспільного станової вища, що дозволяла легко визначити «чужаків» (одяг, манера поведінки, розмови) і відповідно з ними поводитися. За такої ситуації шанси на перехід до «повної

соціальної рівності» ставали дедалі меншими.

Друга не розв'язана офіційною ідеологією проблема — між-національні відносини. Спеціально К. Маркс і Ф. Енгельс нею не займалися. Принцип переваги між-народної пролетарської солідарності над національними інтересами, які ототожнювалися з інтересами національної буржуазії, стосувався більше тактики боротьби робітничого класу в буржуазному суспільстві, ніж побудови нової держави. Разом з тим у творах основоположників марксизму відчувається протиставлення націй «прогресивних» та «реакційних». Якщо першими виступають західноєвропейські народи, то другими — в першу чергу слов'янські, за винятком хіба що поляків. Ну, а, безперечно, уособленням реакційності слов'янства є Російська імперія. Цей аспект творчої спадщини класиків старалися «не помічати», аж до приховування від публікації деяких їхніх творів. Хоча поділ народів на «реакційні» та «прогресивні» зберігся, але у порівнянні з Марксовою «класифікацією» тут усе помінялося місцями. І тому «реакційні» німці разом з поляками, греками, кримськими татарами, турками, значною частиною прибалтів опинилися в малопристосованих до життя місцевостях, а їхні оселі зайняли представники прогресивніших народів. В офіційній політиці концепція «третього Риму» в сфері міжнаціональних взаємин стала домінуючою, що призвело врешті-решт до нерозбірливості у пошуках союзників у світі, прагнення мати їх якомога більше, незважаючи на фінансові видатки. Політика боротьби з націоналізмом була продовженням великодержавної політики Російської імперії, хіба що більш жорстокими методами.

У Програмі КПРС вказувалося також, що комунізм — «це високо-

організоване суспільство вільних і свідомих трудівників, у якому утвердиться громадське самоврядування» (с. 62). Проти самоврядування важко що-небудь заперечити, однак соціалістична держава трималася до того часу, поки в ній не було й духу громадського самоврядування як виразника саме громадських, а не державних інтересів. Спроба поєднати соціалістичну систему влади і демократію призвела до розвалу першої, оскільки її опорою були не економічні та політичні інтереси, а соціальна міфологія у поєднанні з репресивним апаратом.

Потрібно відзначити ще одну важливу деталь. У відповідності з програмним документом, за комунізму «джерела суспільного багатства поллються повним потоком», «трудова діяльність перестане бути тільки засобом до життя і перетвориться у справжню творчість, джерело радості» (с. 62, 64), уже до 1970 року важка фізична праця повинна була зникнути, а СРСР стати країною найкоротшого робочого дня (с. 65). Тим самим визнавалося, що фізичної праці потрібно уникати. У поєднанні з низькою матеріальною зацікавленістю це вело до формування зневажливого ставлення до праці в цілому, що робило проблематичним не тільки створення матеріально-технічної бази комунізму, але й зростання матеріального добробуту взагалі.

Роками нам утовкмачували в голу, що гонитва за грошима — це погано. З цим був пов'язаний лише недавно скасований закон, згідно з яким людина мала право працювати тільки на одному підприємстві чи установі. Кваліфікованим робітникам «зрізали» заробітну плату, якщо вона виявлялася «занадто високою». Разом з цим переслідувалося законом і «неробство». Тобто держава примушувала працювати в обов'язковому порядку, але працювати рівно стільки, щоб забезпечити

«середній», а за мірками економічно розвинутих країн, злидений рівень життя. Добробут не міг бути результатом самостійної економічної активності особи, не міг бути заробленим, а тільки надавався державою у вигляді «стабільної» платні.

Можна чекати, що люди, виховані в умовах «реального соціалізму», і тепер орієнтуватимуться не на західний, протестантський ідеал роботи від ранку до ночі, а на пошук теплих місць, які, згідно з комуністичним ідеалом, дозволять працювати не більше чотирьох годин на добу. Тому, відповідно до цього «соціального замовлення», розростатиметься управлінський апарат тепер уже приватних підприємств та державних установ, що складатиметься знову ж таки з родичів високопоставлених керівників. Якщо демократія не знайде способів ефективної боротьби з незаслуженими привілеями та протекціонізмом, то це призведе до розчарування в ній народу, а отже, до нових суспільних катаклізмів.

Звичайно, піддавати критиці ідеологію, від якої відвернулася більша частина суспільства, легко. Тому спробую під тим же кутом зору розглянути сучасну ситуацію, яка характеризується відсутністю домінуючої ідеології, на відміну від більшості країн колишнього Союзу, де національна ідея стала панівною. З цього погляду маємо схожий стан речей у Беларусі, Росії та в Україні. У кожній з трьох країн це обумовлено своїми, власними причинами, а не однією спільною, аналіз яких потребує спеціального дослідження. Тому розвиток подій, у тому числі й ідеологічної ситуації, буде в них різним. Для України період «деідеологізації» буде, скоріше за все, досить тривалим, у першу чергу тому, що ідеологічної концепції, яка б могла стати панівною, зараз просто не існує. Національно-визвольна концепція втрачає свою акту-

альність після проголошення незалежності, і Рух, для якого вона була керівною, судячи з усього, проіснує недовго. Ідеологія в Україні буде наздоганяти розвиток подій, що буває в історії досить рідко. Відсутність ідеології чи соціальної міфології, що виконують у суспільстві інтегруючу функцію, у більшості випадків призводить до значних соціальних катаклізмів. Тут розкривається простір для політичних авантюристів, створюється можливість для оволодіння колективним розумом найпримітивніших ідей. І поки що ризик таких катаклізмів збільшується, а не зменшується. У тому випадку, коли уникнути їх не вдасться, події розвиватимуться за єдиною можливою сценарієм — хаос, після чого — встановлення років на десять «сильної», скоріше за все, військової влади, яку більшість прийме з розумінням, а меншість — як прикру необхідність, реанімація марксизму як офіційної ідеології (оскільки капіталізм «піночетівського» типу у нас неможливий: одна частина населення не сприйме його, тому що він — капіталізм, а інша — тому, що «піночетівський»).

Розуміючи небезпечність ситуації, практично згорнули активність всі політичні партії та рухи. Зараз їм узагалі небажано нагадувати про своє існування, оскільки масова свідомість орієнтована на пошук ворога, який у всьому винен. Пам'ятаєте, у Гоголя:

«— Підійміть мені повіки: не бачу! — сказав підземним голосом Вій — і все сонмисько кинулось підіймати йому повіки.

«Не дивись!» — прошепотів якийсь внутрішній голос філософу. Не витерпів він і глянув.

— Ось він! — закричав Вій і наставив на нього залізного пальця. І всі, скільки не було, кинулись на філософа».

І цей «залізний палець» неодмінно буде наставлений на того,

хто виявить найбільшу активність. Достатньо провести, скажімо, кілька мітингів, і вже партія, яка наважилася на це, може стати об'єктом загальної ненависті як причина всіх бід.

Значно важче передбачити розвиток ситуації, якщо все-таки вдається втриматися на межі соціальних потрясінь. Зараз більше схиляються до схеми «робімо, як на Заході», точніше, «на Заході, яким ми його собі уявляємо». Недолік цього варіанту в тому, що в умовах запозичення звідкілясь принципів побудови суспільства в першу чергу «імпортуються» зовнішні його атрибути. Це було відзначено західними соціологами ще в шістдесятих роках на прикладі африканських країн, які непомірно велику частку свого національного доходу витрачали на закупівлю дорогих автомобілів для місцевої еліти, замість того, щоб вкладати ці гроші у розвиток промисловості.

Ми теж відчуваємо це на собі, адже сфера підприємницької діяльності ось уже протягом кількох років практично обмежується посередництвом і торгівлею і, на жаль, важко сподіватися, що це лише на період становлення підприємництва. Якщо не станеться значних змін у мотивації підприємницької діяльності, не зміняться контингент підприємців і ставлення до них більшості населення, важко сподіватися на покращання економічного (і не тільки економічного) становища.

Дезорієнтованість людей у суспільному середовищі призводить до того, що головним чинником, який формує їх суспільні вчинки, стають почуття, емоції, які регулюють не тільки міжособові взаємини, а й поступ усього суспільства.

Соціальні психологи давно встановили, що людиною керують два основні стимули, мотиви поведінки: бажання досягти успіху та прагнення уникнути невдачі. Перевага од-

ного з них, як у діяльності окремої особи, так і в житті суспільства, має для них величезне значення.

Коли домінує мотив досягнення успіху, переважають позитивні емоції, людина активна в праці і особистому житті, оптимістично сприймає світ, труднощі, які виникають, розглядає крізь призму тих цілей, що мають бути досягнуті, та й сам процес переборення цих труднощів приносить їй насолоду.

Перевага мотиву уникнення невдачі формує негативне ставлення до світу як ворожого, що несе у собі біль і страждання. Оточення сприймається, як правило, негативно, за винятком вузького кола рідних та друзів, але й ті часто бачаться як засіб виживання у несприятливому середовищі. Людська поведінка частіше за все пояснюється недобрими, вузько егоїстичними намірами.

Те чи інше суспільство формує певний емоційний настрій. Як правило, у тоталітарних суспільствах переважає невротична психологічна атмосфера, оскільки держава схильна регулювати поведінку людей через негативні стимули (страх, ув'язнення, смерть, втрата роботи, моральне цькування). Як писав Конфуцій, «за мудрих правителів соромно бути бідним і нещасним, за поганих — багатим і щасливим». Це пояснюється тим, що за авторитарних правителів багатство досягається не шляхом щоденної праці та користі, яку приносиш іншим, а через уміння догодити тим, хто стоїть при владі, часто на шкоду більшості людей. Подібне ставлення поширюється також на тих, хто забезпечив собі добробут чесною працею. Вони змушені доводити свою порядність. Такий стан речей вбиває ініціативу, навіть віру в життя, тому що породжує впевненість: бути щасливим серед нещасних — означає стати об'єктом їх ненависті.

Тепер у нашій країні відбулися

значні зрушення. Проте незмінним лишилося негативне ставлення до чужого успіху, сприйняття його як власної поразки. І тому найскладнішим завданням є злам емоційної домінанти суспільства, переорієнтація його не на пошук об'єктів ненависті, а на пошук шляхів виходу з кризи.

Змінити існуючий стан речей можна, лише створивши нову ідеологічну ситуацію. Але якою саме вона буде і, головне, яким буде суспільне середовище, що в ньому виникне ця нова ідеологія? Цим середовищем не може бути нинішня правляча верхівка, сформована з колишньої номенклатури, яка добре навчилася пристосовуватися до обставин. Колишня рухівська опозиція практично вичерпала себе і бачить своє завдання виконаним. У середовищі підприємців переважає меркантилістська психологія. «Широкі народні маси» більше орієнтовані на виживання шляхом пошуку товарів по магазинах.

Залишаються тільки церква та творча інтелігенція. Щодо церкви, то переважаючим в Україні конфесіям — православ'ю і католицтву східного обряду, на відміну від протестантства, властиве пасивно-страждальне сприйняття і стиль взаємодії з навколишнім світом. Тому падіння рівня релігійності та впливу релігії на соціальну поведінку людей у країнах, де традиційно переважало католицтво та

православ'я, відбувається в значно більших масштабах, ніж у протестантських країнах. Активно перетворююча, діяльна світоглядна концепція протестантства, можливо, могла б прислужитися нам як засіб формування «нової ідеології». І його поширення в Україні останнім часом не випадкове, але має свої межі, оскільки вступає в суперечність з ідеєю національної церкви, на яку орієнтовані греко-католицтво і автокефальне православ'я і яка поширена в народі, — ідеєю національного відродження, яку воно не в змозі реалізувати через відсутність у нас глибоких протестантських традицій.

Тому, на нашу думку, найпродуктивнішою може бути концепція «світського протестантства», яке, відмовившись від своєї релігійно-обрядової сторони, може виступати як світоглядна система, де на перший план виступають його морально-етичні принципи: повага до особистості, незалежність особи, орієнтація на власні сили, підприємливість, добродійництво. Таке «світське протестантство» могло б співіснувати з традиційно українськими конфесіями, виконуючи різні з ними функції: перше — життєвої орієнтації особи, другі — перекидання духовного мосту з минулого, через сучасність, у майбутнє, зв'язку часів і поколінь, соціальної інтеграції.

м. Київ

Ніколи, здається, не висловлювався я на цю тему — більше цікавили проблеми глобальні, щось пов'язане з великою політикою й спекулятивною дипломатією. А мій маленький народ ніколи не був глобальним фактором тут: і кількість не та, і території власної — нуль, і відносини з територією, на якій оселився, такі своєрідні, що здавалося — народ у повітрі. Схвильований, розкуйовджений...

Скажу відверто: нема нічого важчого, ніж писати про свій народ. До іншого, навіть близького тобі — чому б не підійти з логарифмічною лінійкою. До далекого — чому б не скористатися скальпелем. А тут шукаєш інструмента, шукаєш...

До того ж ще недавно тема ця була абсолютно недрукованою, а саме словосполучення «український єврей» вважалось сумішшю буржуазного націоналізму і сіонізму, «союзом тризуба і зірки Давида». Єврей мав бути тільки «радянським» і міг з'являтися лише на прес-конференціях Антисіоністського комітету радянської громадськості — спеціального органу почуттів, ніби навмисне створеного, щоб продемонструвати світові, як розтоптали і волю, і душу нації... Нині українське єврейство — тема модна. Наукові конференції, вірші у «Літературній Україні», промови на мітингах. Про євреїв згадали улюбленці України, і мені навіть якось незручно пертисся у цей «калачний ряд». Та задумуюсь над іншим: а про що це ми? Чи є вони, українські євреї, взагалі?

Не про перепис — про менталітет. Чи винний маленький народ — завжди у стані небезпеки — що він у нього такий? Чи винні євреї України, що так і не стали українськими? Адже земля ця українською — у повнокровному,

національно-державному розумінні слова — ніколи не була. А слабший завжди схильний прислухатися до сильнішого. Сильними ж були тут росіяни, поляки, австрійці, угорці — хто завгодно, тільки не українці. Корінне населення й давні гості потрапили до гурту людей «іншого сорту» порівняно з пихатими оборонцями неподільних держав. І саме тому, мабуть, не завжди — ой, як не завжди — господарі зустрічали гостей із притаманною їхньому національному характерові доброзичливістю. Ну, а наш час, десятиріччя дикої повальної денационалізації тільки додали до портрета русофільного (схильного до росіян? Та просто розмовляли державною мовою...) єврейства епітет «радянський»: людина ще мала маленьку можливість залишитися євреєм, але жила в ніби безповітряному просторі, відірвана від коренів землі, на якій мешкала. У Росії євреям завжди було простіше: не було роздвоєння у їхній свідомості щодо мови (російської навзамін загубленого ідишу), культури (російської замість загубленої, знищеної єврейської) — тому такий сильний у середовищі московських чи петербурзьких євреїв великоруський «державний дух», чи навпаки — пручання цьому духові. «Російський» і є «радянський» — ця максима стала провідною у свідомості російських євреїв, як і інша: «моя батьківщина — Радянський Союз». А завтра цією батьківщиною може стати древня земля предків, Ізраїль, чи... ті ж Штати. Не батьківщиною, так країною проживання, як був нею й Союз.

В Україні складніше. «Український» і «радянський» синонімами ніколи не були. Але жили тут саме радянські — зденационалізовані євреї. Своєї мови й культури по-

збавлені, до мови, культури цієї землі не привчені. Освічені на багатій спадщині третього народу. А український єврей — це як рідкісний птах. Я не знаю навіть, чи існує він. Бо ж в ідеалі український єврей — людина, що має за рідну мову ідиш, вільно володіє українською, вважає Україну батьківщиною, а Ізраїль — вітчизною. Однак ми говоримо не про окремих оригіналів-інтелектуалів, а про народ. Про звичайний народ.

Утім, для формування нормальної меншини потрібна нормальна держава, яка до останнього часу створена не була. І хоч тепер вона з'явилася, навряд чи це зарадить появі українського єврейства. Бо менталітет радянського єврея після сторіч життя в імперії і 70-річного експерименту по злиттю націй у щось надприродно прекрасне не сприймає ідеї національної держави. І якщо вже до неї пристосовуватись, то краще до своєї чи до емігрантського космосу Штатів. І цифри еміграції (репатріації) переконують: українських євреїв як не було, так і не буде. А більшість євреїв, що мешкали в Україні, нині виїжджають. Не тому навіть, що їм дуже погано, а тому, що вони — інші. Чи тому, що прагнуть стати такими ж, як українці: ті будують свою державу, чому б і євреям до будівництва своєї не підключитися?

Я чую признання у любові до українських євреїв, яких марно шукаю, і засмучуюсь. Люди пакують валізи, а ви їм про любов — після десятиліть поневірян, у яких ви,

скоріш за все, і не винні, але ж було те на вашій землі. Правда, вона вам не належала, але ж ви тут були, і вас була більшість. І хіба винні євреї в тому, що не розібралися, чия та земля, коли ви й самі боялися про це думати? Тож не любові давайте прагнути, а нормального, цивілізованого співіснування. Взагалі, не вірю я у любов між народами. А от у співіснування, співпрацю — вірю. І це, безумовно, буде між Ізраїлем та Україною, між ізраїльтянами й українцями. А ті, що їдуть, і та малесенька громада, що залишиться, будуть непоганими посередниками у цьому співіснуванні, аж поки не асимілюються.

Прикро, звичайно, що за сторіччя спільного життя відносини між цими двома справді близькими народами так і не склалися посправжньому. Були герої, подвижники, кати, поети, авантюристи, революціонери, державники — а відносин не вийшло. Люди дружили сім'ями, єврейські хлопці кохалися з українськими дівчатами, — і навпаки, українські бабусі рятували єврейських дітей від геноциду, однак кожний народ залишався у своєму світі — і не було перетину між цими світами. Мені, здавалося б, мало бути особливо прикро: єврей і громадянин України — за самоуявленням, — опинився я ніби між цими двома націями — і то лише тому, що не бажав відмовлятися від націоналізму у собі. Але я думаю: може, це і є доля українського єврея?

Григорій Померанц НА РУЇНАХ ІМПЕРІЇ

Думка про розпад імперії червоною ниткою тягнеться крізь усі мої роботи 70-х та 80-х років. Я неодноразово повторював, що європейська система націй спроможніша від застарілої імперської форми гуртування племен. Проте коли імперія розвалилася, мені стало боляче. Страшно за російськомовне населення, тривожно за Москву — як вона прийме, влаштує біженців? Поки що приймає препогано... Проте не лише в цьому річ. Шкода самої імперії. Не як влади, але як культури. Я згадав Річарда Олдінгтона, котрий із жалем писав про розпад Австро-Угорщини. Тоді (у 30-і роки) я здивувався й замислився і поступово збагнув, що австрійська імперія була культурним перехрестям, на якому зростала музика Гайдна, Моцарта... Цю єдність неможливо було зберегти під ковпаком, вона була приречена, однак через її загибель щось було загублено. І через загин радянської імперії щось було втрачено. Принаймні російськомовну літературу про Кавказ. Принаймні Фазіля Іскандера. Принаймні мого друга Армена Зурабова, котрий мешкав у Тбілісі і писав російською — «зошит для домашніх занять». Цього Кавказу більше не буде, натомість є Кавказ Гамсахурдії, Алієва тощо.

Однак зруйнувалася не лише сама радянсько-російська імперія. Разом із нею руйнується (здається, назавше) ідея імперії. Російська імперія — остання у довгому, довгому ряді. І ми ховаємо увесь цей ряд.

Мандельштам поглянув на літературу як на історію втрат. Так само можна поглянути на всю історію. Кожна історична істота гине безповоротно — разом з усім своїм злом і з усім добром. Імперія — не лише влада над народами, не

лише тіло, а й певний дух — одне із втілень усесвітнього духу.

Зостається Китай, але Китай — то щось ніби інша планета. Провінції, відмінні між собою за звучанням мови приблизно так, як Україна і Росія, ба навіть більше, пов'язані єдиною ієрогліфічною писемністю, єдиною культурою ієрогліфа, і всі тут почуваються єдиним наднародом Хань. Етнічний спротив виникає тільки там, де він підтримується релігією (ламаїзмом, ісламом). У власне Китаї нема різних народів. Це особливий шлях розвитку. А з-поміж традиційних непіднебесних імперій Російська — остання. Водночас із нею, з її останнім, радянським варіантом ми закриваємо цілу главу людської історії, яка тривала чотири тисячі років.

Імперія була першим, не одразу вдалим виходом з рівня воюючих племен. Руйнуючи та змішуючи їх, імперії вели до занепаду звичаїв й гинули через той занепад. Однак після кількох таких циклів тривалістю півтори-дві тисячі років, духовний вакуум заповнили світові релігії. Вони не могли виникнути просто на племінному рівні, безпосередньо розвиваючи племінні міфи й племінну мораль. Потрібні були розрив, прірва, потрібні були єгипетський полон та полон вавилонський, аби плем'я, опираючись імперському насильству, домолилося до єдиного всюдисущого Бога. Потрібна була руйнація храму, аби племінний монотеїзм зробився всесвітнім. Бог постає із болю і повертається до болю, зцілюючи недужих. Тільки по християнстві міг виникнути іслам, який припасував єдину віру до рівня племен, котрим невідома була духовна порожнеча.

Починаючи десь од Різдва Христового, світова імперія і світова

релігія ідуть поруч. Подеколи імперія створює ґрунт (вірніше, безґрунтовність), підстави (вірніше, безпідставність) для нової релігії; подеколи новий різновид світової релігії виникає перш, ніж імперія, і створює імперію, як-от іслам. Так чи інакше, немає довговічної імперії без єдиної віри.

Це заново потвердив експеримент Леніна. Він з'єднав уламки Російської імперії вірою у комуністичну утопію. Проте віра без відчуття вічності виявилася неповноцінною й нетривалою. Протягом останніх десятиліть комуністи самі не вірили у комунізм, хапалися за національні ідеї й зробили свою владу над народами абсолютно невинуватою. Певний час центр іще міг грати на незлагоді між росіянами й прибалтами, росіянами й кавказцями та використовувати армію на околицях. Однак при першій спробі вдатися до примусу над Росією військові частини відповіли саботажем, а потім одверто перейшли на бік Єльцина. То не була істинна звиятка демократії. Дух демократії, який дав Єльцину перемогу, іще не мав плоти, не мав посудини, що її форми міг би набрати. Плоттю-переможницею була адміністрація РРФСР, яка повстала проти адміністрації СРСР і розвалила імперію, кинувши напризволяще російськомовне населення поза Росією, залишивши себе на самоті серед республік, які, відколовшись од центру, ладні відгородитися одна від одної митними бар'єрами.

Ми занурюємося у хаос, подібний до феодального, маючи легіони місцевих патріотів, котрі шматують економічні й культурні зв'язки. Подеколи це видається національним відродженням. Однак нація не плем'я, не гумільовський етнос. Це — відкрита етнічна спільнота, органічно пов'язана із кількома іншими. Це інструмент в оркестрі, голос у хорі. Якщо нема

оркестру, нема хору — нема нації. Є лише воюючі поміж собою царства.

Нації виникли у Європі близько XVI століття. Перед тим були племена й народи, царства й імперії, але націй не було. До Нового часу альтернативою імперії (спадкоємиці Римської) був феодальний хаос, і Данте був палким гібеліном (патріотом імперії). Розвиток пішов по-іншому, склалася система націй-держав, об'єднаних спільною духовною спадщиною Юдеї, Греції й Риму, але кожна — зі своєю панівною мовою та своїм варіантом спільної культури. Тут не було панування метрополії над колонією, «Москви» над «союзними» й «автономними» «республіками». Система націй — оркестр без диригента (або з невидимим диригентом), однак усе ж таки єдиний оркестр. Щоб побачити єдність Європи (та європейських поселень в Америці й Австралії), досить порівняти Захід із обличчям ісламу, Індії або Далекого Сходу. Захід — це єдність у безлічі іпостасей — національних культур.

Коли європейські мореплавці по всьому світу розповсюдили принципи західної цивілізації, склалося два ставлення до них: опір (в ім'я власних духовних основ) та вестернізація.

Деякі незахідні країни почали перетворюватися у нації на кшталт європейських, зберігаючи свої місцеві особливості як національні особливості (тобто всередині культури західного загалу). Однак розвивалися й релігійні зв'язки (арабські, африканські тощо). Отже, існує, як на мене, можливість доповнити концерт культур-націй концертом культурних світів (західного, далекосхідного, індійського і т. ін.). Чи може Євразія зберегтися як таке регіональне культурне коло? Чи має це коло надійні духовні підвалини? Або ж християнські народи поодиноці увійдуть до західного хри-

стіянського світу, а мусульманські — до світу ісламського?

То не просте питання. Ми бачимо — Туреччина, колишня столиця ісламу, обрала шлях вестернізації, а Іран, Лівія та інші кинулися до мусульманського фундаменталізму. Можна припустити, що розійдуться й шляхи «наших» «ісламських республік». Кілька європейських країн об'єднані спільною спадщиною Візантії, і навряд чи розвиток національних культур углиб можливий тут без пригадування патристики й перегуків у її інтерпретації. Григорій Сковорода стоїть на тому ж шляху, що ним згодом пішли Соловйов, Бердяєв та інші. Однак на інших рівнях можлива перевага відцентрових сил.

У сучасному світі борються декілька тенденцій. Одна — тяжіє до поновлення кордонів культурних світів (за один із них може правити візантійсько-православний). Друга тенденція — до всесвітньої інтеграції. Третя — до етнічного відособлення. У принципі всі вони не суперечать одна одній. Всесвітній концерт культур мислі уявляється як ієрархічна споруда, де змагаються, перегукуючись, субнаціональні етноси, нації, групи націй, цілі культурні світи. Інтеграція, скажімо, України до християнської Європи аж ніяк не потребує руйнації традиційних зв'язків східних слов'ян.

Багато що тут залежить од еволюції російського православ'я. Отця Олександра Меня було зарубано сокирою, бо він трактував православ'я як парость єдиного християнства, що єднала Росію з усім християнським світом. Впливовим колам потрібно було інше: православ'я як особлива імперська релігія, яка виправдовує воєнне протистояння Заходові. Православ'я о. Меня не має жодної ворожнечі до католицької та греко-католицької церкви. Право-

слав'я ж владики Питирима з католицизмом на ножах.

Мені здається, історія штовхає до союзу північних країн (Європи, Євразії й Америки) у зв'язку з диктаторськими режимами Півдня та до гуртування сил у спробах розв'язати екологічний вузол. Нинішні релікти Радянського Союзу — зона політичного безумства та загроза хаосу. Якщо ми не зашпаруємо цю прогалину в історії й справді зануримось в хаос, з нього постане військово-шовіністична диктатура, відновиться гонка озброєнь і екологічне напруження, що навіть без «гарячої» термоядерної війни може призвести до невідворотного зруйнування біосфери. Доля людства вирішується сьогодні у нас і вирішується неправними, невмілими руками, вирішується людьми, охопленими дріб'язковими пристрастями.

Демократів об'єднував спільний ворог. Залишившись без нього, вони одразу зробилися здобиччю бісів розбрату. Нема якоїсь згуртовуючої партії, де можна було б домовитися про ті чи ті рішення і не прати прилюдно свою брудну політичну білизну. Більшовики після перемоги підтягли партійну й державну дисципліну до того, що цілком задушили залишки демократії. Сьогодні інша крайність: жодної спільної партії, ніякої дисципліни, анархія.

Така ж сама анархія — у стосунках між «республіками». Зрештою, країни Євразії можуть і поодинці увійти в європейське співтовариство. Проте тепер вони до цього не готові. Європа ж не готова нас прийняти. В Європі ми поки що «струюцькі», казав Достоевський. Тицьнувшись носом у західні жилетки, «республіки» рано чи пізно повернуться одна до одної, до нашого спільного лиха. Нас гуртує спільна мета виходу з утопії. А ніхто так глибоко ще не занурювався в утопію, і ніхто нас не навчить вила-

зити із спільної ями. На кілька десятків років нам не уникнути євразійської цивілізації. А там побачимо.

Нас гуртує й спільна духовна мета: не втрачати довіри до Бога й одне до одного. Якусь Божу присутність я відчув у подіях 19—21 серпня. Кажуть, нібито в історії нема чудес. Однак що таке чудо? Легіон янголів, які походили з неба? Таких чудес справді нема. Однак є порушення звиклості матерії (як сказав би Шрі Ауробіндо), прорив певної великої закономірності крізь звичні земні. А після кожного такого прориву матерія завзято намагається взяти реванш. Щось подібне було у досвіді аскетів, на котрих, після перших кроків угору, обрушилися легіони бісів. На нас також обрушилися біси, і одразу після ейфорії серпневої перемоги багатьох поймав розпач.

Я вірю, що Бог, прирікши нас на досвід Утопії, не покине нас конати серед її руїн — і кожний має робити свою маленьку, але добру справу — поливати свій гарбуз, як сказав Фазіль Іскандер. Хоча подеколи це нагадує пілігрима, котрий поливав свою патерицю. За легендою, і патериця може розквітнути.

Хоч як це важко, але не можна втрачати довіри до людей, довіри до інших народів, не можна по кожній невдачі скасовувати весь кредит довіри керівникам — якщо вони сумлінно помилялися. Фахівців по виходу з Утопії немає, будь-який новий лідер робитиме нові помилки. Мені болять дурниці, які робляться у Москві та інших столицях. Проте я не думаю, що можна цілком обійтися без дурниць. Дай, Боже, — без злочинів, таких, як-от бездіяльність центру під час різанини в Сумгаїті.

Одне з найголовніших джерел дурниць — екстремізм розуму, який намагається діяти за правдивою логікою, виходячи із правдивих

принципів. Життя заплутане, абсурдне, й прямий шлях часто веде у пірву.

Інше джерело дурниць — національна заклопотаність. Я хотів би уникнути слова націоналізм, його можна вимовляти зі знаком плюс і зі знаком мінус, протиставляючи природне національне почуття хворобливій заклопотаності (на кшталт сексуальної або алкогольної). Національна заклопотаність спричиняється до спотвореної картини світу, до невміння розуміти іншу сторону у суперечці і до зтяжнених конфліктів. Наведу два зтяжнених цифрових приклади (на цифрах дурниці національної заклопотаності видніші). Кількість арабів, що втекли із Палестини у 1948 році, ізраїльські експерти оцінюють як 500 з лишком тисяч, англійські — 700 з лишком тисяч, а арабські — 900 тисяч, ба навіть мільйон триста тисяч. Другий приклад — із проекту «улаштування Росії»: Крим, розмірковує Солженіцин, не можна віддавати татарам, їх усього 100 тисяч, а тим часом у XXI столітті, на півострові може поміститися 8 млн. слов'ян. (Перевірте, будь ласка, цифри; я їх наводжу напам'ять). Однак 100 тисяч татар у Криму, іще 400 тисяч не спромоглися до Криму повернутися, їм перешкоджали, — усього, отже, близько 500 тисяч. А якщо обраховувати за прогнозами на XXI століття, то півтора чи два мільйони. Я не кажу про те, що автономія не означає «віддати», це можна заперечувати, я кажу лише про беззаперечні, очевидні цифри. Так вважають люди освічені, передові, навіть люди високого розуму й благородного серця, якщо в ньому оселилася національна заклопотаність. А юрба взагалі не вважає. Вона знає тільки одне: наших б'ють! І щоб помститися за чийсь злочини, справжні або уявні, влаштовує погроми. До юрби я не звертаюсь. Я звертаюсь до

інтелігентів: не озбройте народ пам'яттю минулих образ! Бо зрештою він сам стане жертвою пристрастей.

Коли розпочалася суперечка навколо Карабаху, мені одна знайома (із бакинських вірмен) казала, що вся її рідня пойнята жахом, усі певні, що різанина неминуча, і вже починається втеча. Тих, хто не встиг виїхати, справді різали й гвалтували — не вперше в історії вірмен. На мій погляд, справедливість була на їхньому боці. Але злагода важливіша від справедливості. Забрало розуміння, що сімдесят років неправого володіння — теж певною мірою право, право давності (на якому ґрунтуються всі європейські кордони), і азербайджанці при звичаєні вважати Карабах своєю землею.

Отже, зіткнулися дві системи права. У міру того як розростався конфлікт, вірмени поступово втрачали свої моральні переваги більш цивілізованої, менш озвірілої сторони, — а виходу із глухого кута не видно...

Чималої шкоди завдають гучні слова: народ, держава... Особистість вища од держави, вища од народу (з усіма його «фронтами»), і недоторканість особи не може порушуватися в ім'я народних чи то державних інтересів.

З погляду світових релігій (усупереч племінним), тільки особа укорінена у вічності, а народи виникають та щезають у світі нетривалого, і нетривале не може бути поставлене вище, ніж довічне. Вічний є Іоанн Златоуст, але не Візантія. Візантія у XV столітті загинула — Бог із нею, ніхто її не згадує, окрім істориків. Так само умруть — без воскресіння — всі народи й держави. Тільки особі — вічна пам'ять. Нерозуміння цього — риса поганської свідомості, яка обожає плем'я і державу.

Пріоритет особи, якщо його визнано, одразу знімає національну

напруженість. Австрійці в Італії, італійці у Франції нечасто привертають увагу преси. Вони якось по-домашньому розв'язують свої проблеми, і кордони (які неважко переходити) не вельми їм заважають. Страх перед небезпекою потрапити під чужу владу — наслідок страху перед сваволею властей. Якщо нема сваволі, нема й страху і нема вибухів насильств, які компенсують спізнаний страх.

Пріоритет особи видається чимось дивним, таким, що суперечить визнаній ієрархії. Однак ще у Євангелії сказано: розлуч батька із сином... Особа вища не лише од держави. Вона вища од організованої релігії, вища од букви релігії й має право (якщо спроможна) сама діставатися до духа. «Мовлено древнім, а я мовлю вам» — формула, залишена нам для виконання, залишена кожному, хто почуватися спроможним на духовне торжество — в міру його сил. Тобто що глибше наше розуміння релігії, то ближчі ми до духу вічної любові.

Зони світових релігій приблизно відповідають кордонам великих імперій давнини, і кінець імперій, народження світового співтовариства націй піддає сумніву й духовні кордони, обмежені догмами. Я думаю, вони не зникнуть, але втратять свою суворість, доконечність, невідмінність, втратять характер кордону між істиною та лжею. Одна із пасток для віри — докази щодо того, чим будь-яке віровизнання правдивіше од іншого. Правдивою або хибною може бути лише особиста духовна путь, а всі світові релігії мають у собі можливість істини й можливість демонічного потьмарення. Вибір путі — суто особиста справа. Олександр Мень у розмові зі мною порівнював його із вибором дружини. Ви обираєте подругу на все життя і зберігаєте вірність їй, однак не запечучуєте достоїнств інших жінок. Це

може видатися недоречним і майже непристойним жартом, а втім, до чогось подібного прийшла європейська «теологія після Освенціму». Відчуття провини за пасивну участь у геноциді підштовхнуло богословів Європи на глибоку переоцінку історичного християнства, і Пауль Тілліх відкинув усякий доказ правдивості своєї віри (отже, й хибності або недостатньої правдивості та неповноцінності та демонічності інших вір). Віра, за Тілліхом, — справа особистого ризику. Це нагадає мені символ віри, що до нього дійшов на каторзі Достоевський: «Якби виявилось, що Христос поза істиною, і насправді було б, що істина поза Христом, то я волів би залишатися із Христом поза істиною, аніж з істиною поза Христом».

Віра особистого ризику позбавляє народні конфлікти своєї підтримки. На цьому камені буде колись зведено вселюдську злагоду, вселюдський мир. Одначе доводиться пригадати, що Достоевський у «Щоденнику письменника» проповідував зовсім інші ідеї (російської національної винятковості, православної винятковості). Те, що було очевидним за самотності й відчаю каторги, потьмарилося за політичного сум'яття. І в наші дні мало тих, хто йде на ризик особистої віри. Маса неофітів тримається за катехізис. А втім, е меншість — є сіль, що нею посолиться, як Бог дасть, усе тісто...

На нас, ясна річ, чекають тяжкі роки. Тяжке життя ближче до Бога, аніж легке. Тяжке життя — безупинний виклик: через біль відчутти Бога. І в Богові знайти силу перейти через біль. Відкрите болю серце відкрите й красі, котра «врятує світ». І той, хто витерпить муку богопокинутості, доросте й до розуміння Бога...

Це далеко виходить за окремі наші цілі. Здійснюючи величне ду-

ховне завдання, ми спроможемося здійснити й малі, місцеві, які сьогодні здаються нам безмірними й нерозв'язними.

Нерозв'язні вони лише для потьмареного розуму.

м. Москва

Від редакції. Автор цих нотаток, наш земляк, московський учений, культур-філософ і сходознавець Григорій Померанц, ще в 60-х роках започаткував вельми оригінальний жанр: історіософське напучення тоталітаризмові і взагалі імперії, в якому блискучий стиль і величезна ерудиція поєднувалися з напрочуд сильною християнською інтуїцією правильної людської поведінки в стихіях знавіснілої, якщо не божевільної, історії. Вся інтелігентська Євразія — від Лібави до Владивостока — вчитувалася (у самвидаві, звичайно) в ці напучення. По суті, тут, на Сході, Померанц робив те, що покійний А. Дж. Тойнбі на Заході: поєднував історію з християнською поведінкою. Тільки великий британець це робив у респектабельних академічних жанрах, у грубесних своїх томах, тоді як московський автор — у своїх, сказати б, «захалавних книжечках», що на них люто полювала таємна поліція.

Померанц — парадоксаліст. Але не ніцшевського, а християнського типу. Знелюдненому, безособисто-демонічному він уперто шукає містичну персоналістську альтернативу. Отож до окреслених його проникливим пером постімперських ландшафтів Євразії варто придивитися — і щонайуважніше. При всіх парадоксах цього пера. Колись, сперечаючись з опонентом догматично-марксистської орієнтації, Померанц згадав гегелівський вислів: «тяжка нерозвинутість принципу». Тягар примусового поєднання культур, етносів і традицій під свинцевим дахом імперії — загальновідомий її

принцип. Але ось імперія руйнується, і культур-філософ замислюється над необхідним, з його погляду, подальшим розвитком цієї «тяжкої нерозвинутості» та її можливими перспективами. Це не якась вульгарна націонал-патріотична ностальгія за імперією, якої сьогодні так багато в Росії, а інтелектуальна

напруга свідомості, зосереджено над можливістю усесвітнього концерту культур. Як пише дружина автора, російська релігійна поетеса Міркіна:

Урочистий шал —
Через усі земні сіті.
Душі великий парус
І Духа великий вітер.

Данило Шумук Я ЗНАВ ВАСИЛЯ СТУСА

З київськими дисидентами я познайомився 1968 року. Тоді ще ім'я Василя Стуса серед дисидентів згадувалося нечасто і лише так собі, між іншим, як другорядна постать у їх колі. У ті роки ім'я Івана Дзюби домінувало над усіма. Поруч із його іменем згадувалися Іван Світличний і Євген Сверстюк, а потім уже — Ліна Костенко, Михайлина Коцюбинська, Алла Горська і Надія Світлична.

Ще у 1965—1966 роках у мордовських таборах мені багато розповідали про тих людей обидва Горині. Наближалось закінчення мого другого терміну. Я вже мріяв про волю і про зустріч із київськими дисидентами.

Михайло Горинь радив мені ближче познайомитись з Аллою Горською. Я запитав:

— А чому саме з Горською?

— Алла краще, ніж усі інші, зможе вас зрозуміти, — відповів Михайло.

Вийшовши на волю і познайомившись з усіма вищезгаданими людьми, крім Ліни Костенко, я переконався, що Михайло Горинь мав рацію.

Всі ті люди поставилися до мене добре і співчутливо, але не як до свого. У їхньому товаристві я завжди відчував себе іншорідним тілом — цікавим, але чужим для них. Такого відчуття я не мав лише у товаристві Алли Горської, а потім у товаристві Василя Стуса. З ними я не відчував ніякої дистанції; вони не надавали особливого значення ані освіті, ані вікові, лише людині. І це їхнє безпосередньо-приятельське ставлення витворювало начеб домашній затишок. З ними мені завжди було легко й приємно. Цим я нікого не хочу образити чи докоряти комусь, бо це справа відчуття, воно невидиме, і його не можна описати. Це сфера інтуїції.

Хто, коли і де познайомив мене з Василем Стусом, я не знаю, не запам'ятав того моменту, бо це знайомство, мабуть, відбулося мимохідь, між іншим. Однак сама постать Василя Стуса дуже різко виділялася серед усіх інших людей того кола. З його гордої, начеб монументальної постави світилися душевне тепло, скромність і доброта. Його велич духу була «закодована» в його душі. У розмовах Василь Стус більше питав і уважно слухав, а сам майже ніколи нічого не розповідав, за винятком якихось важливих епізодів, які своїми психологічними особливостями вриваються у пам'ять на все життя.

Першим великим ударом по дисидентах було вбивство Алли Горської. І той удар, ту втрату, мені здається, найтяжче пережили Василь Стус і Надія Світлична. Вони ж керували всім похороном. Василь Стус ставив і змінював почесну варту біля гробу Алли, а потім сам стояв коло гробу з її великим фотопортретом, і це, мабуть, було найбільш значиме. Я гадаю, що Алла Горська і Василь Стус давно вже відчували спорідненість душ.

7 листопада 1971 року група київських дисидентів, до яких приєднався Михайло Горинь зі Львова, і я з ними їздили далеко в ліс, на 111-й кілометр від Києва до зупинки Піски, в напрямі Коростеня. Відав тою поїздкою доктор Генрих Дворко, бо він знав грибні місця в усіх лісах навколо Києва і завжди у такі поїздки брав із собою всю сім'ю. Оце тоді я, їдучи електричкою, перший раз розмовляв зі Стусом. Василь розпитував мене про УПА—

ОУН, про тюрми і табори, в яких мені доводилося сидіти. Я коротко розповів йому про героїчний бій в обороні Загорівського монастиря однієї чоти (43 повстанці) з великою навалюю німецьких військ з танками й авіацією та польською поліцією, що служила в німців. Півтори години я спостерігав за тим боєм з віддалі коло двох кілометрів. Цей бій тривав приблизно 20 годин. Там загинули 33 повстанці. Селяни села Загорів розповідали, що німці своїх убитих завантажили в чотири автомашини і відвезли до Луцька. А 33 убитих повстанців селяни поховали біля монастиря і поставили на бетонному постаменті залізобетонний хрест. Чекісти той хрест підірвали, бо до УПА вони ставилися так само, як і гестапо. У 1970 році з учасником того славного бою, фотографом і моїм другом з тієї місцевості, я оглядав місця бою і розпитував про всі його епізоди, а фотограф усі знаменні місця фотографував. Тоді учасник бою з моїм другом підняли той хрест і поставили на постамент тільки для того, щоб сфотографувати. Сфотографували і те місце, де застрелився командир чоти Береза. Зразу ж на тому місці повстанці тої чоти посадили дві берізки і передали мені фотографії.

Бачивши і дослідивши все це докладно з учасниками бою, я сприймаю як доволі нікчемне все те, що написав про це (й не лише про це) професор Лев Шанковський.

Василь Стус дуже зосереджено слухав усе, що я розповідав про бій за Загорівський монастир і про повстання у Норильську, а потім сказав: «Ви, Даниле, дуже економно оповідаєте про це все, а це ж дві великі епопеї, про які повинно знати ціле людство».

Електричка привезла нас до зупинки Піски. Ми жваво повисакаували з вагона й пішли до лісу. Тоді я згадав, що саме тут восени 1944 року війська МВД оточили мою групу і тиснули в напрямі цієї залізниці, а тут, на оцій залізниці нас чекала застава, добре озброєна легкими кулеметами. Бою ми не прийняли, бо нашим завданням було займатися організаційною діяльністю. Тоді життя нам врятувала кмітливість, та ще болото, котре тягнулося праворуч аж під саму залізницю. Хотілося мені відвідати те місце, де ми свого часу поховали двох наших повстанців, і поклонитися їхній могилі, але я побоявся про все це розповідати своїм новим друзям. Один з убитих повстанців був до війни лейтенантом радянських прикордонних військ, а другий служив у авіації.

Зайшовши до лісу, ми в першу чергу розклали багаття і напекли картоплі, з'їли з огірками і, запивши хто вином, а хто мінеральною водою, розійшлися між дерев. Д-р Дворко зі своєю дружиною і двома донечками пішли шукати опеньки, а більшість просто ходила собі й розмовляла. Михайло Горинь запропонував Василеві Стусові пройтися, а Стус, за згодою Гориня, покликав для компанії ще й мене. Довго ми блукали по лісі. Горинь хотів знати думку Стуса про деяких дисидентів. Тоді Стус ще всіма дуже захоплювався. Горинь не заперечував і навіть не подавав виду, що він не зовсім згідний зі Стусовими похвалами деяких людей.

У тій розмові я не брав участі, бо вважав себе стороннім, далеким від тих справ і, крім того, думками й уявою був у тих подіях, які відбулися тут 27 років тому. Я думав тоді про своїх друзів, з якими у ті давноминулі часи ми щомиті ходили, наче по вістрі бритви — між життям і смертю. У таких межових ситуаціях люди стають зовсім іншими, анітрішечки не подібними на теперішніх людей. Очевидна гра зі смертю кожної миті витворює навичку до такої ситуації, ніби воно так і повинно бути. Маю завдання думати і планувати з далекосяжною перспективою у майбутнє, а дійсність змушує повсякчас заокруглювати думки й бути готовим до відходу у небуття.

Коли ми поверталися до Києва, Стус знову розпитував мене, чи в УПА були повстанці зі східних областей України. Я сказав йому, що у моїй групі було тільки двоє із західних областей, а решта — зі східних. Серед них були переважно колишні офіцери Червоної Армії. Я їм довіряв, і вони мені довіряли, і з ними мені було добре. Потім Стус запитав, чи я знав Василя Кука. Я відповів, що особисто його не знав, але про його діяльність у 1944 році знав і розповів Стусові про перші, установчі збори НВРО — Національно-Визвольної Револьюційної Організації. Про Кука і ті перші збори НВРО найкраще міг би розповісти член Спілки письменників Паламарчук, але він боїться про це навіть і згадувати. До нього приходив за інформацією письменник Борис Харчук, але Паламарчук злякався і не став з ним про ті справи говорити. Наскільки мені відомо, він редагував усі постанови і резолюції тих зборів.

Стус, вислухавши мене, сказав, що він працював в одній установі разом з Куком і часто з ним розмовляв у домовленому місці за межами Києва. Я дуже хотів розпитати Василя Стуса про Кука, але поїзд підійшов до Києва і мені треба було на першій зупинці вийти і зайти до однієї хати, щоб забрати там свої рукописи, передруковані на машинці. Оце на волі була моя остання розмова з Василем Стусом, бо 12 січня 1972 року КГБ провело арешти вільнодумців, представників творчої інтелігенції у Києві і Львові. Тоді заарештували і нас обох. Мене, як політичного рецидивіста, засудили на 10 років неволі у таборі особливо суворого режиму і 5 років заслання, а Стуса — на 5 років виправно-трудового табору (ВТТ).

Цікаво, що про установчі збори НВРО, скликані Лемешем — Василем Куком і Галиною — Буслон на базі ОУН Волині, нічого не писалося ані в радянській пресі, ані в націоналістичній. Чомусь той політичний епізод нікому не вигідний. Я перший у книжці «За східним обрієм» написав про створення НВРО. А проф. Л. Шанковський у 1975 році в журналі «Визвольний шлях» (ч. 1, с. 75) написав: «...або теж у видуманні невідомої організації НВРО». А в 1988 році у тому самому журналі (ч. 2, с. 240—241) І. Іршавець у своїх «Зошитах каторжника» пише про створення НВРО і про свою розмову щодо цього з Лемешем. Але про ту вельми вчену працю Шанковського під вельми авторитетним заголовком «Спогади Д. Шумука у світлі фактів» я буду ще писати окремо, бо не можна ж допустити до того, щоб люди, які безпосередньо нічого не знають про ті події, так зарозуміло перекреслювали історичні факти, створюючи видимість «наукової праці». Багато у нашому минулому є такого, що тепер ми хотіли б, щоб його не було, але що ж поробимо, коли воно таки було. А в цьому випадку з НВРО немає нічого компрометуючого...

Із в'язнями ВТТ ми зустрічалися тільки в лікарні. Лікарня для нас була наче б центральним зв'язковим пунктом між усіма таборами політв'язнів. Найчастіше інформацію про ті табори ми отримували від Василя Стуса, бо його часто клали в лікарню. Зі Стусом приємно було підтримувати контакт, бо він був настільки інтелігентним, що ніколи не брався повчати, як нам бути і на кого орієнтуватися та чиї «накази» виконувати.

З Василем у лікарні я зустрічався двічі. Остання зустріч була коло двох місяців. Привезли мене раніше від нього на декілька днів. Мені тоді страшенно боліла права рука, а лікар, що мав мене лікувати, десь виїхав, тож довелося його там довго чекати. Стуса принесли на носилках ледве живого (від табору, де тоді перебував Василь, до лікарні було коло триста метрів). Стус мав тоді велику кровотечу, втратив зо два літри крові. Його поклали у сусідню палату і поставили крапельницю, щоб таким чином через вени

ввести в організм необхідні речовини. Про те, що надії на життя малі, сказав сам головний хірург, і того дня заборонив мені заходити у палату до Василя. Але все ж таки ввечері, коли хірург пішов додому, я зайшов до Стуса як до доброго друга, приреченого на смерть. Шприц був уставлений у вену лівої руки і туго притиснутий бинтом. У скляній посудині, що висіла над головою, було коло двох літрів безбарвної рідини, яка через шприц надходила в організм. А Стус, ніби нічого й не сталося, правою рукою писав. Привітавшись, я сказав:

— Як це ви, Василю, можете у такому стані писати?

— О, Даниле, нині мені один вірш дуже добре вдався! — сяючи своїми добрими очима, сказав Стус.

Василь виглядав таким радісним і захопленим своєю творчістю, що все, мовлене хірургом, тої ж миті розвіялося, і я подумав: «Ні, Стус буде жити!»

Я бував у різних перипетіях, віч-на-віч зі смертю зустрічався не один раз і завжди був готовий достойно її прийняти, але у такому становищі, як оце Стус, я нічого написати не зміг би. Отак на моїх очах Стус виростав у велетня нескореного духу і чистої великої душі.

— А що з вами? — запитав Стус.

— Та то не смертельне. Мабуть, артрит, бо дуже болить рука. Праве плече. Так болить, що навіть поголитися не можу і гудзика застібнути не можу, а вночі, перевертаючись, спросоння кричу, — сказав я.

Мені було важко — болі страшні, але побачивши оце нещастя Стуса, я забув про свою біду, бо моя недуга не смертельна, а Стусове життя тримається на волоссіні.

За кілька днів я знову зайшов до хірурга і запитав про Стуса. Невже нема ніякої надії на життя?

— Буде жити. Завтра зніmemo крапельницю, і тоді зможете з ним на подвір'ї грітися на сонці.

Погода стояла тепла і тиха. На другий день ми вже сиділи зі Стусом під березами і грілися на сонечку, розмовляючи про всяку всячину, переважно про літературу, бо Василя вона найбільше цікавила. Стус говорив як літературознавець, а я як читач. Він казав, зокрема, що зі свого покоління найбільше любить Голобородька, бо той у своїй поезії, за словами Дзюби, розкриває у малому велике, а це якраз нам і треба — навчитися бачити у малому велике і належно його цінувати, бо не все те, що блищить, є золотом.

— О, це правда, велика правда! Добре було б, щоб Дзюба з такою ж ясністю бачив і мале у великому, — сказав я.

— Я збираюся написати йому відкритого листа, тоді згадаю і про те, що ви маєте на увазі, — з явним болем у серці, відчутним у тоні тих слів, мовив Стус.

— Бувши на вашому місці, я не писав би йому нічого, бо все це вже і так само собою зрозуміле.

— Ні, Даниле, ви не зовсім добре розумієте моє місце у тій справі. Я вступив у Донецький пединститут, коли Дзюба його вже закінчив, але слава про нього по цілому інституті гриміла. Тоді Дзюба єдиний мав відвагу розкривати несправедливість у діях партії і сміло говорити про те перед усіма студентами. Студенти гордилися, що їм пощастило особисто знати Дзюбу, і всім їм хотілося, щоб їхній Дзюба завжди був таким. І я також хотів того, що й усі студенти. Я це розповідаю вам тільки для того, щоб ви зрозуміли мене.

— Дзюба розкривав ту несправедливість партії як молодий комсомолец, що глибоко вірить в ідеї марксизму-ленінізму. Я його розумію, бо сам у його

роках також до безтями вірив у ті ідеї і з гордістю переносив тортури польської дефензиви і карався у польських тюрмах за ті ідеї. Мабуть, коли б я жив тоді в СРСР, то теж звинувачував би партію за відхилення від марксизму-ленінізму, як і Дзюба. А тепер я вже глибоко переконаний, що не партія відхилилася від марксизму-ленінізму, а Дзюба. Масові вбивства, голодомор, тюрми, каторжні роботи, грабіж і масові заслання, страшні тортури, кров і сльози всієї України і всіх народів тої імперії — це і є справжній марксизм-ленінізм, а гуманізм Дзюби — це відхилення від марксизму-ленінізму. Все це я міг би підтвердити цитатами творців тієї сатанинської ідеології, але ж я з вами говорю, а не із Дзюбою. Всю ту хитромудру діалектику я вже давно пройшов.

Оце приблизно таку розмову ми тоді вели зі Стусом, бо та тема була для нас усіх дуже пекучою. Потім, щоб перевести розмову на іншу тему, я запитав Василя:

— Що ж трапилось, що у вас був такий страшний крововилив?

— Можливо, від нервового потрясіння. Один «сука» мене побив і порізав ножем.

— А як же це сталося, що він вас побив?

— Я стояв у черзі до крамнички, а той прийшов і поперся без черги. Я сказав: «Ти, сука, куди прешся без черги?» А він тут же кинувся на мене з ножем. Отак воно трапилось, — відповів Стус.

— Так там же з вами був Чорновіл. Як же ви допустили, щоб вас били? — обурювався я.

— А що ми могли зробити?

— Називаючи когось «сукою», тим самим ви кидаєте виклик до бійки, адже як уже когось торкнули тим словом, то треба бути готовим до оборони і то до такої оборони, щоб не ви, а він був побитий, — нервово сказав я.

— О ні, своїх рук я не буду забруднювати об таку нечисть!

— То у такому випадку не треба забруднювати і язика. Груба і нахабна сила з повагою ставиться тільки до рішучої сили. Нам Бог дав розум і руки для праці й самооборони. На каторзі у Норильську КГБ і МВД з таких «сук» створили цілий адміністративний апарат (нарядники, бригадири) і тим «сукам» дали право бити нас, щоб ми щодня виконували на роботі задану ними каторжну норму. Тих «сук» відгодовували для того, щоб вони мали силу нас збивати. У них був клич: «Ти вмри нині, а я — завтра», — бо на смерть були приречені і вони. У війну, вислужуючись перед гестапівцями, вони вбивали нас, а на каторзі вислужуються перед кагебістами. Унаслідок того страшного терору, повстанський вояцький дух був пригнічений. Кожний робив вигляд, що не бачить, як ті «суки» його друга б'ють. Довелося нам довго і наполегливо працювати, щоб розбудити у колишніх повстанцях вояцький дух, почуття національної гідності і поваги до самих себе, почуття солідарності: «один за всіх і всі за одного». І ми того добилися. У 50-х роках не ми їх, а вони нас боялися. У такій ситуації проти сили треба діяти добре зорганізованою, ще більшою силою.

Оце приблизно така розмова тоді відбулася у мене з Василем Стусом. Після неї я цілу ніч не спав. Я готовий був того «суку» розірвати на клапті, хоч удома я й курки не міг зарізати. Навіть дивитися не міг, як ріжуть скотину.

Потім, через кілька днів, я запитав Стуса, коли, як і чому він став диси-

* У таборах суками називають в'язнів, які вислужуються перед таборовою адміністрацією і КГБ. — *Примітка автора.*

дентом. Стус розповів, що його батьки були дуже релігійними і жили по-Божому, так привчали і дітей жити. На комуністів батьки дивились як на великих грішників. Дисидентом Василь Стус, отже, ніколи не ставав. Він ним був від народження.

Середню школу Василь закінчив з відзнакою і вступив до педагогічного інституту. Оповідав і про трагізм голодних років, бо голод не обминув навіть Донецька, хоч і не був там настільки страшний, як у центральних землях України.

В інституті Василь негативно ставився не лише до комсомолу, а й до всієї атмосфери, що панувала там, однак вчився на «відмінно» і поведив себе зразково. В інституті з бігом часу створилися неформальні групи. В одну з них увійшов і Стус. Згодом та група перетворилася на підпільну студентську організацію, зі своєю програмою і статутом. Почали шукати, де б купити друкарську машинку, та саме під той час на найактивнішого студента тієї групи впала цеглина з четвертого поверху недобудованого будинку і вбила його. Діяльність групи припинилася, але мовчки, у душі всі вони стояли в опозиції до партії й комсомолу.

Я випитував Василя дуже докладно про всі ті справи, бо хотів знати, де беруться такі люди, як він, хоч у множині в цьому випадку говорити не можна, бо Стус — індивідуальність особлива.

Мене дуже цікавило, чи Стус зберіг свою думку про тих людей, яких так високо оцінював у згадуваній розмові з М. Горинем 7 листопада 1971 року. На моє запитання Стус цього разу дуже легенько, начеб полюбовно сказав про одного, що хитренький, а про другого — що «любить богувати». З тої відповіді відчутно було, що Стус їх ще любить, але вже не дивиться на них знизу вгору, як раніше. Це було сказано з боєм у серці, з гіркотою, що нема більше до кого прислухатися й на кого орієнтуватись.

— Яка ваша думка про працю Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» — запитав я.

— Праця дуже цінна. Матеріали підібрані дуже вагомі і добре подані, але я все те подав би інакше, бо зовсім по-іншому ставлюся до комуністичної ідеології.

— А я сказав би конкретніше: у тій праці Дзюба комуністичну ідеологію і її творців вважає ледь що не святими, ніби це все лихо настало тільки тому, що, мовляв, партія збочила, відхилилася від марксизму-ленінізму. Але тепер мене все це мало цікавить. Тепер я вже на все це дивлюся як сторонній.

— Ні, Даниле, стороннім від усіх тих подій ви бути не можете, бо це наша спільна справа. Оце ваше слово «сторонній» нагадує мені твір Альбера Камю. Я до Камю ставлюся з великою повагою, але узагальнювати його «відстороненість» не можна, — сказав Стус.

Про літературу і філософію ми розмовляли часто і дуже довго, хоч наші погляди тут не завжди збігалися. І, взагалі, я не фахівець ані в літературі, ані у філософії, я лише для загального розуміння всього потроху «нахапався», щоб орієнтуватися, куди йде людство.

Думки Стуса про літературу і філософію я високо цінив; гадаю, що коли б Стус так добре знався на людях, як на літературі і філософії, то йому було б набагато легше жити.

Побачивши біля терапевтичного корпусу Петра Саранчука, я запитав Стуса:

— Ви, Василю, вже декілька разів зустрічалися з Петром Саранчуком і розмовляли з ним. Я хотів би почути вашу думку про нього.

— Петро Саранчук — це камінь, вигладжений бурхливими водами наших рік. Він твердий і чистий у всіх відношеннях.

— Це влучне порівняння. Саранчук у 1953 році був разом зі мною у Норильську і брав активну участь у повстанні в третьому каторжному таборі. Саранчук скромний, зживається з людьми, дисциплінований і чесний патріот. Він бездоганно вив'язувався з усіх ситуацій у підпільній боротьбі на волі і в третьому таборі. З такою людиною, як Петро Саранчук, у критичній ситуації, ставши спиною до спини, можна бути певним, що він не відступить, а буде захищати свого друга до останньої краплі крові, — сказав я, роблячи наголос на останні слова.

— Ваша школа, Даниле, — це школа війни, школа суворої дисципліни, субординації і почуття відповідальності, а ми, молодше покоління, виховані після війни, і тому в нас такого почуття обов'язку немає. Ми солідарні по-святочному, а ви по-бойовому, — відповів Стус, і я йому за ту відповідь був вдячний.

У розмові про філософію і літературу наші погляди не завжди збігалися. «Дон Кіхот» Сервантеса подобався нам обом, бо як же ж він міг би не подобатись?.. Сент-Екзюпері для мене був недосяжним зразком у всіх відношеннях. І Стус із належною повагою ставився до Екзюпері. До Альберта Швайцера ми теж ставилися з побожністю. Стус тоді дуже захоплювався Рільке, а я зовсім не знав його поезії. Діккенса Стус не цінував. На його думку, у Діккенса немає реалій. А я у молодості дуже любив читати Діккенса. Твори Гомера, Данте, Шекспіра і Монтеня нам обом подобалися, бо це геніальність людського духу.

Добре пам'ятаю, що я ще тоді запитав Стуса:

— Чому Лев Толстой і Вольтер не любили Шекспіра?

— Письменники, художники і поети часто один одного недолюблюють. Слава Богу, що наш Тарас Шевченко не страждав тією егоїстичною недугою.

— Так, це правда. Гоголь казав, що Шевченкова поезія дьогтем пахне, а Куліш говорив, що Шевченкова поезія нерозчесана. Шевченко ж про Гоголя із жалем писав, без найменшої тіні докору, що Гоголь чуже поле засіває. І до Куліша завжди з повагою ставився.

Розмовляючи про таборіві справи, Стус зазначив, що є ідея день 12 січня проголосити Днем українського політв'язня і щороку в той день оголошувати голодівки й писати заяви адміністрації про порушення нею статусу політв'язня.

— Чия ж це ідея? Це ж не ви її придумали?

Усміхнувшись, Стус мовив:

— Ні, не я.

— Я, Василю, тої ідеї не підтримую, по-перше, тому що ми вже маємо День політв'язня, 30 листопада, який відзначають усі, і той день нас об'єднує з дисидентами всіх поневолених народів, включно з росіянами і євреями, а день українського політв'язня буде днем роз'єднання. Бо як же тоді бути політв'язням інших національностей? Якщо політв'язні кожної прибалтійської чи закавказької нації, політв'язні російські і єврейські придумують свої дні, то це буде непотрібна гра політичних недоростків. Мовляв, ти, Кронід Любарський, придумав День політв'язня для всіх політв'язнів, а я — для українських і тільки тих, що заарештовані 12 січня. Це ж, Василю, несерйозно і політично неграмотно...

Говорив я тоді про те все зворушено і трішечки піднесеним тоном. Стус вислухав мочки, а потім сказав:

— Я не заперечую, Даниле. Не заперечував я і тому, хто висунув цю ідею, бо я поет, а не політик, але завжди готовий до організованої боротьби з тими нелюдами.

Жінки ідею 12 січня підтримали, у чоловічих таборах теж не заперечували (маю на увазі мордовські табори політв'язнів). Однак день політв'язня 30 листопада утвердився по всіх таборах політв'язнів Мордовії і Пермської області, а день 12 січня незабаром був забутий усіма.

Вже тут я довідався, що та ідея українського політв'язня 12 січня, правду кажучи, тільки для того й була придумана, щоб, мовляв, усі знали, що справжні українські політв'язні з'явилися у таборах лише 12 січня. І те безглузде наголошування з'являлося навіть і в пресі...

Дивлячись на профіль Василя Стуса, на його монументальний вираз обличчя, на його горду, незалежну поставу, можна було відчутти в його особистості духовний стрижень нашої нації, нашого пригнобленого, але нескореного народу. Той духовний стрижень зберігає нас і єднає нашу націю всіх поколінь — і мертвих, і живих, і ненароджених. Той невидимий, прихований під великодушністю-скромністю духовний стрижень Василя Стуса, наче святий вогник, передавався з покоління в покоління завдяки Церкві, завдяки поезії геніальних поетів, завдяки вірі в Бога, і тому ми пройшли через усі лихоліття незламними.

Не все у мене з дисидентами було світле й приємне, але я вдячний долі, що мені пощастило завітати з Василем Стусом і ще з деякими людьми того покоління.

Шістдесятники, які потім прийняли назву дисиденти, були неструктурною спільнотою творчої інтелігенції. У тій спільноті були більш чи менш прославлені поети, письменники і художники, які наважилися самостійно мислити і проявляти те мислення у своїй творчості. Педагоги, інженери, лікарі, інші спеціалісти почували себе у тому товаристві ніби неповноцінними і не знали, як їм бути, як влитися у той новий струмінь, нове дихання, щоб бути корисними тому волелюбному національному віянню. Те коло тоді було ще замкнуте саме у собі і ту свою творчість являло ніби тільки для самих себе. Наближеним до того творчого кола доводилося тільки охати й ахати: «Ой, як гарно написано!», «Ой, яка ж це правда!» — і на тому все закінчувалося. У минулому я належав до суворо структурних організацій із ясно визначеною метою і доброю дисципліною, де кожен член точно знав, що і коли має робити, а в товаристві дисидентів я не знаходив собі місця, себто був зайвим, чужим, не тої «масті». Але серед шістдесятників були й такі, що шукали свого коріння у минулих віках і цікавилися навіть тими подіями, які відбувалися на наших землях у другій світовій війні. Однак та їхня цікавість була не ділова, а так собі, між іншим. Небагато, але були серед дисидентів і такі, яким хотілося, щоб історія боротьби за незалежність України починалася від них і тільки від них. Розмовляти з такими неможливо, їх треба лише слухати й захоплюватися їхнім розумом та відвагою. Але це були одиниці, і я надіявся, що й вони з часом зрозуміють недоречність своїх хворобливих амбіцій і стануть нормальними людьми. Але, на превеликий жаль, так не сталося...

А що стосується Василя Стуса й Алли Горської, то вони, у моєму розумінні, не були ані шістдесятниками, ані дисидентами — вони були носіями вічного непокірного духу нашого народу. Порівнювати Стуса із будь-ким — це просто гріх, бо йому серед нас немає рівних, і ми повинні це розуміти. Це я пишу про Стуса як про громадянина, як про людину і як про гордого у ставленні до ворогів, незламного борця. А як про поета я не беруся

писати, бо це не моя домена. Про Стуса як поета, Великого поета, вже написано багато — вченими, літературознавцями тут і там. За кордоном Стусову поезію найглибше вивчили й оцінили Юрій Шевельов і Богдан Рубчак, а на Україні — Михайлина Коцюбинська і Євген Сверстюк. А як про Велику людину і Великого поета найкраще написав Михайло Хейфец в «Українських силах».

Звідкіля у нас появилася така чиста душа, такий Велетень Духу і Великий поет? Розкрити це і зрозуміти нелегко. Будучи зі Стусом у лікарні, я мав побачення з дочкою. Стус попросив мене, щоб дочка зайшла до його батьків і, передаючи вітання, розповіла, що він лежить у лікарні разом зі мною. Моя дочка жила тоді у Красноармійську, а в Донецьк часто їздила зі звітами про свою роботу, тож відвідала там Стусових батьків. Потім, на особистому побаченні, дочка сказала мені: «Була я у Стусових батьків. Я навіть передати тобі не можу, що це за люди! Це святі люди! У їхній хаті сам Бог живе. Такої любові, такої поваги одне до одного і співчутливості я ніде не бачила. Оце у Стусових батьків мені пригадалися слова Сквороди: «Де згода у сімействі, там мир і тишина».

— А чи Стусові батьки тобі щось розповідали, яким він був у дитинстві і в юнацькі роки? — запитав я.

— О, розповідали, багато розповідали, але мені найбільш запам'ятався епізод, коли мама пішла з Василем до крамниці. Побачивши, що якась старенька селянка розгублено дивиться навколо і намагається перейти дорогу у недозволеному місці, Василь залишив маму і пішов до старенької, щоб допомогти їй, і так із нею проводився півдня. А коли вернувся додому, мама запитала його: «Що ж це ти, синочку, мене залишив напівдорозі, а сам пішов водитися з якоюсь селянкою?» Мама йому так сказала, ніби докоряла, а насправді раділа, що має такого великодушного сина. А Василь на це відповів: «Ви, мамо, вже давно дуже добре знаєте Донецьк, бо ми тут живемо, а та старенька селянка не знає міста і може десь під автомашину втрапити. Вона дуже нещаслива. Був би гріх, коли б я їй не допоміг. Люди ж повинні одне одному допомагати в нещасті». «Отаким був наш Василько із самого малечку», — задоволено сказала мені Василева мама.

У 60—70-х роках Василь Стус ще не усвідомлював своєї значимості ані в поезії, ані в громадському житті, бо за своєю натурою був дуже скромний, і це його плюс. А нам мінус, що ми своєчасно належно його не оцінили і не примітили у ньому того, чого немає у нас. А треба було б примітити і не ангажувати його, надзвичайно талановитого поета, у всілякі дріб'язкові, а іноді й безглузді справи. Просто не було кому переконливо сказати: «Василю, оголошувати голодівки, боротися, писати протести ми всі можемо, а того, що ти можеш зробити на славу нашого народу, ми не можемо, і тому ти, Василю, повинен робити тільки те, чого ми не можемо зробити». Я впевнений, що коли б у євреїв чи у прибалтійських народів був такий поет, вони вчинили б саме так, як оце я пишу.

Судячи зі Стусової поезії, написаної на засланні, він починав уже усвідомлювати своє місце не лише у громаді дисидентів, а й серед усього народу. Про це найвимовніше свідчать знаменні рядки:

Народе мій, до тебе я ще верну,
і в смерті обернуся у життя
своїм стражденим і незлим обличчям.
Як син, тобі доземно уклонюся
і чесно гляну в чесні твої вічі
і з рідною землею поріднюся.

Коли я читав «Українські силуети» М. Хейфеца, мені здалося, що тільки він один, єврей, належно і своєчасно оцінив нашого Великого поета і громадянина, а ми, українці, не здатні були розкрити велич і великодушність тієї скромної людини. Всі дисиденти, а особливо старше покоління політв'язнів, ставилися до Стуса з повагою, але недооцінювали і його великодушність, і його талант. Словом, ми не знали, кого мали, поки не втратили, бо коли б знали, то своєчасно робили б усе можливе, щоб порятувати його. Сам Стус абсолютно не беріг свого життя, не беріг себе, він просто сам ішов назустріч смерті. Бачачи й знаючи це, ми мали б докласти усіх зусиль, аби врятувати його, а ми зовсім нічого у тому напрямку не робили. З нашої вини тоді вільний світ про Стуса майже нічого не знав. А шуміли і то дуже шуміли за людей здоровших від Стуса, про Стуса ж усі і все мовчало, і саме це дало можливість кагебістам розправитися з ним.

Лише тепер, після смерті, стараємось віддати йому належну шану. Але чи віддамо? Чи належно оцінимо його велич духу і велич таланту? Чи піднімемось до таких вершин, щоб у всій повноті розкрити його велику душу, його великий талант і велику любов до України, до свого народу і абсолютну відданість боротьбі за найвищі ідеали людства? Оце і буде нашим випробуванням, на що ми здатні.

США

СВОЮ МІСІЮ Я ВИКОНАВ

Розмова з д-ром Миколою Мушинкою з приводу виходу його книжки у канадському Едмонтоні

— Як повідомила газета «Нове життя», нещодавно Ви видали в Канаді книжку «Листи Степана Рудницького до Софії та Станіслава Дністрянських». Чому Ви цю книжку видали в Канаді, а не у Чехо-Словаччині чи в Україні?

— Книжку я підготував до друку ще п'ять років тому. Тоді про найвищого українського географа в Україні не можна було навіть згадати. А в Чехо-Словаччині тим більше.

— Ви кажете в минулому часі. Тепер уже можна?

— Тепер уже можна, бо Степана Рудницького було повністю реабілітовано.

— Але ж Ви у своїй книжці пишете, що його було реабілітовано ще в 1965 році.

— Це одна із загадок радянської системи. Його й справді було реабілітовано 11 травня 1965 р., але про цю реабілітацію не знали ні науковці, ні дочка Рудницького, що живе у Чехо-Словаччині, ніхто. Про реабілітацію не було найменшої згадки у пресі, і його надалі вважали «расистом», «фашистом», «німецьким шпигуном», «зрадником».

— Так чому ж його реабілітували?

— Про це можемо лише здогадуватися. Коли розпочалися перевірки політичних процесів у Радянському Союзі, виявилась така страшна маса правопорушень, що найвищі радянські органи самі злякалися. І щоб зберегти комуністичну партію і КГБ, які інсценували всі ці незаконні процеси, хоча б відносно «чистими», дали вказівку — «не розголошувати» правопорушення. Мовчати. Реабілітувати лише членів партії. Отаким чином тисячі, а може, й мільйони людей, про яких було ясно, що вони не винні, і надалі залишалися «злочинцями». Про них невільно було писати і навіть згадувати. До такої категорії потрапив і Степан Рудницький. Спочатку його реабілітували, а потім похопилися, що він не є членом партії і всю справу «зам'яли».

— А коли Ви про все це довідалися?

— Про реабілітацію С. Рудницького я довідався на початку 1989 року.

— Але ж Ви кажете, що книжку про нього Ви підготували до друку ще п'ять років тому. Ви вже тоді були переконані в його безвинності?

— У безвинності С. Рудницького я був переконаний ще в 1976 р., коли в місті Вейпрти між паперами, призначеними на утиль-сировину, я знайшов 43 листи С. Рудницького із Харкова до рідної сестри Софії та її чоловіка Станіслава і основні його наукові праці.

* Листи Степана Рудницького до Софії та Станіслава Дністрянських (1926—1932). Упорядкування, вступна стаття та примітки Миколи Мушинки. Видавництво Канадського інституту українських студій — Альбертський університет. Довідник № 33. Едмонтон, 1991. 110 с.

— Чи поінформували Ви про свою знахідку українських географів?

— Поінформував. Тоді ж я написав про нього невеличку статтю і вислав її в Інститут географії АН УРСР у Києві (заснований у 1927 р. С. Рудницьким), разом з інформацією про знайдену мною епістолярну спадщину визначного географа, яку запропонував наведеному інституту. Відповіді я не одержав і по цей день.

— А написану статтю Ви так і не опублікували?

— Не дочекавшись відповіді з Києва, я опублікував її у варшавському «Українському календарі на 1988 рік». Була це перша стаття про С. Рудницького, опублікована в т. зв. «соціалістичному таборі». Та й на Заході про нього писали дуже рідко.

— Дозвольте поставити Вам трохи делікатне запитання: чому Ви як фольклорист почали цікавитися географом Рудницьким?

— Хочете сказати: «Не сунь носа до чужого проса»? С. Рудницький зацікавив мене не лише як географ, але, головним чином, як несправедливо скривджена і нащадками забута людина. І я, як науковець, вважав своїм обов'язком добитися реабілітації іншого науковця, який на вівтар науки, української науки, поклав своє життя. Таж якби в інших народів був такий визначний вчений, йому б давно пам'ятник побудували, а українці вагалися хоча б згадати його ім'я.

— Але ж у часі, коли Ви писали про Рудницького, Ваша професія була далека від науки...

— Маєте правду, тоді я працював кочегаром на одній із пряшівських котелень. Оскільки й мене було насильно відлучено від наукової роботи, я міг ліпше, ніж хто інший, зрозуміти долю Рудницького.

— Ім'я Степана Рудницького на Україні та за її межами і по цей день майже невідоме. Чи могли б Ви хоча б у загальних рисах накреслити його портрет?

— Його портретові я присвятив перших сорок сторінок своєї праці. Свою вступну статтю я назвав: «Степан Рудницький — перший синтетик географії України».

Народився він 3 грудня 1877 р. в Перемишлі, однак виростав у Тернополі, де його батько був професором гімназії. Вищу освіту здобув у Львівському університеті. Ще будучи студентом, він під керівництвом свого професора Михайла Грушевського написав чотири солідні наукові розвідки про історію козаччини. Всі вони були опубліковані у найавторитетнішому тодішньому науковому органі — «Записках Наукового товариства ім. Шевченка». Під кінець навчання він почав глибше займатися географією, бо українська географія у той час була, мабуть, найбільше запущеною науковою ділянкою. А вивчав він географію у найвизначніших професорів Львова, Відня, Берліна. У січні 1901 р. у Львівському університеті він здобув звання доктора філософії, а в 1908 р. габілізувався на доцента географії того ж університету.

Написав він багато праць з географії України, якими здобув собі солідне ім'я в науковому світі. Активно він залучився і до боротьби за самостійну Українську державу, опублікувавши цілу низку книжок з політичної географії України. Його карти служили основними документами на міжнародних конференціях у Парижі та Женеві. Основна його монографія «Україна — земля і народ», в якій він довів на конкретних фактах, що українці є самостійною нацією, вийшла теж по-німецькому і по-англійському і зіграла колосальну роль в пропаганді української ідеї у світі.

Його брошури «Чому ми хочемо самостійної держави?» та «Якою має бути українська держава?» в 1917—18 рр. виходили мільйонним тиражем.

Він стояв біля колиски Українського вільного університету у Відні і 1921 р. став першим деканом його філософського факультету. В тому ж році Рудницький був одним із головних ініціаторів перенесення УВУ з Відня у Прагу. У Празі він читав лекції з географії не лише в УВУ та в Українському педагогічному інституті ім. Драгоманова, але й у чеському та німецькому університетах. Був членом кількох європейських географічних товариств та академій наук.

Йому пропонували вигідні посади в кількох європейських університетах та наукових установах, але він великодушно відмовився від них, бо над усе у світі любив свою Україну і їй вирішив віддати свої сили і знання.

Коли в 1926 р. Народний комісаріат освіти у Харкові запросив його на Україну, він не вагаючись, прийняв це запрошення. У Харкові він заснував Інститут географії та картографії ІНО, очолив сектор географії ВУАН та зосередив навколо себе солідну групу науковців-географів та студентів, з якими розгорнув широку науково-дослідну роботу. У 1929 р. його одностайно було обрано академіком ВУАН у Києві. В 1933 р. його було обвинувачено у причетності до націоналістичної організації, шпигунстві і шкідництві, засуджено на п'ять років таборів, які він відбував у страшних умовах — на Соловках. Перед закінченням строку покарання, у 1937 р., Рудницького було засуджено наново і ... розстріляно.

Отак трагічно закінчилося життя найбільшого українського географа.

— Чи збереглися якісь документи про його табірне життя?

— Безпосередніх документів поки що немає, але є кілька спогадів людей, що разом з ним терпіли. З них найвизначнішими є спогади С. Підгайного «Українська інтелігенція на Соловках» (Новий Ульм, 1947), в яких Рудницькому відведено окремий розділ. У своїй праці я цитую основні частини цього розділу.

— А що сталося з родиною Степана Рудницького?

— Старша його дочка Емілія (1903 р. народження) вийшла заміж за диригента І. Охрімовича, повдовіла, вийшла заміж удруге за лікаря Голубовського, який загинув під час війни. Нині вона живе у Карлових Варах. Син Левко та наймолодша дочка Ірина виїхали за батьком у Харків, де їх, як «членів сім'ї врага народу», відправили на заслання. Спочатку у Вороніж, а потім невідомо куди. Усякий слід по них пропав. Така ж доля спіткала і майже всіх його студентів та співробітників, яких він «притяг» до Харкова зі Львова, Праги та Відня.

— Так що дочка Емілія є тепер єдина з родини Степана Рудницького?

— Не зовсім так. Не виключено, що і молодші його діти десь живуть. У Львові живе його племінниця Анна Рудницька — дочка його брата, що відомий як письменник під псевдонімом Юліан Опільський. Від імені дочки Емілії в грудні 1987 р. я звернувся до реабілітаційної комісії при ЦК КПРС у Москві із запитом про долю її батька і через рік одержав відповідь, яку я вже згадував.

— Чи мав С. Рудницький якісь відношення до Закарпаття?

— Так. Із Праги він майже щоліта їздив зі своїми студентами та аспірантами у географічні експедиції на Закарпаття. Міряв, замальовував, креслив карти. Йому належить кілька наукових праць про Закарпаття, з яких найвизначнішою є монографія «Основи морфології й геології Підкарпатської Русі і Закарпаття взагалі» (Ужгород, 1925). Про географію Закарпаття він зачитав доповідь на Першому Міжнародному з'їзді географів

та етнографів у Празі 1924 р. В Ужгороді він видав власним накладом і другий том свого підручника для вищої школи «Основи землезнання України» під назвою «Антропогеографія України» (1926). До речі, саме під час однієї з експедицій на Закарпаття — в селі Богдан у серпні 1926 р. — він одержав офіційне запрошення на Україну. Вже у Харкові він надрукував цікаву працю «Вигаслі вулкани Українського Закарпаття» (1928). Ближче його зв'язки із Закарпаттям я розглядаю у статті «Академіка Степана Рудницького реабілітовано», опублікованій на сторінках «Закарпатської правди» 16 квітня 1989 р. До речі, це була взагалі перша стаття про Степана Рудницького, опублікована в Радянському Союзі.

— А який зміст 43 листів С. Рудницького, що становлять основу Вашої канадської книжки?

— У них, мов у дзеркалі, відображено перші шість років перебування С. Рудницького у Харкові. Спочатку захоплення процесом українізації, потім витверезіння і, нарешті, розчарування. Праця, праця, праця. Коли його обрали головним редактором географічної частини «Української радянської енциклопедії», він писав: «Дійсно не знаю, чи не впаду під тягарем цієї праці. Але взятись до неї мушу, бо нема нікого, дійсно нікого, хто міг би мене заступити» (28.3.1931 р.). А останній його лист (від 6.7.1932 р.) закінчується так: «Мое здоровля не світле, та сподіюся, що, покинувши професорування, поправлюся... Закінчив я саме 1-й том моєї 14-томної «Системи географічного знання», тепер беруся до другого. Чи закінчу всі 14? Ледви! Та постарюсь, марнуючи здоровля. Так само робить і Ви».

— А що сталося з його сестрою та швагром, до яких він писав?

— Вони обоє мали виїхати за ним на Україну і лише через адміністративні обмеження (польські органи відмовили їм у видачі паспорта) не виїхали. Швагра — визначного українського правника Станіслава Дністрянського — теж обрано академіком ВУАН у Києві. Коли він у 1935 р. довідався про арешт Степана (а було це в Ужгороді), він помер від паралічу серця. Сестра Софія, визначна піаністка, залишилася на Закарпатті, учительвала у Виноградіві, Хусті, після березня 1939 р. повернулася до Праги, після війни — до Трнави, де працювала учителькою музичної школи. Примусового звільнення з роботи («буржуазний елемент») вона психічно не витримала: потрапила у психіатричну лікарню, звідкіль її племінниця Емілія забрала до себе у м. Вейпрти, в Західну Чехію. Там вона й померла 1956 року. До речі, С. Дністрянський — теж несправедливо забута постать української науки. Нещодавно у «Віснику АН УРСР» у Києві (1991, ч. 6, с. 86—96) з'явилася моя розвідка про С. Дністрянського, а Археографічний інститут АН УРСР у Києві незабаром видасть окрему книжку про нього.

— Чи мали Ваші праці про С. Рудницького якийсь відгук в Україні?

— Я наведу лише один приклад: коли я від імені дочки Рудницького подав у Москву заяву про посмертну реабілітацію її батька, з Москви звернулися із запитом до АН УРСР у Києві. Там не знайшлося про нього жодних документів, і Академія звернулася із запитом до Львова, де він колись працював. У Львові теж знали про Рудницького небагато, а оскільки в мене у той час були вже друквані статті про нього, із Львова звернулися до мене за ближчими інформаціями. Я їх подав у Львів, зі Львова подали звіт у Київ, з Києва — у Москву, з Москви посвідку про реабілітацію вислали дочці у Карлові Вари, а вона — мені у Пряшів. І коло замкнулося... В останньому часі про Рудницького заговорили і на Україні. У січні 1991 р. у Львові відбулася наукова конференція, присвячена С. Рудницькому, а в газеті «Каменяр» (28 березня 1991 р.) з'явилася навіть окрема стаття про нього —

Івана Ровенчака. Зараз у Львові готують окремих збірник, присвячений С. Рудницькому, та збираються перевидати його найголовніші праці з політичної географії України, які і на цей день не втратили своєї актуальності. Вивченням життя і творчості С. Рудницького у Львові займаються дослідники: Микола Демедюк, Олег Шаблій, Петро Штойко та ін. У США монографію про С. Рудницького готує проф. Григорій Колодій. Наскільки мені відомо, у Тернополі збираються відкрити пам'ятну дошку С. Рудницькому, а в третьому томі «Енциклопедії географії України» мала би бути стаття про нього.

— Чи думаєте Ви і далі займатися С. Рудницьким?

— Улітку в Центральному державному історичному архіві у Києві я знайшов понад тридцять невідомих листів С. Рудницького до свого учителя М. Грушевського. На їх основі я виготовив доповідь «Взаємини С. Рудницького з М. Грушевським», що її зачитав на конференції до 130-річчя від народження М. Грушевського у Львові. Ці листи я б хотів ще опублікувати. С. Рудницьким я не думаю далі займатися. Він був географ. Нехай ним займаються спеціалісти-географи. Та якщо мені вдалося хоча б трішечки розбудити інтерес до несправедливо забутого українського вченого, я вважаю свою місію успішно виконаною. Я вірю, що недалеко той час, коли вийде повне зібрання наукових праць С. Рудницького, а у Львові, Тернополі чи Києві йому буде побудовано пам'ятник. Він і справді заслуговує на те.

Питання ставив Мирослав Ілюк

Р.С. Вже після проведення цього інтерв'ю з Архангельського управління КГБ надійшло повідомлення, що Степана Рудницького «За постановою Особої трійки УНКВС Ленінградської обл. від 9 жовтня 1937 р. розстріляно 3 листопада 1937 р.».

М. Мушинка.

м. Пряшів
(Чехо-Словацьчина)

«Я СТАВ СВІДКОМ ВІДРОДЖЕННЯ НАЦІЇ», —

вважає тимчасовий повірений у справах Сполучених Штатів Америки в Україні Джон Гундерсен, який люб'язно погодився відповісти на кілька запитань нашого кореспондента.

ЗАПИТАННЯ: Чи відчуваєте Ви себе дипломатичним посланцем у суверенній державі?

ВІДПОВІДЬ: Звичайно, насамперед ми відчуваємо, що знаходимося в незалежній державі. І США хочуть мати справи з Україною як дійсно з незалежною державою. Зараз ми виконуємо технічну роботу стосовно встановлення дипломатичних зв'язків, обмінів тощо. Я думаю, якщо не за кілька тижнів, то за кілька місяців посольство зможе розпочати роботу.

З.: На одній з прес-конференцій у Міністерстві закордонних справ України Ви зазначили, що Президент Буш визнав Україну як незалежну державу завдяки трьом основним аспектам: результатам Всеукраїнського референдуму, Мінській угоді, на якій було прийняте рішення, що ядерна зброя колишнього СРСР знаходитиметься під єдиним контролем, та на прямкам зовнішньої політики уряду України, що відповідає багатьом міжнародноправовим актам...

В.: Справа в тому, що США визнали Україну де-факто 25 грудня 1991 року, тобто в чомусь навіть випередивши Мінські угоди. І зараз наші переговори ведуться, як це і має бути між двома суверенними державами.

З.: Чи не викликає в уряді США стурбованості той факт, що ядерна зброя в Україні знищуватиметься під контролем держав, колишніх республік Союзу, а інші ядерні держави світу не братимуть участі у цьому процесі? Це можна розцінювати як довіру адміністрації США до урядів молодих держав?

В.: Уряд Сполучених Штатів встановлює дипломатичні відносини з усіма республіками колишнього Союзу, які мають ядерну зброю. Спеціальна комісія із США з питань роззброєнь займається вивченням питань розміщення, зберігання й гарантій контролю над ядерним арсеналом, який мають ці республіки і який знаходиться під єдиним контролем. Ця комісія вже працює. І на Україні також. Висновки цієї комісії, гадаю, підтвердять той факт, що ядерна зброя знаходиться під надійним єдиним командуванням.

Мені здається, що адміністрація США має довіру до всіх республік, які прийняли таке рішення. Привертає увагу позиція уряду України, який гарантує виведення з ладу тактичної ядерної зброї до 1 липня 1992 року і повну розкомплектацію стратегічних ядерних сил до кінця 1994 року.

З.: Яке Ваше ставлення до проблем Чорноморського флоту?

В.: Це питання, звичайно, повинні вирішувати незалежні держави Росія і Україна. США не мають права втручатися в їхні внутрішні справи. І, звичайно, дуже добре, що це питання почало вирішуватися, що знайдено компроміс і прийнято спеціальне комюніке, в якому мова йдеться і про скорочення стратегічних збройних сил. Це має значення не тільки для двох держав, а й служити інтересам всього світу, інтересам збереження миру й безпеки.

З.: Як би Ви могли спрогнозувати політику США до України через, скажімо, три роки, коли, сподіваюся, ядерної зброї в Україні вже не буде, а від колишньої ядерної супердержави СРСР залишиться тільки ядерна держава Росія?

В.: Політика США вже зазнає відчутних змін і стосовно Росії, і стосовно України. Головне, аби ці держави відійшли від тоталітарних структур і розвивалися демократичним шляхом з ринковою системою відносин. Щоб виконувалися міжнародні угоди, вирішувалися питання безпеки. Маються на увазі знову ж таки питання, пов'язані із знищенням ядерних стратегічних і скороченням звичайних збройних сил, питання конверсії. Я гадаю, що між Сполученими Штатами і Україною встановляться нормальні відносини, оперті на принципи взаємовигідного співробітництва і партнерства.

З.: Сьогодні на перший план в нашій молодій державі висуваються економічні проблеми. Однак уряд України поки що не здійснює радикальних економічних реформ, за допомогою яких почала б розвиватися система ринкових відносин. Що б Ви могли порадити на даному етапі?

В.: На мій погляд, це — найболючіше питання, і так швидко, як би вам того хотілося, воно не вирішиться. Це питання часу. Головне позбутися тоталітарних принципів планової економіки, виробити концепцію, механізм саморегуляції економіки і запустити його в дію. Але мені здається, ви повинні набратися терпіння. Враз позбутися командних методів керівництва економікою неможливо. Цей процес займе у вас багато років, оскільки колишні структури у вас ще міцні й живучі.

Зважте й на те, який тривалий період Україна розвивалася в іншій системі. А зараз ви зробили небачений у світі стрибок — від комуністичного суспільства до демократичного. Тому недавнє минуле дається взнаки. Візьміть Польщу, яка значно коротший відрізок часу проводила соціалістичний експеримент, і економіка якої не так постраждала від адміністративно-командних методів господарювання. Однак і там економічні реформи не проходять гладко. Хоча очевидні й позитиви.

Я думаю, що уряд США, якщо Україна рухатиметься шляхом демократії, ліквідації ядерного потенціалу, конверсії, зможе надати їй матеріальну, технічну, сільськогосподарську допомогу. Однак все залежатиме від тих економічних реформ, які здійснюватиме уряд України.

З.: Ознакою демократичності держави є не лише система ринкових відносин, а й питання забезпечення прав людини, дія міграційних законів тощо. Таких законів Україна поки що не має...

В.: Коли у вас почнуть діяти ринкові закони, запрацюють і ці закони. Людина стає вільною у вільнім суспільстві. Якщо права людини були забуті

в тій тоталітарній системі, в якій ви існували, то не можуть вони одразу забезпечитись, коли система не до кінця демонтована. Вам потрібно набратися терпіння, щоб подолати і ці труднощі.

З.: Будемо сподіватися, що такі закони колись і в нас почнуть діяти. Продовжуючи думку, висловлю припущення, що, наприклад, коли буде прийнятий закон про вільний в'їзд—виїзд із країни, то, мабуть, сотні тисяч громадян України захочуть працювати чи жити у Сполучених Штатах. Як Ви гадаєте, чи зможе Америка прийняти всіх бажаних?

В.: Звичайно, але до цього питання треба підходити практично. Найперше тим, хто сподівається на «легке життя» у США. Нашу країну фактично складають емігранти, потік яких не зменшується. Тому прибулим чимраз важче й важче знайти роботу, забезпечити нормальне життя. Зростає безробіття. Тому, мабуть, тим громадянам України, які приїдуть на заробітки чи на постійне проживання у Сполучені Штати, буде нелегко. Тут необхідно зважити усі за й проти.

Насамкінець хотів би додати, що перевага надаватиметься тим громадянам, які мають родинні зв'язки з громадянами США. Розгляду їхніх питань надаватиметься першочергова увага.

З.: Чи веде уряд України переговори з Вами стосовно відкриття різноманітних представництв у США?

В.: Так, такі переговори ведуться від імені Міністерства закордонних справ України, і є певні домовленості щодо цього.

З.: Вибачте, будь-ласка, за таке запитання. Як Ви оцінюєте зовнішню політику США у 1918 році, коли була утворена Українська Народна Республіка? США не визнали її державності, тоді як деякі європейські країни встановили дипломатичні відносини з молодого Українською державою, у такий спосіб підтримавши національно-визвольні змагання українського народу проти радянсько-більшовицької окупації. Можливо, тоді підтримка США відіграла б певну роль в утвердженні України як незалежної самостійної некомуністичної держави?

І другий момент, коли США визнали СРСР, встановивши з ним дипломатичні відносини у 1933 році, у той час, як Ви знаєте, в Україні був голодомор, який забрав життя майже 10 млн. жителів України.

В.: Нині важко оцінювати минуле і знайти чітку й об'єктивну відповідь на таке питання. Легше просто обговорити його в ретроспективі.

Стосовно 1918 року, то мені здається, що для США не були до кінця зрозумілі й ясні ситуація й події, які розгорталися у вашій країні. Уряд Української республіки, на мій погляд, не був повністю сформований, не виробив чіткої зовнішньої і внутрішньої політики, не мав необхідних атрибутів державності, був багатопартійним. Тоді взагалі події в Європі розгорталися дуже стрімко: після першої світової війни розпадалися імперії, на їхньому місці утворювалися нові держави, демократичні форми правління змінювали тоталітарні режими, йшов розподіл земель, територій, влади. Українська Народна Республіка виникла на місці території, яка входила до складу Росії, і тому, мабуть, важко було одразу прийняти якесь рішення. Нам сьогодні дуже важко оцінювати тих чи інших політиків та державних діячів. Інший був час, обставини, міжнародна обстановка, правові закони. На жаль, в дипломатії часто мета повинна виправдовувати засоби.

Стосовно визнання СРСР урядом США, то я б хотів зазначити, що встановлення дипломатичних відносин однієї країни з іншою зовсім не означає,

що одна країна підтримує зовнішню і внутрішню політику іншої. Налагодити дипломатичні відносини — значить відкрити дипломатичне представництво — постійний орган зовнішніх зносин держави, що перебуває на території іншої держави. І тільки. У майбутньому і вашій молодій державі доведеться з цим зіткнутися.

До того ж, встановлюючи дипломатичні відносини з СРСР, багато країн, і США в тому числі, мали деякі ілюзії. Особливо це стосується частини інтелігенції та робітничого класу, які трохи вірили в соціалістичні ідеали, не уявляючи, яка безодня існує між тими ідеалами та реаліями в колишньому Радянському Союзі. Стосовно голодомору в Україні, то просто не уявляли, відмовлялися визнавати, що відбувається справжній геноцид нації.

З.: І останнє, скажіть, будь ласка, про Ваші враження від України, адже Ви, власне, разом з нами пережили процес відродження і становлення нашої державності, будучи Генеральним Консулом США в Україні, а нині тимчасовим повіреним у справах Сполучених Штатів Америки, а невдовзі, сподіваємося, послом Вашої великої держави в незалежній Україні. Що б ви хотіли побажати громадянам нашої молодій державі?

В.: Для мене велика честь бути в Україні в такий важливий історично період. На моїх очах руйнувалася тоталітарна система і народжувалася демократична держава. Я став свідком відродження нації, її культури, славного минулого. Це історичний момент, і я дуже радий, що мені просто пощастило пережити його разом з вами.

А на майбутнє хотів би побажати усім громадянам вашої гостинної держави до кінця позбутися тоталітаризму, жити у злагоді й мирі у вільній, демократичній, правовій і сильній економічно державі.

Інтерв'ю взяв Дмитро ОБЯК.

Тамара Гундорова
СУСПІЛЬНО-ЛІТЕРАТУРНИЙ РУХ
«МОЛОДОЇ УКРАЇНИ»
І ПРОБЛЕМА МОДЕРНОЇ
УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

В ідеології нашого сьогочасного національного руху звертає на себе увагу значне тяжіння до міфологічних (постромантичних) моделей мислення. У найзагальнішому вигляді вони зводяться до питання національної ідеї. По суті, спостерігається відродження й актуалізація характерних для ХІХ століття нашої історії романтичних теорій національної «душі», «народного духу» тощо. При цьому забувається, що самі ці ідеї формувалися значною мірою під впливом слов'янофільського народництва і романтизму (М. Костомаров, П. Куліш) і були спрямовані на певне «консервування», скажемо так, питомих рис української «простонародної» народності. Сама така народність і мислилася «повною» і самодостатньою. Зрозуміло, що ХХ століття не могло задовольнитися подібною абсолютизацією екзотичної «малоросійської» суспільності. Недаремно в період модернізму початку ХХ ст. і пізніше, в 20-і роки поширюються міфи і моделі, які були орієнтовані на нову, модерну українську суспільність, витворення повноцінного національного організму з динамічними соціальною і культурною структурами. Закономірно виникала також, починаючи з кінця ХІХ ст., потреба зрівноваження національно-політичної романтики т. зв. раціональним націоналізмом (мається на увазі розробка інтелектуальної теорії й історії національного самовизначення). На жаль, ми досі маємо і непроаналізований досвід у цьому напрямі, і певну непопулярність самого напрямку.

У романтизованому сприйнятті історичної й політичної долі України ми схильні навіть гордитися тим, що роль ідеологічного центру й інтелектуального осередку перейняла на себе в ХІХ ст. українська література. Літературний універсалізм ми внаслідок цього навіть перебільшуємо. Адже етнографічний побутовізм, сентиментальність, просвітительські тенденції, романтизація минулого характерні не лише для української літератури, по-перше, і не здатні вони були перейняти на себе всі завдання інтелектуального національного розвитку, по-друге. Саме на стиках літературної критики, культурології, соціології, політики тощо формувалася і розвивалася українська інтелектуальна історія, досі, на жаль, не проаналізована і не зібрана. Уявлення про те, що «українство» (як українська національна ідеологія) найповніше відбилоса саме в літературі (міркування, не позбавлене також резону), звичайно, не може задовольнити всіх діячів національного руху. Так, на початку ХХ ст. Василь Панейко самоіронічно стверджував: «Справді, коли в нас хто згадує про національну культуру, то має думку про літературу. Не стократ важнішу культуру політичну, громадську, економічну, а культуру гуртка письменників. Українство — література!» Можливо, виступаючи проти романтизму в культурному, літературному і політичному житті, а також ратуючи за, скажемо так, позитивістську, раціональну національну ідеологію, В. Панейко й перебільшував. Але звертає на себе увагу той факт, що, закінчуючи його

статтю, «Літературно-науковий вісник» запрошував українських діячів до розмови про альтернативні можливості розвитку національного руху. Чому б же нам нині не продовжити перервану розмову...

Приблизно на цей же час припадає ще одна оцінка характеру і долі української культури, суспільності, нації. Правду кажучи, її також не можна ані відкидати, ані применшувати. Вона засвідчує одну з тенденцій розвитку національної самосвідомості, яка так само, до речі, потребує аналізу. З гіркотою відповів О. Потебня співрозмовникові (Д. Овсяннико-Куликовському), коли той заговорив про долю української культури: «Шевченко! Жизненность нации! Этнографический материал, а не нация!» Мова знову ж таки йшла про те, якою мірою саме існування літератури, Шевченка доводить життєспроможність української нації. У глибокому своєму сенсі і В. Панейко, і О. Потебня, їхні міркування як документи розвитку національної самосвідомості сходяться в уявленні про незавершеність національного розвитку України, яка особливо гостро сприймалася як у кінці XIX чи на початку XX ст., так і під кінець XX ст.

Зрештою, ці думки висловлені окремими людьми, вони відбивають, отже, індивідуальну, життєву самоідентифікацію. Чи характеризують вони культурну і політичну історію розвитку національної самосвідомості на Україні? Певну історіософську концепцію національного розвитку вибудовувано лише на основі комплексу «національної провини». Принаймні до цього був схильний П. Куліш, переоцінюючи історію козаччини. Здавалося б, це типово романтичний підхід. Але ідея «національної провини» могла оформлятися і раціонально, з культурно-історичною аргументацією. Одна з таких теорій полягає в тому, що освічена українська суспільність втратила свій шанс, не використала тієї можливості, яка об'єктивно існувала ще в кінці XVIII та в першій половині XIX ст. Власне, в цей час ще були живими культурні і політичні традиції «старого українства», українська ж суспільність набирала виразних форм «малоросійської». Чи не це запрограмовано і в знаменитій «Енеїді» Котляревського, яка заклала національний міф «малоросійськості», хоч і автономної по відношенню до «великоросійськості», але в межах «єдиної отчизни»?! Загалом, оскільки долею судилося нам перейти цю форму, треба розглянути і проаналізувати типи, особливості, функції літератури, культури, політики, які розвивалися на Україні в період її «малоросійської» історії. Це ще один вузол проблем, які, думається, стоять перед нами сьогодні.

Увагу ж хочу звернути на той період, коли здійснюється перелом у національній свідомості й ідеології. Цей період пов'язаний з діяльністю покоління та організацією його діяльності в цілий «розвобий рух» літературно-освітній, культурний і політичний, який в устах одного з провідних учасників цього руху був схарактеризований як рух «Молодої України». Франко передусім називав так нове покоління, генерацію діячів. «Я називаю ту генерацію, тих людей, що своєю працею збудували той помітний ступінь, який визначається у нас між роком 1880 і 1900, молодою Україною», — констатував він, подавши під такою ж назвою розгляд всієї політичної, культурної і літературної історії за останнє двадцятип'ятиліття XIX ст. Назви подібного типу («Молода Русь», «Молода Україна») в другій половині й кінці XIX ст. періодично виринали на поверхні тогочасної суспільної свідомості (досить згадати однойменні студії Т. Зіньківського, М. Сріблянського, І. Франка, періодичні видання Олени Пчілки, львівського студентського товариства тощо).

Закономірно, що в кожен момент свого відродження «молодоукра-

їнський» рух (а він пов'язувався навіть з діяльністю «Руської трійці») був спрямований на визволення і національне пробудження українського народу, розгортався в боротьбі з певного роду «староукраїнським» рухом. Носіями «молодоукраїнського» руху, звичайно, було саме молоде покоління. Та все ж «молодоукраїнство» саме як цілісна ідеологія, як обґрунтування і розгортання процесу формування модерної української нації виокремлюється лише на кінець XIX ст. М. Драгоманов, І. Франко, М. Павлик, Н. Кобринська, О. Маковей, Олена Пчілка, О. Кобилянська, Леся Українка, Б. Грінченко, А. Кримський і цілий ряд інших діячів, митців, просвітителів, політиків закладали підвалини того цивілізаційного «розв'язування» руху, який піднімав українство до рівня свідомої національної, культурної і політичної ідеології. Основною метою цього руху в останні двадцятиліття XIX ст. було досягнення динамічного і самостійного цивілізаційного статусу нації (бути «паном на своєму полі», «господарем у своєму домі»). На цьому етапі «молодоукраїнський» рух розв'язував передусім питання взаємин із «сусідами», а відтак, переростання культурницького (слов'янофільського) «українофільства» в політичне і культурне «українство». Складовими цього процесу ставали радикальна політична орієнтація і боротьба радикалів з «народовською» та «москвофільською» ідеологією (не без їхніх взаємовпливів) у Східній Галичині та зародження «новогромадського» руху на Наддніпрянській Україні. Становлення «молодоукраїнської» ідеології спиралося на культурницьку діяльність і пропаганду «старших» і «молодших» діячів національного відродження, просвіту, поліпшення економічного і соціального становища народу, виховання національної інтелігенції, досягнення загальноукраїнської єдності, активізацію політичного, літературного, наукового життя тощо. Можна загалом говорити, що на цьому етапі основною метою і програмою стало формування і утвердження модерної української нації (на відміну від попереднього етапу, коли формою національно-культурного самоутвердження була ідея «народності» чи навіть «простонародності»).

Окрім нових політичних і культурних орієнтацій, зауважимо також новий етнічний смисл самої назви «Молодої України», а саме: самоідентифікація окремої людської особистості і цілої нації з «українством», свідомий вибір такої саме тотожності. Романтична «малоросійська» версія «українства», скажемо так, еволюціонувала в напрямі свідомого, раціонального українського націоналізму. Відбувається повернення до назви «Україна», «українець». Це засвідчував, зокрема, М. Драгоманов, називаючи себе «ніякий -філ, ні українофіл, ні слов'янофіл, а просто українець зо вселюдськими тенденціями, або людина української нації (*homo nationis ukrainicas*)». Відповідає такому ж самовизначенню і Лесине — Українка, як і ціла назва самого руху — «Молода Україна». У цьому зв'язку заслуговувало особливої уваги питання так званого «общерусизму». На жаль, досі ми не маємо ще окремих студій того, як сама ідеологія «общерусизму» зв'язана з українським рухом, слов'янофільською орієнтацією романтиків, які форми культури вона витворила. Ключове питання в цьому ж зв'язку — Гоголь. Нагадаю окремі факти.

Про популярну серед української інтелігенції в 60—70-і роки, та й пізніше, в кінці XIX ст. і на початку XX ст., ідею вищої «руської» єдності, яка об'єднує «свобідний і незв'язаний розвій обох народностей — великоруської й малоруської», писав у некролозі, присвяченому пам'яті П. Житецького, М. Грушевський. «Се було становище, — зауважував М. Грушевський, — на котрім він (Житецький, і цей ряд можна продовжити, включа-

ючи самого Грушевського в ранній період творчості. — Т. Г.) став у своїй першій сповіді віри, і котру з ним поділяло тоді і пізніше багато визначних діячів українського відродження в Росії. Трудно тепер відрізнити, скільки в тім було певної національної дипломатії і скільки — щирого переконання, нав'язаного тісними зв'язками і залежністю від російської науки і культури». Подібним чином характеризував становище О. Потебні Овсянко-Куликовський. «Он, несомненно, был — и по убеждению, и по чувству «панрусистом», то есть признавал объединение русских народностей (великорусской, малорусской и белорусской) не только как исторический факт, но и как нечто долженствующее быть, нечто прогрессивно-закономерное, как великую политическую и культурную идею». Цей ряд можна було б продовжити, нагадуючи навіть про те, що саме з точки зору «общерусизму» формулював політичні підвалини свого лібералізму М. Драгоманов. Він же, до речі, досить гостро стверджував: «А доктрина, по котрій Гоголь буде для українців нерідним писателем, в одній лінії з Мольєром або Бальзаком, тоді як наприклад Кониський буде українським класиком, скільки ж не вірна, скільки й смішна. Таких доктрин треба стерегтись, щоб не пошкодити своїй же справі!» Цілісність української культури, очевидно, не можна уявити через доповнення і відкриття всіх друго- і третьорядних її представників у такій же мірі, як і через відмову від цілого ряду діячів, які входили в сусідню російську культуру.

Становлення модерної української нації закономірно приводило до усвідомлення ролі, як і обмеженості, ідей «панрусизму» в процесі національного самовизначення. Це пов'язане також з переглядом традиційного уявлення про українську націю як виключно «плебейську» націю, а також як «етнографічний матеріал», придатний «на асиміляційну роботу інших націй» (Франко). У цьому зв'язку особливого значення набувало обґрунтування одноцілої літературно-культурної традиції українського письменства, усвідомлення тяглості української історії, розроблення політичної тактики українського руху. Значною мірою ці завдання взяло на себе покоління «Молодої України», зокрема його ідеологи (Драгоманов, Франко, Грушевський). Найчастіше процес формування й розвитку національно-культурної самосвідомості організовується у формах руху, коли виникають умови і потреби радикальної модернізації соціальних та національних структур. Ураховуючи досвід різних європейських країн, які пережили «молодий» національний рух на стадії виходу з провінціалізму, національної несамостійності, культурної вторинності тощо («Молода Німеччина», «Молода Бельгія», «Молода Польща» і цілий ряд інших), можна загалом говорити, що форма подібної інтенсифікації розвитку становить явище загальноєвропейського типу. Входячи в городянське коло цивілізованих європейських народів, Україна також переживала фазу «Молодої України».

На першому етапі «Молода Україна» (80—90-і роки) реалізовувала себе через культурний і політичний універсалізм діяльності її представників, а також через створення певної «школи» національно-культурного і політичного виховання і мислення. Скажемо так, радикальна модель суспільного прогресу мислилася саме як «школа», що могла б перетворити народ у свідому політичну силу. Можливо, тому і романтичний індивідуалізм «критично мислячих осіб» значною мірою переосмислювався. Це був шлях «плебейської» нації до своєї історії. Нова інтелігенція пропонувала і шукала демократичні шляхи перетворення величезної соціальної і етнічної маси українського народу в «суцільний культурний організм,

здібний до самостійного культурного й політичного життя» (Франко). Ця епоха витворила відтак цілий тип людини переходної доби, діяча, якому судилося залатувати всі «люки» новостворюваного суспільного організму. Але в класичних своїх зразках ця епоха дала також зразки високого універсалізму, який аж зовсім не можна ототожнювати з простим утилітаризмом, як це іноді траплялося. Маю на увазі передусім Франка. Його універсалізм, який точніше назвати гуманітаризмом, — це ціла морально-філософська система життєвого посвячення, щоденної практики і високих людських цінностей. Франко, може, як ніхто, весь занурений у моральну вселюдську культуру «людськості», замикаючи нею «верхи» і «низи» соціального і національного організму, соціалізм і індивідуалізм, літературу і політику. Можемо говорити про те, що в момент творення повноцінної модерної української нації він став її батьком, пророком і гуманістом. Новочасна моральна Книга буття, що навчала моральності, прилучала до вселюдського духовного досвіду, виховувала українську людність, це «весільний дар» поета новонароджуваній українській нації. Він ідеологічно — культурно і морально — вивершував, формував її, вінчав, як корону нареченої. «І підеш ти в мандрівку століть з мого духа печаттю». Про цю добу утилітаризму Леся Українка згодом писала, що коли українські діячі пережили її, коли виявилися достойними її універсальних потреб, то українська нація і справді буде жити...

З кінця 90-х років приходить нове, молодше покоління, яке перейняло основні завдання попереднього покоління, але проголосило послідовнішу програму модернізації і головне — оформлення національного організму. Відбувалося переосмислення і навіть відштовхування від універсалізму і позитивізму попереднього етапу, переоцінка народницьких тенденцій в ідеології національного руху. Проголошено вимоги рішучої політизації самого руху (попередній етап відповідно розцінювався як культурницький, просвітительський і непослідовний, період компромісів). Звичайно, окреслена тенденція найзагальніша, це швидше перспектива розгортання руху. Хоча Франко, приміром, підсумовуючи позитивістський період «Молодої України», стверджував, що власне праця одного лише покоління забезпечила «нашій нації право горожанства серед цивілізованих народів», але реальних, конкретних завдань він залишив чимало, особливо з огляду на те, що до цього руху дедалі активніше підключалася на початку ХХ ст. т. зв. «російська Україна».

Фактично нове покоління «Молодої України» виступило з вимогами формування нових соціальних структур і нової національної культури, які б могли забезпечити цілісність модерної української нації — «здвигнення нашої національної будови в усій її цілості» (Франко). Через ці обставини саме культуротворчий аспект ставав інтеграційним для цього етапу (тоді як на першому етапі домінувала передусім цивілізаційна мета). Отож утвердження на карті світової цивілізації нового світу бачилось на цьому модерному етапі через витворення певної національної культурної єдності, яку має репрезентувати український народ. Власне «українство» мислилося в цьому зв'язку новою культурною субстанцією. «Молода Україна» тяжіла відтак до міфологічних структур, до творення т. зв. модерного національного міфу (культурального, індивідуалістського, естетико-художнього тощо). Серед різних модерних міфів, загалом популярних у цей період європейської історії, на Україні особливого поширення набув пантеїстичний міф, що відбивав народження нової культурної єдності з «творимого дійства» природи і духу, натури і культури, інтелігенції і народу. Нагадаю, що в цей час

навіть «Лісова пісня» сприймалася як своєрідний «роман» інтелігенції з народом. По суті ж, у «Лісовій пісні» зримо виявив себе модерний міф, де народження нової людини виростало як нова якість творчої взаємодії, взаємоперетворення високого й низького, духовного й буденного, реального й потенціального людського буття, природи і культури.

У межах цього другого етапу «Молодої України» відбувалося взаємовідштовхування і водночас взаємодія неонародницького і модерністського напрямів, які гуртувалися в основному навколо періодичних видань («Рада», «Українська хата», «Дзвін», «Молода Україна»). Якщо для першого етапу принципово культуротворчою формою, як уже говорилося, ставала «школа» (соціологічна «школа» Драгоманова, гуманітаризм як культурна «школа» Франка і т. д.), то на другому етапі вона переростала знову ж таки в міф. Він спирався на індивідуальне творення нових цінностей, народження «вищої» індивідуальності (те, що у нас недвозначно охрещено ворожим «індивідуалізмом»), творення «вищої» культури (що знову ж таки заклеєвано «естетизмом»), навіть на народження «нової» соціальності — все це могло інтегрувати і культурно «виповнити» модерну українську націю. Міф таким чином повинен був забезпечити цілісність, повноту національного організму, позбавленого родимої плями національного, культурного і соціального роздвоєння. І такий організм — модерний український народ — здавалось, народжувався на початку ХХ ст. Принаймні так констатував орган українського студентського союзу — журнал «Молода Україна»: «Оце десятиліття — перше десятиліття ХХ ст. — се епоха, серед якої — що так скажемо — народився модерний український народ». Власне, цей період доповнює попередній, ясніше формулює його цілі. Обидва ж вони пов'язані як дві стадії цілком нового періоду нашої історії, «молодої» України, скажемо так, — не «давньої», не «старої», і не «нової», а вже цілком «модерної». Шкода, що ця наша найновіша історія тепер забувається з тим більшою силою, чим сучаснішою і повчальнішою вона стає.

м. Київ

Дмитро Оленич
ВОНА У НАС ОДНА...

Нотатки про Перший Конгрес українців

Довгий і страдницький шлях українців. Тисячоліття ми зводили наш храм Свободи — нашу державність, і щоразу, не надихавшись вітром волі, диявольською силою були повернуті в рабство. Скільки разів, стоячи на порозі того храму (а то й увійшовши до нього), ми не могли дістатися вершини нашого державотворення. Українську землю майже 800 літ роздирали, палили, оббирали і нищили. Однак, усупереч самому історичному розвитку подій, народ вижив. Вижив і дав світові визначних поетів і філософів, музикантів і мислителів, науковців і воєначальників, мореплавців і космонавтів. А в душі, десь глибоко у найпотаємніших її сховках, завжди тремтів негасимий вогник — жадоба свободи...

Сьогодні український народ знову стоїть на шляху розбудови своєї державності. Тричі поспіль оголосивши свою незалежність, — 16 липня 1990 року, 24 серпня і 1 грудня 1991 року — яку, за висловом народного депутата України, голови Ради товариства «Україна» Івана Драча, «можна порівняти ще тільки із зачаттям, родинами і хрестинами нашої нової Української держави».

Прокладаючи цей складний і тернистий шлях, ми повинні бути обачними. Ми повинні враховувати усі наші історичні помилки і прорахунки, зважити на сучасну міжнародну обстановку, звести до мінімуму непередбаченість розвитку подій. Ми повинні бути чесними і відвертими як перед собою, так і перед усім світом. А ще — перед тими мільйонами українців, яких невблаганна доля розкидала на всіх континентах.

Одні з них, тікаючи від рабства і покори, подалися шукати ліпшої долі в далеких краях, інші — мордовані колонізаторами, від московських царів до їхніх кремлівських послідовників, розсіялися на просторах неосяжної імперії.

Слава Богу, ті близько 5 мільйонів українців, котрі не зазнали соціалістичного експерименту, мали змогу протягом десятиріч зберігати свою мову, культуру, традиції. То була наша західна діаспора, яку недавні правителі так званої Радянської України називали буржуазно-націоналістичною.

Ті ж самі правителі тоді жодним словом не обмовилися про існування ще більшого загалу українців (від 7 до 10 мільйонів — справжньої цифри ніхто назвати не може), які проживали на теренах тепер уже колишнього СРСР.

Починаючи від часів Богдана Хмельницького, продовжуючи масовим переселенням українських козаків після розгрому Запорозької Січі і Полтавської битви — аж до освоєння в 50-х роках нинішнього століття казахських цілинних земель і репресій 60—70-х років, — цілеспрямовано проводилася політика «змішування націй». І сьогодні з болем можна констатувати, що вона досягла певного ефекту. Сотні тисяч українців перетворилися в однорідну масу, яка не знає ні рідної мови, ні культури, ні батьківщини.

Нині ми живемо в нових історичних умовах. Україна спинається на ноги,

Урочистий момент відкриття Першого Конгресу українців колишнього СРСР — виконується гімн «Ще не вмерла Україна», Члени оргкомітету (зліва — направо): президент комітету «Українська родина» Олег Черногуз, голова Ради товариства «Україна» Іван Драч, заступник голови уряду Сергій Комісаренко, голова Всеукраїнського товариства «Просвіта» імені Тараса Шевченка Павло Мовчан, голова державного комітету з питань національностей Анатолій Олененко.

Гостями на Всеукраїнському форумі були представники усіх релігійних конфесій України

утверджується як цивілізована демократична держава. Її творення, розбудова просто неможливі без участі, без допомоги її синів та дочок з далекого та близького закордоння. Тільки за умови консолідації, єднання всіх українців, згуртування їхніх творчих сил, таланту, снаги можливий розвиток демократичної Української держави. Нова, незалежна, соборна Україна мусить про них подбати, аби врятувати рідну мову, культуру, зберегти їхню національну ідентичність, забезпечити права і свободи на тих територіях, де вони проживають. А в разі необхідності дати їм батьківську опіку, притулок і можливість використовувати свої знання, досвід в ім'я слави і добробуту всієї української спільноти.

Тому ідея єднання всіх українців і відродження материнської мови, минулої хліборобської і духовної слави, невмирущого козацького духу задля утвердження Української держави була в центрі уваги першого Конгресу українців із суверенних держав колишнього СРСР, який відбувся 22—23 січня 1992 року в Києві. Однозначно оцінити його значення неможливо. Якщо в практичній площині далі звернень до держав колишнього СРСР та їхніх урядів Конгрес не пішов, то з погляду ідеологічного він став історичною подією в житті України і української спільноти східного закордоння.

Близько 600 представників від українських громад, товариств, об'єднань з Російської Федерації, Казахстану, Прибалтики, Середньої Азії, Закавказзя, Молдови, Білорусі взяли участь у роботі форуму. До них долучилися понад тисячу членів найрізноманітніших громадських організацій, спілок, міністерств і відомств України. Ще більшої ваги Конгресові надала участь у ньому Президента України, Голови Верховної Ради, Прем'єр-Міністра, багатьох народних депутатів українського парламенту. Вступне слово Леоніда Кравчука на Конгресі прозвучало не тільки як вітання його учасникам, а й окреслило перспективи майбутньої роботи, стало запрошенням до конструктивної взаємодії народу України і українського зарубіжжя.

Виступи Івана Драча, голови Ради товариства «Україна», Павла Мовчана, голови Ради товариства «Просвіта» імені Тараса Шевченка, Сергія

Фотографія на пам'ять: Л. Засенко (Сахалін), В. Щербина (Новоросійськ) та С. Плачинда

Комісаренка, заступника голови уряду, Миколи Жулинського, директора Інституту літератури імені Тараса Шевченка Академії наук України, Лариси Хоралець, міністра культури України, поглибили суть пропозицій, розкрили історичні причини великого переселення українського народу, висвітлили нинішнє становище української мови, культури в багатьох регіонах компактного проживання українців у республіках колишнього Союзу.

Звичайно, неможливо перелічити всі ті проблеми, які обговорювалися на Конгресі, передати ті емоційні виступи його учасників, які нерідко переривалися бурхливими оплесками і гучним «Слава Україні!».

Хотілося б, щоб більшість цих виступів була почута всією Україною, а ще важливіше — поза її межами, на території колишньої імперії, де українська національність до сих пір принижується. Щоб не стали реальністю слова Івана Драча, «що чужим і власним нашим селекціонерам таки вдалося обернути частину українців на зденаціоналізований гібрид, вивести якусь кількість покручів, прищепити гілку вовчої ягоди до української калини». Щоб не стала та частина переважаючою.

Чого варті самі лише статистичні дані, наведені у виступі Павла Мовчана, стосовно українців Далекого Сходу. Адже там, у 20-і роки нинішнього століття українці становили абсолютну більшість населення. В «Зеленій Україні», як називали цей регіон, існувало тоді 24 національні українські райони. Самих лише середніх шкіл та гімназій, де діти навчалися рідною мовою, нараховувалося близько 700, виходило понад 10 українських газет і журналів, друкувалися книги українською мовою, функціонував український театр. Тепер від усього цього й сліду не лишилося. Донедавна українське слово тут вважалося крамольним, і тільки недавно, завдяки зусиллям Українського товариства «Зелений Клин», у деяких школах відкрито українські класи. У самому товаристві налічується лише кілька сотень ентузіастів.

Або інший приклад. Понад 3 мільйони українців проживало у 20-х роках на території Північного Кавказу, Ставропілля, Кубані. Тут теж було близько 600 українських шкіл та інших навчальних закладів, виходили газети,

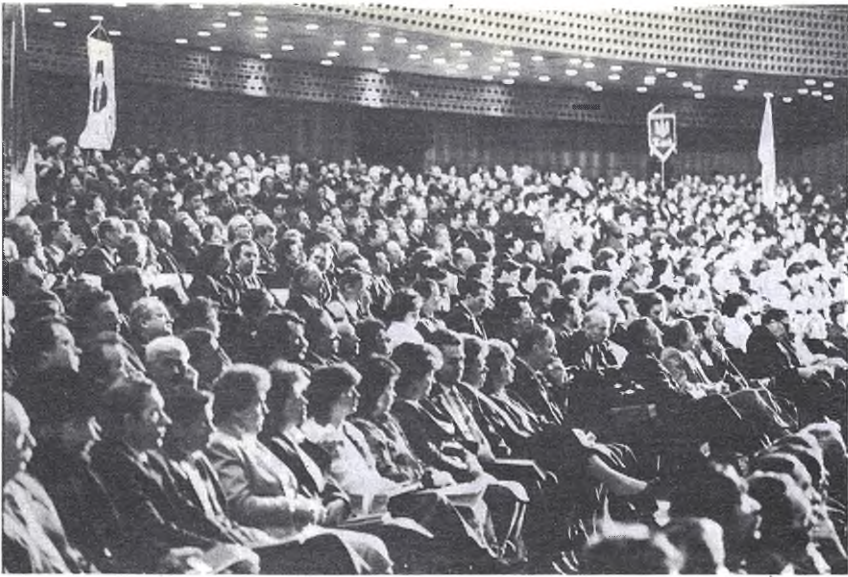

Один з учасників Конгресу приймає присягу на вірність Україні

Великим попитом у ці дні користувалися керамічні й гончарні вироби майстрів із Івано-Франківщини

В залі засідання

журнали, книги українською мовою. Відома й сьогоднішня ситуація в цьому регіоні. Сотні тисяч українців не вважають себе українцями. І це навіть тоді, коли й розмовляють українською мовою. У кращому випадку вони називають себе вільними козаками, незалежними ні від Росії, ні від України. На українців, які не відцуралися України, чинить тиск місцева влада, козацька старшина. Ситуація доходить до того, що одна станиця озброюється проти іншої, в районах утворюються штаби національної самооборони.

Можна навести й інші приклади: українці Берестейщини й Придністров'я, котрі живуть на прадавніх українських землях, вимагають статусу української національної меншості у складі тих республік, де вони мешкають; українці Російської Федерації, Казахстану, Середньої Азії, Молдови потребують елементарного задоволення своїх національних, культурних і духовних запитів у сферах освіти, науки, творчості; українці Прибалтики, які мають ширші можливості реалізовувати культурно-освітні заходи, виявляють ініціативи і в сфері економічного співробітництва з Україною. Однак зрозуміло, що для закордонної східної діаспори недостатньо державної підтримки, яка до того ж є досить мізерною. Окрім відкриття національних шкіл, театрів, програм радіо і телебачення, бібліотек і можливості підготовки українців з діаспори у вищих і середніх спеціальних навчальних закладах в Україні, необхідна правова основа, згідно з якою українців поза Україною захищатиме закон своєї держави. Нинішня Декларація прав національностей, прийнята українським парламентом, на жаль, не має підтримки і взаємності з боку держав, членів Співдружності. Конче необхідне прийняття Закону про громадянство, який гарантуватиме правовий захист українців поза межами України.

Необхідне негайне прийняття Закону про роздержавлення і приватизацію, який відкриє можливості запровадження ринкової системи відносин, закладе основи економічного співробітництва українців України й українців діаспори, надасть останнім повні права на частку державного майна, яке підлягатиме приватизації. Будь-яка демократична європейська держава гарантує рівні права «своїм» громадянам, незалежно від того, де вони проживають. Україна ж поки що лише декларує їх. Водночас є впевненість у тому,

Патріарх Київський і усієї України, відданий у Христі Мстислав

що такі права будуть надані, що Україна не забуде і не покине сотень тисяч своїх співвітчизників, які не з власної волі пройшли страдницький шлях поневірянь у чужих краях.

Інша річ, що значна кількість українців проживає у тих країнах «співдружності», де всіляко придушувалося почуття національного, де ру сифікували і корінний народ, і різнонаціональних поселенців, де — знову ж звертаємося до виступу Івана Драча — «імперські інтернаціоналісти якраз і обстоюють право на власну національну винятковість, традиційно «не зважати на звичаї і права «іногородців», корінних націй, створювати скрізь анклавни своєї етнічної переваги, щоб у слушний час зажадати цілковитої автономії і «воссоєдинитися» з Росією, як це робиться в Придністров'ї, як це намагаються робити в Криму, як і досі не втрачають надії зробити в країнах Балтії».

Тому нашим нагальним завданням є об'єднання всіх українців довкола невідкладних проблем розбудови нової, вільної, демократичної Української держави, щоб стала вона доброю матір'ю для своїх громадян, розселених по світові. Україна не формуватиме «п'ятої колони» (після проведення Конгресу такий вислів з'явився в деяких центральних газетах на означення нібито завдання організаторів його проведення), а лише прагнутиме, як говориться у Зверненні до урядів суверенних держав колишнього Радянського Союзу до того, щоб вони з розумінням і необхідною зацікавленістю поставилися до задоволення культурних і духовних запитів українців, яких злі вітри історії розкидали по світах.

Ми віримо в те, що гостинна земля суверенних держав стане для українців рідною, говориться у Зверненні, що для них будуть створені оптимальні, як і для інших народів, умови, в яких вони повною мірою зможуть реалізувати свої духовні можливості. У свою чергу Україна зробить усе необхідне для вільного розвитку всіх національностей на її землі.

Отже, перший Конгрес українців колишнього СРСР відбувся. Звичайно, він поставив більше запитань, аніж дав відповідей. Але він виявився тим могутнім поштовхом для сотень тисяч українців, які відчували тривогу і турботу за своє майбутнє, досягнули необхідності єднання задля розбудови незалежної демократичної держави. І так повинно бути, бо наш великий рід розселений по всьому світу: кожен третій українець живе на чужині, кожен четвертий — на території колишнього Радянського Союзу. А Україна-Мати у всіх нас, українців, одна...

ЛІТЕРАТУРНІ ПОРТРЕТИ ІВАНА ДНІПРОВСЬКОГО

Талановиті літературні і художні групи найчастіше висувають своїх власних літописців. Їхніми очима бачать світ, їхнім пером описують себе. За сприятливих обставин митці, мимохіть ніби призначені на таку роль, сумлінно її виконують. Вони стають супутниками яскравіших художніх планет і таким чином компенсують нестачу власної оригінальності.

У ХХ столітті, а особливо у наш час, співвідношення митця і тих, що живляться навколо нього, складаються вочевидь на користь «обслуги» — журналістів, тлумачів, критиків-уболівальників. Вони поспішають на шахівницю мистецького життя просунути свою фігуру й негайно стають навколо неї в агресивну оборону. Сумна доля В. Шаламова засвідчила, що то значить бути літературно самотнім. Зневага до мафіозних смаків журналістсько-критичної братії дорого коштуватиме зараз найсильнішому обдарованню.

Вапліте як літературна організація спиралась на розумні й благородні принципи, що, власне, й викликало до неї стійку ненависть з боку професійно нікчемної партійної критики (А. Хвиля, В. Десняк, В. Коряк та ін.). У засадах Вапліте — вільне самовизначення письменника. Думки про необхідний самозахист та рекламу з'являються пізно, коли словами Вапліте і «націоналізм» починають лякати читачів.

Серед примітних постатей ваплітян особлива роль належала трійці — Хвильовий — Куліш — Дніпровський. Хвильовий мав рацію, коли у листах до М. Зерова назвав себе старим словом «різночинець». Наваля пристосованців, маніпуляції з партійною демагогією штовхають і цього митця до використання «пролетарських» термінів. Та перше самовизначення було чесним і точним.

Більшість членів Вапліте справді становили різночинці, діти бідних вчителів, крамарів, міщан, декласованих селян з повітових міст та містечок України (Хвильовий, Куліш, Дніпровський, Сенченко, Панч, Досвітній...).

Освіта різночинців — переважно гімназія екстерном (за нашими поняттями — заочно). Атестат, який відкривав двері університету, здобували дорогою ціною, фізичним і моральним надривом. Найчастіше родина не підтримувала хлопців, бо, поза іншим, «горілочка» калічила життя батьків (Куліша, Хвильового, Дніпровського).

Життя було вочевидь неприхильне до впертих, палких юнаків, які до 1917 року мріяли стати російськими письменниками або журналістами. Дисгармонію світу вони увібрали у свої душі. Там точилася вперта боротьба, там вибухали свої катастрофи, там вони мали найбільші поразки і найвагоміші перемоги. Вже та обставина, що жоден із трійки не зазнав вчасно щасливого кохання, могла б дати психоаналітикові багатий матеріал для роздумів. І треба було великого таланту Хвильового, щоб з кричущих дисонансів створити художню гармонію «Я» (Романтика)».

Доля не подарувала Дніпровському такого хисту, як його друзям. Він довго мав про себе перебільшені уявлення, хоча насправді світив переважно

запозиченим світлом. До того ж сухоти примушували його з 1927 року частіше перебувати у санаторіях і письменникові припадала роль спостерігача мистецького життя Харкова.

Обставини склалися на те, аби саме Дніпровський міг залишити нащадкам опис літературного життя 20-х років і портрети своїх сучасників. Він, на жаль, пізно побачив, яка робота його чекала, не віддався їй цілком і почав працювати десь тільки 30-го року.

Він ретельно занотовує матеріали до біографії Куліша. Також робить запис за його розповіддю — «Кохання Кляуса» і зазначає собі — як той не напише, то слід використати. Однак на цьому накопичення матеріалу до можливого портрета Куліша закінчилося. Думаю, що, незалежно од зовнішніх причин, існувала суттєва творча перешкода, яка обмежувала Дніпровського. Він не розгортає у записах докладних характеристик людей чи подій. «Борода Гурія Куліша» — так позначено Кулішевого батька. Певно, щось за цим було, — та хто зараз прочитає цю тезу? Ненаписані шматки лишалися тільки в пам'яті Дніпровського.

Ось чому особливу цінність має портрет Хвильового 1930 року, — автор вирвався за межі тез і написав літературний текст, вивершив його.

1931 року Дніпровський починає літературний щоденник і відразу ж висловлює сумніви — чи зможе провадити його, не маючи відчуття спокою й безпеки. У щоденнику також переважають тези, розгорнутих записів мало. Дещо зашифровано, інші прізвиська викреслено. З болем гортаєш сторінки, над якими, мабуть, автор думав — писати — не писати? Зрештою, Дніпровський відкладає щоденник і повертається до нього й портретів лише 33-го року. Знову пише про Хвильового й створює текст літературного портрета Павла Тичини.

Засоби портретування у Дніпровського досить стабільні. Він висуває певну деталь і описує її. Там, де для цього прийому щастить знайти виправдання, — як в описі зовнішності Хвильового — він повною мірою відіграє свою роль. Однак там, де від описування окремих рис варто було б перейти до художнього відтворення, — там письменник відступає, ховається в емоційні загальники. Він не володів хистом живописця, обставини не дозволяли бути відвертим до кінця.

Портрети ваплітця написав через чверть віку їх колега і друг Юрій Смолич. Обставини йому теж не дозволяли писати правду, — але по-іншому. Його портрети Хвильового, Курбаса, Куліша, з погляду історика, суб'єктивні. Проте вони існують — і це найголовніше.

Портрет Хвильового був написаний Дніпровським з любов'ю до «м'ятежного» духом митця. Він позначений стилем піднесеної, ніби пародійної наснаги, запозиченим автором з інтермедій «Літературного ярмарку». Розповідь про Хвильового зберігає барви й емоційну тональність, народжені духом його ж творів. Така художня позиція має свої переваги й втрати, а чого саме більше у тому тексті, який пропонується — про це вже судити читачеві.

Наталя Кузякіна, м. Санкт-Петербург.

1986 року літературний відділ Херсонського краєзнавчого музею придбав від спадкоємців Марії Михайлівни Пилинської частину архіву Івана Даниловича Дніпровського (понад 200 одиниць зберігання). Деякі особисті

речі письменника, а серед них і письмовий стіл, було відправлено на реставрацію.

Відновлюючи меблі, реставратор музею В. І. Рибалко знайшов між нижньою шухлядою столу і його днищем два зошити. Мабуть, Дніпровський заховав рукописи, коли виїздив до санаторію, де він і помер від сухот (Ялта, 1 грудня 1934 р.). Майже 60 років довелося чекати щасливого випадку.

Перший зошит — «Микола Хвильовий. Портрет м'ятежника» — має дві частини, датовані 1930-м і 1933 роками.

До другого зошита під назвою «Микола Хвильовий (чорнові нотатки)» входять п'ять частин, написаних 33-го року. Дніпровський занотовує: «NB. Сьогодні, 13.V.1933... М'ятежне серце битись пересталоБ175Ю. Він надавав великого значення особі й творчості Хвильового у літературному процесі на Україні. У цей час Дніпровський пише вірш «Умер! Хто каже: вмер?», рукопис якого також знайдено разом із зошитами у столі. М. Наєнко має підстави вважати цей вірш «важливим документом нашої літературної й суспільної історії». Подаємо читачам першу частину записів «Микола Хвильовий. Портрет м'ятежника», написану 1930 р.

Вислови, закреслені автором у тексті, позначені курсивом. Зірочкою виділено слова, прочитання яких є приблизним, — часом текст не піддається дешифровці. У дужках залишилося місце для слів, які не пощастило прочитати. Авторські підкреслення виділено розрядкою.

Тетяна Акказієва,
старший науковий співробітник літературного відділу

Іван Дніпровський МИКОЛА ХВИЛЬОВИЙ. ПОРТРЕТ М'ЯТЕЖНИКА

Академія безсмертних
(негативи)

Сьогодні їх — дванадцять.

І можливо, що це число не лише випадково збіглось з євангелічним числом древніх рибалок — апостолів.

Можливо, це нова Зоряна Україна, проступаючи в землю обіцяну, поставила їх на сторожі свого ясного трудного шляху.

Ось вони, всі особисто, в повному складі — 12.

Якби ми схотіли їх взяти на одну фотографію, вони б розмістилися так:

Курбас, Куліш,
Хвильовий, Тичина

і

Остап Вишня —
театр, драма, проза, поезія, юно-усміхнутий гумор.

По боках, на окремих стільцях, сіли б непоправні екзотичні українські «індуси»:

Володимир Сосюра і Анатоль Петрицький.

Решта, як завжди, стали б справа наліво, позаду крісел передніх:

За Курбасом — Меллер;
« Кулішем — Арк. Любченко;
« Хвильовим — Йогансен;
« Тичиною — Сенченко;
« Вишнею — Копиленко.

І сказали б ми так, забігаючи в веселу далечінь. Так вони, в такому ж

порядку і маячитимуть* там, беручися туманом з заднього фону. Це бо викінчена п'ятикутна зізда нового мистецтва.

Дані особи, знавши наш намір зняти їх з [нрзб] ціллю, можливо, почали б чепуритись, голитись, набирати поважного вигляду і т. д., що було б вельми штучно, що суперечило б нашому завданню.

Проте ми хочем зібрати їх разом, нам конче потрібно зафіксувати їх разом, хоч, може, це й буде лише «моментальний» аматорський знімок.

— Навіщо? — спитав би мій дальній читальник.

— Навіщо? — знявся б дружний гомін усіх дванадцяти.

А от ми скажемо, друзі.

По-перше: нині вони — живі. Нині вони — люди, реальності.

По-друге: завтра вони будуть — легенди. Завтра вони стануть недосяжні, дивні туманності.

Сьогодні ми знаєм їх, любимо. Сьогодні вони — наші, близькі, зрозумілі. Завтра ми їх обожнимо. Перетворим в ікони, картини.

Сьогодні ми бачим їх. Завтра ми будем любити їхній образ, колір очей, вираз обличчя...

Чую знов здалеку:

— Без передмови! По суті...

Гаразд.

Отже, спочатку ми спробуем все-таки зняти їх групою. Чи не зробити нам, по старій пам'яті, за [нрзб] ранжиром? В такому разі у нас на правому фланзі були б:

Йогансен, Курбас, Тичина, Копиленко, Меллер. На лівому Куліш, Остап Вишня, Хвильовий... Ні, навряд щоб на око ми могли зберегти цю природну гармонію. Словом, ранжир — це був тільки творчий прийом, щоб поставити на лівому фланзі самого найменшого і сказати, що це буде... Хто це буде? Пригляньтесь! Оцей самий найменший — це той, хто тривожив нашу епоху памфлетами, ухилами, хто завдав смертельного удару чумакам, просвітянам, голопупенкам, енкам, і з ухилів, зигзагів і падінь вийшов прямий, загартований, вірний. Узнали!

Готово! Красенько...

Отже, тепер (після спільної зйомки дальнім планом) перейдемо до крупного, до осіб окремих. Давайте візьмем тепер навпаки, з лівого флангу.

Це буде наша фотографія

№ 1

І на ній наш найменший

іспанець Дон Квізадо ¹

Микола Хвильовий.

(Починаючи із стор. 1 і до наступного абзаца, стор. 2 — увесь текст — перекреслено.

Фактично рукопис починається зі слів: «... щасливі обличчя...»).

1

...Є, друзі мої, щасливі обличчя, що викликають одним одне почуття і воно зоветься симпатія. Цих облич не можна боятися ні зблизька, ні здалека, бо вони прості, милі.

Є лица, що до них треба звикнути, включитися в них, бути прийнятим ним. Прийняти обличчя нашого друга не потребує часу, ні звички, ні включення.

Нехай стороння людина обережно, з трепетним страхом підійде до Ти-

чини. До нього треба звикнути. Правдивіше: йому до ва[с]. Треба вгледіти його жіночу усмішку;

нехай часом Куліш видається жорстким і строгим — це враження пройде;

нехай перед Курбасом опанує вас якась чудна ніяковість, ви її згодом позбудетесь;

нехай Остап Вишня, коли він мовчить, із своїм демократично-цеглиним* лицем не нав'є на вас потрібного дружнього настрою —

для Хвильового не треба ні усмішки, ні голосу. Він вас покорає одразу. Не силою, не величчю імені, а саме своєю простотою, своєю химерною симпатичністю.

Так він діє однаково на всіх: незнайомих, знайомих;

на діда, бабу, молодицю і юнку;

на робітника, батрака, незаможника;

на куркуля, аристократа, буржуа, чиновника, перекупку — однаково.

(Це тому, що Хвильовий — сама симпатія).

У нього можуть бути зависники,

У нього можуть бути вороги,

але у нього не буде того, хто б його з не на в и д і в с а м о ю к р о в ' ю .

Що ж особливого є в цьому незвичайному чужинцеві? Чи такі в нього очі? Чи гармонія ліній? Чи... Невідомо. Очевидно, це та внутрішня суть, ота потайна людська душа, що стоїть на кожному на людськiм обличчi.

Але що ж у нiм головне, що привертає до себе увагу? Навряд чи ми скажемо. Ясно тiльки одне: пiдйiмiть Хвильового на кiлька сантиметрiв, на зрiст розумiється, дайте йому одну тiльки риску чужу — i все буде зруйновано. Помiняйте уявою Хвильового i якого-небудь знайомого вам письменника iменами, припустiть на одну мить, що примiром, Пилипенко є Хвильовий — i в Хвильового-Пилипенка не буде жодного грама симпатiї, а Пилипенко-Хвильовий, втративши зрiст, виросте раптом в такiй же порцiї i здобуде нашу симпатiю.

Хвильовий-бо тiльки такий i таким повинен був бути. Він не має права бути iнакшим.

Наш дальнiй читач уже зрозумiв, що такого портрета не змалювати одним реченням. I він хотiв би розглянути сам кожну частинку, найдрiбнiшу деталь цього екзотичного українця.

Ми вволяємо його слухне бажання.

Голова Хвильового? Ми не пам'ятаем випадку, щоб вона була стрижена, тим паче голена, бо знимають волосся в тривозі за цiлiсть його, а голова м'ятежного нашого друга мiцно держить чорним здоровим кущем свою шевелюру. Правда, це не шевелюра й не кущ, а просто крeпке буйне волосся, може, трошечки штучно пiдкинута гребiнцем вгору, може, нашвидкоруч, звичайною одежною щiткою, а може, i це найпевнiше, п'ятьма або й усiма десятиьма заклопотано-бистрими пальцями.

Уявили вже? Роздивились? А ви зауважили, що ця голова, голова азiятського iспанця може посивiти, стати сiдою в один день, в одну мить, але вона нiколи не буде лиса — нi з макушки, нi з лоба? Воiстину, ця вiчно юна порода не знає тлетворного подиху часу.

(Чи не спадало вам, любий читачу, на думку, що генiй, примiром, не мiг бути рижий, русявий, а тiльки такий, тiльки чорний? Подумайте).

З лобом нам трохи труднiше. Бо лоб Хвильового — це його ахiллесова п'ятка. Це те, про що він сам говорив жартома, але що потай немало мучить його — безумовно. Великий-бо таланти повинен би мати й велике лобово*.

Тоді було б менше сумніву, і Хвильовий, що тоскує (дарма!) по безсмертю хотів би мати високого лоба. Але лоб його невисокий. Він тільки середній. І через те в своїх творах письменник хотів би дегенератам дати високі лоби, а талантам і геніям — помірковані*. Перевірте це на чернетках головних його творів, бо коли мова йшла про доктора Тагабата, такого, тобто маленького лоба йому було призначено спочатку, а віддано згодом, здається, Андрюші...² Да, так якби зважити на кілограми цей лоб, не сказавши, чий він, — навряд чи доктори медицини (*взяли б його*) дали б йому незвичайність. Ха! Лоб цей чистий. Він тільки покреслений чотирма-п'ятьма неглибокими смугами. Десь посередині він, цікавий нам лоб, тиль-тиль* наче вдавнений, але де б мало: цей лоб ішов прямо, потім козирнув [з]-під вилого* мозку і збугрився, нарешті, двома горбками, щоб розкидати по них чорні згущені, подовжені, непричесані брови, де вже вряди-годи пробивається сіда волосинка.

От під цими бровами і живуть його очі, чорні, з карим відтінком, що здаються вам зеленавими. В очах героїв Хвильового с т о ї т ь зажура, любов, настрої і т. д., — у самого автора очі живуть, і іншого слова для них не придумати. Вони живуть вдень, вночі, під японськими ліхтариками, під столичними люксами, в стоячих лопанських³ туманах. Вони живуть, хватають все на льоту, тут же синтезують, розкладають, стрибають, біжать, і вам повсякчас здається, що вашому другові ніколи, що він має в кишені залізничний білет і зараз—зараз же збирається в подорож.

Живе й спішить ("жить торопится, и чувствовать спешит")⁴ і ніс нашого друга. (Для цього носа треба придумати спеціальний термін). Прямий, тонкий, чулий, він вряди-годи, не вряди-годи, а раз у раз потріпує тонкими ніздрями, причому сам друг наш також раз у раз коротким ривком двох пальців тієї чи тієї руки, але неодмінно великим і вказівним пробігає зверху по ніздрях, наче там щось зупинилося. Але це друга зорова омана — бо то тільки звичка, то тільки частий переклик чулих нервових кінцівок з чулістю* нюха. (Пам'ятаєте ж чебреці? Ми ще до них вернемо). Тоді вам здається, що все тіло нашого друга обвіває нове повітря, ви пригадуєте, що перед вами шалений мисливець і безумовно догадуєтесь, що ціль його неспокійної подорожі — полювання.

Забігаючи наперед, читач наш хоче сказати, що й губи нашого друга живуть. Ми не перечимо. У всякому разі, вони не існують, тим паче не животіють, не стоять, не в задумі, не в байдужості, не стиснуті яростю*. Вони готові до слова, до руху. Вони у вічній взаємодії з відомими рухами. Вони трошки-трошки побільшені. Вони бувають темно-червоні («каштанові»), а здебільша вони запалені вітром. Не потріскані, а сухі і трошки запалені. Це може бути од вітру, може й од безсонної ночі.

Підборіддя? Навіщо воно вам? Хіба тільки на те, щоб згадати, що на вулиці воно не буває неголене, що це робкоопівські парикмахери не стоять на висотах своєї доби, що вони часто нівечать його, задобряючи потім своєю нікчемною пудрою, і що в творах нашого друга, а надто в полеміці, безпардонно-лінивий і неохайно-антисанітарійний цех сей трапляється зовсім не з примхи.

А уявіть ви тепер, що всі перелічені складові частини не червоні, не сині, без хоробливих плям, а чисті і до того всього іспанно-італо-татаро-українсько-матові. При цьому ви неодмінно згадаєте фотографічний негатив, прочищаєте його тією ж уявою і бачите:

Під виступками* брів живуть очі, потріпують ніздрі, одна рука відомим вам способом проробляє відому операцію над ніздрями, а друга кілька разів

одкидає назад, на тім'я і трошечки нижче, але ні разу на т. з. потилицю згадану вже не шевелюру, не куц, а чорне пружне рівностояче, трохи звите волосся, — і перед вами стане м'ятежник.

А вуха? Ах, ще вуха: маленькі, з яких випадково стирчить довга волосинка — суха [нрзб] — музичних натур, трохи приглушена (війна: царів проти народів і народів проти царів). І вже дивуетесь: невже ж, мавши ці уші, можна бути творцем такої словесної музики? Запевняю вас, що це так. А крім цього всього наш друг любить оперу і сам бренчить на клавішних інструментах.

А руки? З волоссям, з чорними густими волосинками, з повнявими чутлими жилами. Невже? На жаль. Можливо, наш друг це знає сам, але ми знаєм, що серце його при рівновазі ума (про рівновагу пізніш) б'ється в ухилах, в перебоях. Чи ж надовго стане такого неспокійного серця?

Нині можна сказати, що ви знаєте ціле фізичне погруддя нашого друга. А можете ви собі уявити, що це погруддя благопристойно сидить за канцелярським столом? Покоїться способом Будди? Іде розважною ходою? Стоїть в черзі друзів і спілників і задумано-іронічно слухає? Ніколи! Ніколи! І за столом, і на вулиці, і серед друзів шумних — це рух, завжди прискорений, завжди негайний, завжди в горінні.

Ви розумієте, звичайно, що ноги нашого друга не роблять широких, рівних, однакових кроків, бо ці ноги роблять лише короткі, часто прискорені кроки.

Така-бо епоха, епоха трамваїв, автобусів, таксі, дирижаблів, танків і тракторів. А якби вона, наша епоха, була інакша? Якби він, Хвильовий, родився в епоху чумацьку, а не в часи вогняної більшовицької кавалерії? Може би, він вмер од повільності? Нічого подібного! Він би бунтував, хвилював, тривожив чумацький свій час, доки б не зрушив його, не перекинув його шкереберть, доки не догнав би його до відповідного своєму характеру темпу.

Але далі. Рухома, так би мовити, зовнішність. Має вона будь-яке значення? Безумовно. Коли внутрішній світ може ховатись під панциром витримки, то одяга це — стиль, вивіска, якої вже не сховаєш, а надто в наш час, коли в одній епосі десятки епох і одна на одну не подібна.

І ще: спробуйте-но одягти письменника в чужу одягу, що вийде? Звичайне передягання в старе, чи нове, селянське, міське, буржуазне — і тільки.

А одберіть Хвильовому його черевики із старими попелястого цвіту гамашами?

А одніміть оті його високі до самих колінних чашечок білі повстяники?

І вийде яка завгодно почвара, але не «товариш Хвильовий», не «Григорович», не наш прекрасний іспанець...

Хвильовий не знає пальта на ваті, бо ватне пальто знаменує хоробу. Запобіжні заходи од холоду — він має два-три теплі зимові убрання: це робкоопівське типове осіннє пальто, шерстяні кав'ярного і верблюжого (тільки два) кольору фуфайки, плащ од дощу та од вітру, і ще що? Та, здається, більше нічого.

На голові той самий картуз, що носить рік, другий, може, й третій, четвертий. З закордону наш друг повернув у капелюсі, повним денді. Наша пам'ять зафіксувала, що мандрівник з приводу цього сказав щось протичумацьке, ми з ним мовчки погодились, а через деякий час іспанець уже носив своє звичне т е с а м е убрання.

Бо: Хвильовий — це поет, залюблений в ту, в неповторну [епоху], коли все було прекрасне й розхристане... Хвильовий — партизан.

Де ж живе Хвильовий? По всій Україні. Умовно: в буд. «Слово», кв. 9, в квартирі з трьох кімнат, що мають вікна на захід і північ.

Може, це припало йому випадково таке непрезентабельне помешкання? Ні, не випадком, на законній підставі. Призначалась йому квартира «під [нрзб]», ясно, на південь, кімнат з чотирьох, але ми знали раніш, що Хвильовий там жити не буде. Вибухало-бо під час будування «Слова» одне непорозуміння за другим. А під час переселення набралось їх ціла купа. Треба було розв'язати. Хто ж мав «охвірувати собою» для загального спокою? Хвильовий. І він віддав опасні вигоди, хоч йому треба було не три, навіть не чотири, а дважди чотири пари кімнат із залом для клубу. Але він віддав і зробив вигляд, що не він поступився, а йому зроблено послугу.

Зайдімо? Дзвінок, шерех, щось на манір кашля господаря і собача морда — біла собака. Собака. Це — Пом, помічник нашого друга в його житті, в полюванні.

Може б, ви хотіли вернутись? Може, ви почули в сусідній кімнатці бренькіт столового начиння і хотіли б скоріш, тут же, в оцім коридорі, стоя, на ходу переговорити про всі ваші справи? Тепер вже й не думайте. Ви підете до його кабінету. Ви будете з ним обідати, снідати, пити чай, словом, будете робити те, що скаже вам гостинний господар. Але ви вже обідали! Снідали? Тим краще. Значить, ви пообідаєте, поснідаєте вдруге. А втім, це було до XV партз'їзду, майже до XVI...⁵

Далі. Може, господар сидить за столом, а ви проти нього, як авдієнт, як учень, боїтеся покласти край столу несмілий ваш лікоть? Значить, ви мало знаєте, в чий ви квартирі. Тому, що господар за столом не сидить, тому, що подібне сидіння несумісне з побутом нашого друга. Він ходить, він присідає на канапу, зривається. Може, вам спала на думку підозра, що він нервується у вашій присутності, чекає вашого зникнення? Попробуйте попрощатись.

А що вам подобалось в кабінеті цього літератора-мисливця? Опудало вальдшнепа? Книга? В такому разі збережіть ваше захоплення при собі, якщо ви не сукин син, і не хочете заздалегідь обдуманим наміром понести якусь річ цього незвичайного господаря!

Да, Хвильовий — господар. Хвильовий і рушниця, Хвильовий і Пом. Хвильовий і Любочка⁶, це зміст, це надає певного стану, але Хвильовий і господар в одній особі — це сплётка*, це вигадка неудачного енка. Хвильовий ніколи не був господарем! Бо Хвильовий як має гроші, то тільки дві секунди, перед віконечком каси ДВУ—ДВО⁷. Через годину в кишені, в романтичній партманці нашого друга кілька зім'ятих паперових монет-асигнацій, добутих не в державній установі, а на широкій розбійній дорозі.

— Так про що ви говорили з Анатолем Франсом Комуни? Скажіть, бо ми все одно угадаєм. — Про собак. — Розуміється. Хвильовий без памфлетів. Хвильовий без попялястих гамаш, Х. без собаки, Х. без собачих розмов, це нонсенс, заперечення часу, особи, це сама — *deductia ad absurdum*. Бо Хвильовий коли не літератор, то геніальний собачник. Він мав два таланта, дві спеціальності і обидві ці галузі розвив до межі його неможливих можливостей.

Він кохається в собаках? Дивне питання! Він собачий поет, художник, собачий меценат, агітатор, собачий піп, апостол, месія. Він сам — собака. Під час переселення душ він без зупинки, без паузи полетить в собачу

пашу, в червону пащеку* мисливській собаці, в рот сетера, в черево англійського сетера, що гавкає з кожного тому повної збірки творів.

Де ж він служить? З чого він живе, Хвильовий?

Так, він живе, але не з чого, а чим: життям, нервами, мозком, у спосіб самозгорання. Правда, він служить, тобто він може лічитися в штатному списку, але він не служив і служити не буде. Хвильовий ніколи нікому і нігде не служив і не буде служити. В такому разі може він керував, командував? Це питання спростоване всіма попередніми нашими реалістично-безжурними фактами.

Але ж він був у редакціях військових газет, журналів, керував напрямком? Відповідаю, приблизно.

Кінокадр:

Ранок. Година перша, початок другої, до четвертої включно. В редакцію журналу, де відповідальним або членом колегії значиться Хвильовий, вбігає відповідальний, чи сам член колегії, наш іспанець. Він *поголений*. Розуміється, трохи блідий і збуджений од нічної праці. На його устах:

— Шагане ти моя, Шагане...⁸

Слідом, а в крайньому разі, хвилин через п'ять Копиленко також:

— Шагане моя, Шагане...

Позаду І. Сенченко... з тим же самим мотивом.

Це значить, що прийшов черговий номер «Красной нови», що Х. захопився віршем, прочитав одному, другому і декламує його — скрізь і всюди.

Співний мотив днів на 7 опановує літературні кола, і довго ще бродить тими вулицями, де ходять-живуть літератори.

А потім:

— ... Все пройдет, как с белых яблонь дым...

Включно до самого «до свидання»...

Як говорить Хвильовий в наш мітингово-ораторський час? Як говорить цей маестро слова? Чудно. Для мови-промови, на професорський виклад, агітаторський клич він зовсім не здатний. Він — спорщик. Він хватає на льоту репліки. Йому потрібні суперники для словесного герцю. Один, два, ціла аудиторія. Тоді він живе, розквітає. Тоді він чудесний, цей оратор в динаміці.

А з друзями? Теми його розмов? Тільки ж теми, тим паче не літературні. Це — раптова глибина, раптові блиски мислі, щедрі алмази думок і — грайливість. Актуальність, діяльність, вольовість, тривога — це його мова. М'ятежного спеціальність.

— Як ся маєш, друже?

— Перпендикулярно.

Другого дня:

— Куди йдеш?

— Перпендикулярно.

Через місяць, півроку, рік, роки:

— Як ся маєш, Григорович?

— Перпендикулярно.

Значить, він мирний, беззлбний. Можливо.

Ні, ми не анголи на волі,

Але ми демони в ярмі.

Перефразуйте це речення. Замість волі поставмо відсутність причини, замість ярма — який-небудь фортель якого-небудь енка, особливо енка. Тоді він, наш друг, робиться демоном. Він може втратити тямую. Треба було

бачити № «Плуга» з передовою «проти класиків». (Самий номер передано до музею, до Києва).

Тоді він був страшний.

Правда ж, любий читачу? Ви вже покохали Дон Квізадо? Не маємо сумніву. І у вашій пам'яті лишилась прискорена хода, руки з тривожними жилами, болота, дощі, де бродять мисливці, — і ви говорите нашому другові:

— Ви погано виглядаєте. Бережіть здоров'я, Хвильовий.

Безжурно, іронічно-загадково:

— Я буду довго жити. Я буду жити 110 літ.

І ви, безумовно, змовкаєте. Ви-бо знаєте, що до цього числа треба додати ще нуль. Але й тоді вам здається, що для Хвильового це мало. Бо на Хвильового Україна чекала з часів «Слова о полку Ігоревім», бо Хвильові приходять через тисячу літ.

Чи скоро прийде другий? Який він буде, наш милий земляк, ваш не-впокійний сучасник, мій любий читачу? Він буде. Він включить душу свою в древній архівний папір, дихне молодістю епохи і — наробить «волни», що буде котитись до третього коліна, до тисячоліття за нашим рахунком четвертого.

До побачення. Друг наш спішить: сьогодні він працює на ХПЗ — ліквідує прориви.

Вересень 23. Рік 930.

Публікація Т. А. Акказієвої та О. О. Марущак (м. Херсон).

---

1. Юнацька звичка до літературних прізвиськ та переінакшених імен зберігалась у середовищі ваплітян. Дон Квізадо — спотворений Дон Кіхот.

У записках Дніпровського 1931—1933 років Хвильовий фігурує як «Роланд». Тут з'єднуються риси двох літературних образів: Роланда, героя стародавньої французької «Пісні про Роланда», нерозсудливо, безтямно хороброго лицаря, який гине разом із своїм загоном, бо не схотів просити допомоги. І «несамовитого Роланда» з поеми італійця Аріосто тієї ж назви.

2. Доктор Тагабат, Андруша — герої оповідання Хвильового «Я» (Романтика).

3. Річка Лопань, яка у центрі Харкова перетворювалась на калюжу, правила за джерело численних дотепів городян («Лопанський» — провінційний, місцевий).

4. Дніпровський згадує епіграф Пушкіна до І розділу «Євгенія Онєгіна» — «И жить торопит-ся, и чувствовать спешит» (П. В'яземський).

5. XV з'їзд ВКП(б) відбувся у грудні 1927 р., XVI — у червні—липні 1930 р.

6. Любочка — пасербиця Хвильового, Любов Григорівна Уманська.

7. ДВУ — Державне видавництво України, ДВОУ — Державне видавничче об'єднання України.

8. Тут і далі цитуються рядки із віршів С. Єсеніна. «Красная новь» (Москва, редактор О. К. Воронський) — журнал, який широко відкривав двері позапартійним письменникам і протистояв натискові напостовців (раппівців).

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА В АВСТРАЛІЇ: ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Українська література в Австралії постала як явище лише після другої хвилі української еміграції, яка принесла в цю країну понад 20 000 людей при кінці 1940-х і на початку 1950-х років (1). Перша хвиля — українці, які прибули до Австралії з Китаю в перші роки ХХ століття — нараховувала лише 5000 поселенців і не залишила по собі майже ніякого сліду (2).

Згідно з найновішими даними, українська громада в Австралії тепер нараховує понад 30 000 (3). Є докази на те, що українці Австралії видають пропорційно більше публікацій, ніж видається в самій Україні. Якщо взяти під увагу дуже малий відсоток українських іммігрантів з освітою, яких можна вважати за інтелігенцію громади, то виходить, що це люди не лише енергійні, але також люди, які відчують сильну потребу висловити свої почуття в чужій країні, де англомовні мешканці на них довго дивилися як на диваків. Не дивно, що їхні оповідання та вірші часто мають елегантний та ностальгійний тон. На додаток до цього, вони відчують обов'язок рятувати свою спільноту від асиміляції.

Оскільки огляд сорокарічної історії української літератури в Австралії в журнальній статті може бути лише поверховим, зосереджуся головню на таких питаннях: чи належить це явище до корпусу австралійської чи української літератури? Які існують види літератури, крім художньої? Хто її головні представники і якого характеру їхня праця?

Перше питання, поставлене в ширшій контексті етнічних літератур Австралії, щораз частіше розглядається в англомовних літературних журналах (4). Ще в 1952 році австралійські політичні діячі підкреслювали однокультурний характер своєї країни, базований виключно на британській моделі. Та сімдесяті роки принесли новий світогляд, спрямований у бік багатокультурності, і разом з ним переоцінки й нову інтерпретацію всіх питань, пов'язаних з неанглійськими мовами і літературами.

Ця літературна дискусія винесла на поверхню питання, яке торкається всіх етнічних літератур Австралії: чому в країні, де більше третини населення має неанглосакське походження, єдина література, яка притягає критичну увагу, фінансову підтримку і формальне визнання у формі включення до антологій, — це англосакська?

Пояснення полягає в тому, що Австралія й досі оцінює літературу, написану в її берегах, згідно з англосакськими принципами, не беручи під увагу відмінності культур та досвіду авторів іншого походження. По суті, це форма шовінізму, «яка приписує правду виключно собі, а неправду і менш-вартість стороннім» (5). Так що, відповідаючи на поставлене вище питання, можна сказати, що Австралія поки що не має власної національної літератури, тому що вона не приймає важливого складника цього поняття — різномірного вислову свого досвіду і переживання авторів, які понад сорок років живуть у цій країні, але походять з інших культур (6). Великий відсоток її доступний австралійським літературним критикам, бо написаний англійською мовою чи перекладений на неї. У такому разі українська та інші етнічні літератури Австралії стоять збоку: вони належать до корпусу австралійської літератури в теорії, але не в практиці. Також можна вважати, що твори, написані в Австралії українською мовою, одночасно належать і до літератури України.

Якщо взяти до уваги, що Австралія розташована у південно-східній Азії і що її зв'язки з Азією збільшуються, а приплив азійської еміграції до Австралії вже доходить до п'яти відсотків усього населення, то можна передбачати, що у майбутньому це становитиме найсильніший етнічний вплив на літературу в Австралії, як і на фінансування розвитку азійських студій при австралійських університетах. Впливи європейських та етнічних літератур, базованих на європейських культурах, у майбутньому скоріш за все зменшаться. Фінансова допомога уряду на початку 1980-х років для розвитку слов'янських мов не продовжилась, змушуючи відповідні етнічні групи Австралії перебрати фінансування деяких студій, бо виникла загроза закриття відділів. Тим часом австралійське управління у справах друку, яке дає часткову допомогу на видання етнічної літератури, зменшило її останніми роками.

Вищезгадана тематика етнічної літератури перших десяти — двадцяти років, де ностальгія переплетена з переживаннями, пов'язаними з життям у новій країні, робить українську літературу в Австралії особливо цінною. Вона являє собою не лише художню літературу, а також важливий історично-соціологічний документ. Це свого роду документація психологічного та економічного стану українського емігранта.

Першою ластівкою друкованого українського слова в Австралії була газета-тижневик «Вільна думка», започаткована 1949 року й продовжувана сьогодні Володимиром Шумським, останнім часом з допомогою його сина Марка.

Першою книжкою, виданою 1951 року, була збірка імпресіоністичних новел Володимира Русальського під назвою «Після облоги міста».

За жанрами й змістом усі 166 книжок (за підрахунками Д. Нитченка), що вийшли з друку за останні 40 років українського поселення в Австралії, можна поділити на одинадцять груп, зокрема:

1. Художня проза.
2. Поезія.
3. Нариси та репортажі.
4. Спогади.
5. Література для дітей та молоді.
6. Збірники та альманахи.
7. Літературознавство.
8. Підручники та словники.
9. Історія, наука, бібліографія та публіцистика.
10. Література релігійного змісту.
11. Видання англійською та іншими мовами.

Пересічно щороку виходило трохи більше чотирьох крижок на трохи більше як 30 тисяч українського населення в Австралії (7).

Зосереджуючись на перших двох жанрах, пригляньмося пильніше до творів двох письменників і одного поета — найвиразніших представників усього корпусу цих жанрів. За критерій беру їхню популярність між читачами-українцями західного світу. Перші два належать до старшої генерації і почали свою літературну діяльність ще в Україні перед другою світовою війною: це Дмитро Нитченко-Чуб і Ярослав Масляк, яким уже давно по вісімдесятці. Хоч їхня творчість включає і вірші, передусім проза здобула їм місце в історії української літератури в Австралії. З поетів, гадаю, слід звер-

нути передусім увагу на Зою Когут. Зрозуміло, що вибрати двоє-троє імен з-поміж сорока нелегко. Крім вищезгаданого Русальського, варто назвати таких представників старшої генерації, як Микола Лазорський і Сергій Домазар (обидва вже покійні), автори переважно історичних романів, та Василь Сокіл, автор повістей, спогадів, сатири, перекладеної на англійську мову.

З молодшої генерації прозаїків згадаю Івана Стоцького, Лесю Богуславець, Пилипа Вакуленка, Ореста Барчинського і Юрія Борця.

З поетів найцікавіші — Зоя Когут, Лідія Далека (Чорнобицька), Василь Онуфрієнко, Григорій Вишневий, Боженна Коваленко і Пилип Вакуленко. Починають друкуватися також і молодші, але англійською мовою, хоч і порушують теми ідентичності української молоді людини, яка виросла в австралійським світі. Представниками цього молодого покоління можна назвати Мирона Лисенка й Ірину Романовську.

Твори майже всіх згаданих письменників і поетів з'являються час до часу в антології чи альманасі «Новий обрій», який видається з 1954 р. кожні 4—5 років Літературно-мистецьким клубом ім. Василя Симоненка, за мовною редакцією та упорядкуванням Дмитра Нитченка (справжнє прізвище Ніценко, псевдоніми Чуб та Остап Зірчастий — у гумористичних творах).

Літературна праця Нитченка почалася ще в Україні, точніше, у Харкові перед війною. У його доробку 18 книжок українською мовою, п'ять з яких було перекладено на англійську, серед них твори ледь не всіх жанрів: оповідання для дітей і для молоді, спогади з часів війни, літературознавчі праці, літературна критика, підручники з мови та літератури, вірші й переклади (з німецької, російської та білоруської мов) і навіть п'єса, що йшла в театрі «Веселий Львів» 1943 року.

Кульмінацією його дотеперішньої праці можна вважати недавно виданий перший том автобіографії «Від Зінькова до Мельбурна».

Всі його художні праці — це задокументовані у пам'яті письменника роки війни, а згодом і емігрантського життя — у таборах та на контрактній праці. Його особливий талант спостерігача й фіксатора життєвих деталей робить обставини, розмови і персонажі його творів живими і переконливими. Стиль Нитченка — це лагідний розповідний реалізм.

Його наукова праця включає «Український орфографічний словник», «Елементи теорії літератури і стилістики», збірки нарисів «Люди великого серця» та «У дзеркалі життя і літератури».

Легкий сатиричний підхід письменника Ярослава Масляка до подібних емігрантських тем характерний для цілої низки письменників і поетів, які своїми творами документують соціальне психологічне та економічне становище українського емігранта від початку його поселення в Австралії по теперішній день. Маслякові твори короткі — він відчуває потребу висловити свої враження, але не має терпеливості вивести думки на довшу дорогу. Це дає імпресіоністичний ефект: кожний коротенький етюд, п'єска чи есе схоплює і передає одну частину пережитого, один фрагмент величезної канви — спільного досвіду українця-емігранта і його родини.

Подеколи такий підхід дає цікаві наслідки: коротенька п'єса «Піранделлівська тема» (8), яка наслідує італійського драматурга та повістяря Луїджі Піранделло в аналізі питань реальності й правди, які міняються згідно з інтерпретацією індивіда, оригінальна й складна. Це, між іншим, також одна з тем Михайла Коцюбинського, яку він висвітлює, наприклад, у своєму імпресіоністичному оповіданні «Сміх». Творчість Коцюбинського, згідно зі словами Масляка, мала великий вплив на нього ще як

він був студентом і починав свої зв'язки з театром у Львові у 1930-х роках. У п'єсці Масляка персонажі з'являються на сцені і вимагають від автора розв'язки для своїх особистих проблем. Вони стоять на різних рівнях реальності — на рівні дійових осіб на сцені; на рівні дійових осіб п'єси, яку автор, що сам є дійовою особою, пише на сцені, і так далі.

На відміну від Масляка, якому властивий здебільшого гумористичний тон, Зо́я Ко́гут тяжіє до сатири. Прицьому вона пильно придивляється до людських взаємин у контексті подружнього чи й громадського життя, охоче демаскує людські слабості та амбіції:

Є в нас мужі, що розпинають
Себе на громадських хрестах,
Вони зі скромністю страждають
На самовибраних постах.
За це вони не вимагають
Ні лаврів, гімнів, ні вінків:
Їм вистачає подив світу
І точне функції ім'я,
Щоб знали всі, хто є цей «Я»,
І щоб колись нагробна плита
Гласила: «Тут лежить Макар —
Достойний муж і секретар.
Він посвятив себе ідеї,
І жив він, і живився нею,
Писав листи, складав горою,
Поки й помер — від геморою.
Тож спи спокійно в небесах,
Ми підем по твоїх стопах!» (10)

Таким способом авторка висвітлює характер деяких всім знайомих громадських типів.

Від Зої Ко́гут не почуєте зітхань, романтики чи сентиментальної ностальгії — вона на все дивиться тверезо й реалістично, як у цьому уривкові з вірша «Подружжя»:

Він мав нелатані шкарпети,
Вона була ідеаліст...
Любив він — логіку й котлети,
Вона — його душевний зміст.

А ось — їхнє весілля:

Ввійшли... Він — гордою ходою,
Вона — покійно, як вівця.
Він став родини головою,
Вона — всім іншим. До кінця... (11)

Згадані вірші належать до першої книжки Зої Ко́гут «Культурні арабески». І ця книжка, й наступна — «Кучерявий дим» заслуговують докладнішого аналізу (12). Перечитуючи цю поезію та праці вищезгаданих поетів і письменників, родиться думка, що вони заморожені в історії українського життя в Австралії перших сорока літ. Нові зв'язки з Україною сьогоднішньою, а не лише з Україною їхніх споминів, можуть принести нові впливи й нову тематику у творчість письменників і поетів молодшого й старшого покоління.

Макворі, Австралія

1. Eugene Seneta. Ukrainians in Australia's Censuses. — In: Ukrainian Settlement in Australia (ed. M. Pavlyshyn). — Melbourne, 1986, pp. 15—17.

2. Bibliography of Ukrainians in Australia and New Zealand (compiled by Serge Cipko). — Research Report, no. 1. — Ukrainian Studies Centre, Macquarie University, 1988, p. 4.
3. Вищезгадана стаття проф. Сенети розглядає це питання.
4. Увесь журнал «Antipodes» (vol. 2, no 2, 1988) відданий цій дискусії. Це питання також обговорене у статті С. Владів «The question of language in »ethnic« literature: Polish and Serbo-Croatian «ethnic» writing in Australia. — Australian Slavonic and East European Studies, Vol. 3, No 1, 1989.
5. Edward Said. Reflections on Exile. — Granta, No 13, 1984, p. 162.
6. Sneja Gunew. Multicultural Literature: Toward a New Australian Literary History. — In: Antipodes, op. cit., pp. 75—76.
7. Marko Pavlyshyn. Aspects of Ukrainian Literature in Australia. — In: Jacques Delaruelle et al., eds., Writing in Multicultural Australia, 1984: An Overview. — Sidney, Australia Council, 1985, pp. 70—77.
8. Грицько Волокита (псевдо Я. Масляка). Дар любові. — Мельбурн, 1983.
9. Там само.
10. Зоя Когут. Культурні арабески. — Мельбурн, 1969.
11. Там само.
12. Для глибшого аналізу див.: Marko Pavlyshyn. Satire the Comic in Australia's Ukrainian Literature. — In: Ukrainian Settlement in Australia, op. cit.

УКРАЇНЬСЬКА
БІРЖА

Республіканське акціонерне товариство «Українська біржа» не чекає ринку, воно його створює!

«Українська біржа» спадкоємниця першої київської біржі, заснованої в 1880 році, відроджує традиції українських підприємців.

Статутний капітал — 250 мільйонів карбованців

Стабільність, авторитет серед клієнтів, перспективи розвитку сприяли тому, що ринкова вартість акцій «Української біржі» стрімко зросла і сягнула вже мільйонів карбованців.

Пропонуємо стати партнерами

До ваших послуг 300 брокерських фірм, які представляють інтереси підприємців України, Росії, Узбекистану, Прибалтики.

Коли ви придбаєте брокерське місце, то зможете вигідно реалізувати або придбати необхідну продукцію, взяти участь у торгівлі нерухомим майном, а також і цінними паперами.

Маючи наші акції, ви не тільки одержите дивіденди, а й візьмете участь у діяльності наших комерційних структур: банку, Торгового будинку, інших не менш цікавих комерційних проектів. Ви матимете пільгове кредитування нашим комерційним банком **вашої** діяльності.

«Українська біржа» веде зовнішньоекономічну діяльність, має можливість ліцензувати товари, що вивозять за межі України.

Наша адреса: 252 601, м. Київ, Інформаційний канал: Телефакс 229—52—84
вул. Прорізна, 15. 229—65—11, 229—41—27 Телекс 131313 КОРД

Вибір за вами!

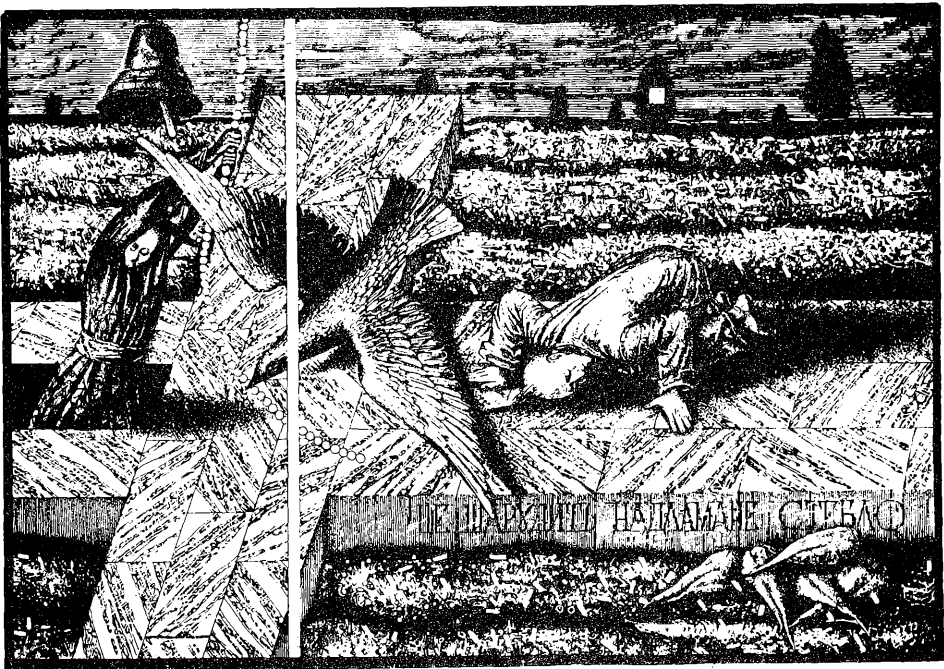
Микола Рябчук
БУТИ ХУДОЖНИКОМ НА ПРОВІНЦІЇ

Микола Кумановський мав стати перукарем. Можна зрозуміти матір, просту селянку з Тернопільщини, можна зрозуміти, зрештою, мільйони інших сільських жінок по цілому СРСР, ошасливлених найпередовішим колгоспним ладом і ладних відтак повіддавати своїх дітей хоч би й дідькові в зуби, аби лиш подалі від безпросвітнього колгоспного рабства й нужди, безправ'я й забитості. Саме з цього «єгипетського полону» десятиліттями черпалися кадри для змалоросійщеного пролетаріату і зросійщеного унтер-офіцерства, люмпенізованого міського дна й розпадлюченої безмежною владою провінційної номенклатури. «Пропаша сила», помічена ще Шевченком і в усіх своїх соціальних вимірах відбита Нечум-Левицьким, Мирним і Винниченком, у «сприятливих»

соціальних умовах перетворилась на силу пекельну і демонічну, українофобську і взагалі людожерську.

Бажання, щоб хлопець поїхав «до города», щоб став коли не лікарем, то принаймні кухарем (теж у білому халаті, а не в клятій куфайці і кирзових чоботах!), коли не начальником, то принаймні шофером при тому начальнику, холуєм під іншими, якщо не над іншими холуями (щоб дістати дулю маленьку, зате під саму пику), — вистраждане, можна сказати, українським етносом за довгі десятиліття комуністичного феодалізму і здійснюваного ним морального розтління й духовної манкуртизації.

На перукаря Микола Кумановський, отже, таки вивчився і, як свідчать його найближчі родичі й друзі, набутого професіоналізму за два-

Із циклу «Це шарудить надламане стебло» (1). Автоцинкографія

Із циклу «Це шарудить надламане стебло» (2). Автоцинкографія

дцять років не втратив. Але по здобуттю непоганого і, здавалося б, прибуткового фаху Миколу Кумановського потягло чомусь до Львівського художнього училища, а згодом і до Львівського інституту прикладного й декоративного мистецтва. Потягло не до різьбярства — що для професійного перукаря було б загалом зрозуміло, а до живопису й графіки.

Львів сімдесятих, місто художників і поетів, затишних кав'ярень і богемних вечірок, «ідеологічних диверсій» і незнищеного «буржуазного націоналізму», дав, думається, М. Кумановському не менше, ніж Париж минулого століття — його тодішнім ровесникам. У кожному разі, саме тут з'явилося відчуття справжньої літератури і справжнього мистецтва — як таких, що не мають нічого спільного з офіційно сповідуваним «методом соціалістичного реалізму».

І справа не тільки в тому, що у Львові були і є, Богу дякувати, непогані музеї й бібліотеки, не до кінця пограбовані і не дотла зни-

щені; у Львові було і є певне культурне середовище, гумус, із якого проростають здорові рослини навіть усупереч ідеологічному занітрачуванню та поліцейським прополюванням.

Можна знищити твори Архипенка у музеях, але у великому місті завжди знайдеться людина, що покаже вам дивовижний альбом репродукцій художника, нелегально (!) привезений з Америки; можна посадити до в'язниці Стуса і Калинця, але знайдеться хтось, хто не полінується переписати чи передрукувати їхні твори і показати їх своїм друзям; можна не публікувати й не перекладати Борхеса, Кафку, Камінгса, Еліота, Паунда, але в такому місті, як Львів, завжди знайдеться достатня кількість інтелігентів, спроможних опанувати бодай польську мову, аби до заборонених зарубіжних митців і філософів врешті добутися.

Гасло Миколи Хвильового «Геть від Москви!» ніколи не було у Львові вельми актуальним. Місто, розташоване на перехресті мов і культур,

Із циклу «Це шарудить надламане стебло» (3). Автоцинографія

завжди було євроцентристським, російська культура тут ніколи не ігнорувалась, але й ніколи не сприймалась як «вітчизняна», — вона завжди була тут однією з багатьох зарубіжних, як це, зрештою, й мало б бути з погляду здорового етносу й здорової, не враженої комплексом неповноцінності, національної культури.

Микола Кумановський, здається, досить швидко засвоїв усі ці «євроцентристські» уроки старого центральноєвропейського міста, як і уроки «етноцентричні», міста, що волею долі мусило на якийсь час стати центром українського етносу, його передостаннім (перед мовою) рубежем і останньою (сама мова вже не врятує) надією. Поєднання європейського сюрреалізму, його витончених парабол і парадоксів із суто українськими або й підкреслено західноукраїнськими реаліями; сполучення філософської притчевості й патетики з іронією й самоіронією, легким, ледь не карикатурним гумором; перехід від ретельного, майже академічного чи, радше, «гіперреалістичного» письма

до елементів народного примітиву, шаржованого лубка, веселих і мудрих гуцульських кахлів, — усе це дає в роботах М. Кумановського цікавий і несподіваний ефект.

Коротко (й спрощено) розвиток творчості М. Кумановського, її внутрішню динаміку й драматичну фабулу можна характеризувати як руйнування одних міфів і творення інших, а точніше — викриття міфів фальшивих і осмислення й розгортання міфів одвічних, переломлених крізь призму буття національного й індивідуального.

Звідси — висока, часом майже біблійна патетика його творів і водночас — саркастичний гротеск, чорний гумор, уїдлива карикатура. Все це, зрештою, продовження старої традиції — від Брейгеля й Босха до Сальвадора Далі й Рене Магрітта, от тільки соцреалістична дійсність виявилась куди гротескнішою й апокаліптичнішою від найпонуришого сюрреалізму; абсурдність, здається, проймає всі твори М. Кумановського — цукрові буряки у найнесподіваніших і найбезглуздіших місцях, козаки-мамаї у номенкла-

Із циклу «Ще шарудить надламане стебло» (4). Автоцинкографія

турних краватках (як це схоже на останнє оповідання В. Діброви з циклу «Про Пельце!»), пустельні пейзажі з понівеченою, воістину «безплідною» землею, крихітні вавилонські вежі й велетенські лінії електропередач, козацькі клейноди, поточені мурашкою й самі обернені на мурашву.

Абсурдність соцреалістичного буття особливо відчутна в провінції — краю «неляканої бюрократії» й паралізованих довколишнім свавіллям обивателів; краю, де безневинний натюрморт із м'ясорубкою трактується як «антирадянська агітація й пропаганда» (метафора сталінського режиму?...), а разом і як «розголошення державних таємниць» (бо ж м'ясорубка порожня — це ж не інакше як натяк на «тимчасовий» брак м'яса в соціалістичних крамницях!).

М. Кумановському довелося зіткнутися з цим ідіотизмом доволі швидко — відразу по переїзді до Луцька, де дружина мала сяке-таке помешкання — майже райський куток після львівського бездомів'я, до-

повнюваного ще й хронічним безхліб'ям. А втім, не бракувало ідіотизму й у Львові — із маланчуківським полюванням на відьом, із добриківською показухою, із каскадом марксистсько-ленінських дисциплін в інституті, кров з носа потрібних майбутнім митцям для ідейного загартування. Недогартувавшись, М. Кумановський поїхав туди, де абсурд виглядав непорушним і самодостатнім і де, на відміну від Львова, не було, здавалось, навіть вузького кола людей, із якими, зустрівшись і перемовившись, можна було допевнитись, що ти ще не збожеволів, що це лише поступово божеволіє світ навкруги.

І ось тут, думається, на художника чекало найважче випробування: чи, віддавшись малюванню вивісок і оголошень, портретів вождів і наочної агітації для розвинутого соціалізму, прийняти усе це за чисту монету, визнати ідіотизм мудрістю, абсурд — вищим глуздом, і навіть спробувати на поліпшених зразках наочної агітації зробити собі кар'єру художника-монументаліс-

Із циклу «Це шарудить надламане стебло» (5). Автоцінкографія

та, члена Худфонду й лауреата якої-небудь премії, чи залишитися вічним аутсайдером, диваком і невдахою в очах тисяч міщан, підозрілим, зрештою, типом в очах місцевої влади, владоложствуючих колег-художників і, звісно, таємної поліції.

М. Кумановський вибрав друге — і тоді з'ясувалося раптом, що й на провінції є чесні, порядні, розумні люди, є одностудці, з якими можна розмовляти відверто, є невикорчувана й не залита асфальтом провінційна інтелігенція у найкращому значенні цього слова — люди живі, мислячі, спрагли нового й чутливі до талановитого. А ще є дев'ятсотлітнє місто зі старими вуличками, кафедральним собором і бруківкою перед ним, старовинним замком за п'ять хвилин від помешкання і занапащеною, але все ще гарною річкою. І є кав'ярні, де можна зустрітися з друзями, запросити когось у майстерню, обмінятися книжками, враженнями, побаченням і почутим.

Книжки — це особлива тема у творчості Кумановського. Я майже

не знаю художників, які б читали так багато і вдумливо — мистецтвознавство, естетику, психологію, модерний Захід і стародавній Схід. По-українському, по-російському, по-польському. Інтелігенція починається з внутрішньої депровінціалізації.

Миколі Кумановському за сорок. Коротка стрижка й худорляве обличчя роблять менш помітними синину, вік, зморшки. Попри виняткову працьовитість він не нажив собі статків, не наживе їх, очевидно, й надалі. Випадкові заробітки, стабільний прочерк у графі «місце праці», спокійна гідність людини, яка знає, що вона художник, незалежно від того, що про це думають обком партії, Рух, ТУМ, РПЦ й УАПЦ, СХУ й Худфонд. З Худфондом, щоправда, є певні клопоти, бо навіть фарб, полотна і пензлів без членства в Худфонді ти не добудеш. Пам'ятаєте, як у Ільфа й Петрова: «Пиво — лише членам профспілки»? Отож доводиться у «членів профспілки» дещо перекуповувати. Але в гонитву новочасних митців за

Із циклу «Це шарудить надламане стебло» (6). Автоцинкографія

валютою М. Кумановський не включається, як не включався й колись у гонитву цих самих митців за цеківськими, бамівськими та іншими «соціальними замовленнями».

Є щось у ньому від містера Джімсона, головного героя роману Дж. Кері «Із перших рук» — улюбленого роману часів нашої божественної молодості, що його не зайве перечитувати час до часу всім митцям.

«— Ова, містере Джімсон! — вигукує Носань Барбон, вражений блюзнірським глумом підлітків із художникової картини. — Вони всю Єву розписали вам поганими словами. Які мерзотники!

— О так, моя картина, бачу, отримала у публіки справді високу оцінку.

— Як ви тільки можете малювати для них, містере Джімсон?!

— Що поробиш, люблю малювати. Слабую на цю недугу все життя...»

...Провінція кінчається там, де починається культура — обробка, облагородження, виховання, освіта, розвиток, шанування, плекання, — так, у кожному разі, розуміли це слово ті, хто його впровадив у вжиток, — стародавні римляни.

м. Київ

Олег Сидор

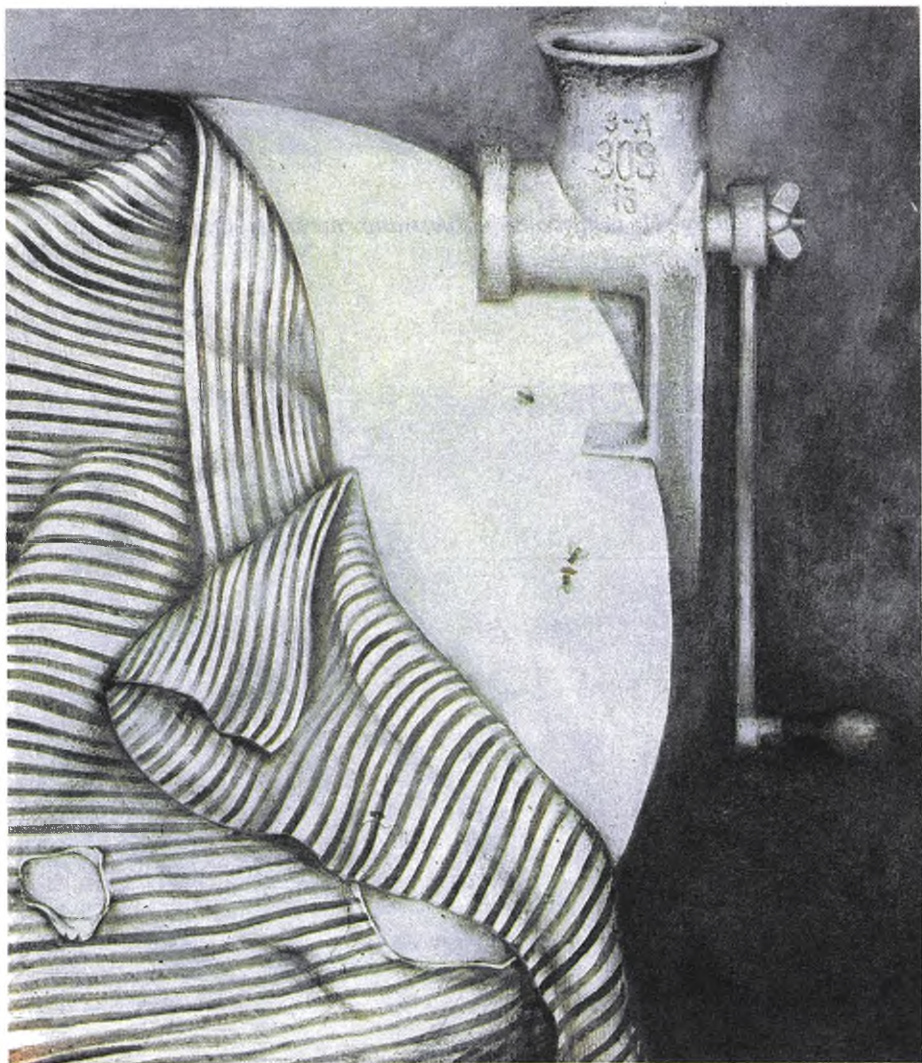
ПАРАДОКСИ МИКОЛИ КУМАНОВСЬКОГО

(Будда! Будда! аміда.. буцу!! — кричав нещасний кіт Нацуме, захлинаючися сметаною, бо потрапив у горщик, наповнений нею. Того ж бажаємо і недовірливому глядачу, що потрапить на виставку в картинну галерею у м. Луцьку).

У 1968 р., під час «чудового місяця травня», стіни Сорбонни прикрасив і такий лозунг студентства: «Будьте реалістами, вимагайте неможливого». Фраза парадоксальна лише для немовляти.

З цієї точки зору Микола Кума-

новський — істинно реаліст (без берегів), бо саме і вимагає неможливого. У той час, коли реалізм ортодоксальний, як це було доведено А. Синявським, тяжіє до класицизму і барокко. Чого саме? Хоча б — зазирнути за грань буденних явищ,

Міський натюрморт. Олія

Із циклу «Це шарудить надламане стебло». Олія

Із циклу «Це шарудить надламане стебло».

Із циклу «Це шарудить надламане стебло». Олія

сповитих покривалом Майї... У серії «Перетворення» скупчення нервових складок якоїсь тканини, схожих на звивини стомленого мозку, лише намічає обриси постатей, що змирились, чи зрослися з цим млявим, волокнистим накіпом; у кожному з нас похропує потенційний Грегор Замза... чи не тому — і «Перетворення»?..

Справжнім противником Художника є не так певні соціальні інститути, як неймовірно стандартизовані уявлення про Час та Простір, з їхньою жахливою аристотелівською логікою, а втім, і провоковані, і продуковані цими інститутами. Плоть робіт Кумановського — неймовірно тривожна, розпилена, відцентрована... Це збаламучене море екзистенційної ерудиції, що відкладається кристалами перенасиченого розчину або нескінченно пульсує, як божевільний маятник чи трамвай, який заблуdivся. Герметичний простір інших творів (серія «Папуга розповідь») не стишує напруженості, а при декоративній деман-

теріалізації не приходить до холодної зверхності аксінінського мудреця... У «Краєвидах Золотників» настроя гармонія тримається поєднанням розкритої ландшафної стихії та строгої геометрики огорож, написів, дашків.

А в найартистичнішому «Білому часі» спостерігаємо довершеність тупикового порядку (як капітуляцію перед площиною аркуша), якщо розуміти тупик як фініш, а не глухий кутень. Віртуозна пульсація площинних арабесок (від гротесків — до арабесок) — явище настільки заспокійливе, що найбільш одухотвореним автор стає, коли впритул підповзає до тремтячої, бруднуватої поверхні предметного світу. Знов парадокс? У його творах багато деталей, часто вони такі ж важливі, як і люди (офорти з живопису «Безплідна земля»). Їх можна розглядати годинами, як картини старих майстрів — при всій їхній внутрішній несхожості. Та набуває суті тут семантика не стільки якогось знаку чи сукупності їх, як всього стану

Із циклу «Клейноди України». Олія

Із циклу «Клейноди України». Олія

Із циклу «Клейноди України». Олія

загрозливої езотерії. Якість зашифрованості переноситься зі знаку — аксесуару, лишаючи за ним функцію естетичної самоцільності, на внутрішній стан роботи. У М. Хайдеггера розкриття істини невіддільне від її приховання. І хай не сподівається читач, що я тлумачитиму йому кожен штрих. Це не так і важливо. Хай не сприйmemo ми головних уборів, схожих на покаянне санбеніто, у червонястих жінок (серія «Грандмарш аутодафе»). Головне — піймати кардіограму відчаю — болю — надії — страху — трепету. Або — іронію в «Козацькому коміксі».

Інтелектуалізується підсвідомо настроєве, і навпаки.

Ранні роботи («Блюз перед грозою») вражають «речовістю» в дусі Юло Соостера. М'ясорубка, на кордоні з готично зіжмаканою скатертиною, — сіра, як персик, мовчазна і велична, як Люцифер перед зрадою. Так і у «Відвідинах» — двійко анемічних піонерок та лисий мрій-

ливий радянський сперматозавр — ніби зійшли з табличок «Тотального лексикону»... а поряд пурхає метелик Чжуан Чжоу. І рветься в небо кулька в «Сюїті» та міцно припнуто її до кілка. Сатира? Чорт забирай! Хіба в сатирі може бути стільки по-тайного болю, — «Ганя і Генек»; мій глядачу, мій брате, мій двійнику! — У зв'язку з цим мені пригадується паралель, проведена М. Епштейном між поетикою авангарду і благородною апофатичною традицією ранньохристиянського юродства; світ має виблювати, аби очиститися, — зрозумій це, нас не шокувало б, скажімо, «некро», прото-відгалуження якого знаходимо у вищезгадуваній роботі.

Але переважну більшість робіт можна було б об'єднати в прокрустовому ложі визначення — як естетизований сюрреалізм! Ще один прекрасний, новий термін! Адже ницість слів-як-термінів — це просто злидарство мислі, а не проясненість навіть початкових понять:

«Лицемір. Спочатку, якщо знаєш, навчи, що таке альфа, а тоді ми повіримо тобі про бету» («Сказання про Хому-філософа...»). І тому після кожної фрази слід сказати: але. Сюрреалізм, але. Сатира, але. М'ясорубка, але.

І сюрреалістична «мацальність» — не фіксувально-констатаційного плану, а концептуального, як свідок випадкової і летальної присутності духу в прикметах «мерзеної плоті» (хоча б «Міський на-

тюрморт») як вираженні втраченості — у світі. А людині, навіть програмово неординарній, загрожує обернення застиглим астероїдом («Портрет колеги»).

Ну, досить, стомився. Кожна картина може мати нескінченну варіантність трактувань: і навіть амбівалентні не підлягають дискримінації... Шукайте, і обрячете. Стрепенись, фригідний мозку.

Всього вам найкра... аміда буцу...

Володимир Моренець БАРОККОВА НАДІЯ

(Штрихи до портрета Богдана Бойчука після прочитання його першої в Україні книги)

1957 року книжкою «Проміння землі» дебютувала Ліна Костенко. Стрижена, імперативна, млосна жага гармоній промінилася з молодих віршів і була отією всепроникною силою, яка обдаровує речі іменами й узгоджує їхнє співбуття. 1957 року з'явилися «Троянди й виноград» М. Рильського, котрий у соковиту довершеність форм переклав давно пошукований у затраченій реальності «знак терезів» — знак доброї міри і рівноваги всього на світі сущого. У цей же час криваві виразки радянської дійсності припалював словом Д. Павличко, коли не істину, то доречність і лад прикликаючи в цей світ набатом правди («Правда кличе!»), хоча від бачення «голого короля» до бачення Храму відстань виявилася майже незмірною.

Ці та інші прояви нової естетичної свідомості за всієї різниці художніх втілень наприкінці 50-х мали спільне етичне підґрунтя — пошук, відкриття, відродження нормальної гуманістичної цілісності світу. Поезія, що вирвалася з лабет страху і згуби, скрилатіла ідеєю неложних гармоній. На великій Україні почався ренесанс культури, національної свідомості, самого духу творчості. І попри те, що за якихось десять літ цей процес був перепинений наляканими свободою жерцями комунізму, він усе ж таки був ренесансом — визнанням людини мірою доброго світу, який можна створити і який безумовно буде створений, тому що всесвіт закроений розумно, на всі питання є свої відповіді, а кожній речі — своє належне місце.

1957 року в Америці з'явилася перша збірка поезій Богдана Бойчука «Час болю» і ясно засвідчила, що та галузка української лірики, яка вибуяла за колючим дротом СРСР, проросла крізь ренесансне мрево в інший духовний простір. Не в кращий чи гірший — в інший: у барокковий дивосвіт, де немає остаточних відповідей і завершень, рушійної енергії питань, «бо питання не становлять опертя», навіть без магічної притягальності цілі, бо вона насправді невисловима. Він може бути гарним чи негарним, добрим або злим, — яким завгодно, тільки не цілісним, єдиним, насадженим на вістрія єдиної мети, бо людині не дано її пізнати, і єдиним законом його впорядкування є безконечна поліморфність, метаморфічність, дискретність проявів. Не Храм і навіть не дорога до Храму, — погляньте лишень, куди нас завели проводирі малі й великі, — а просто дорога як випадкова (без гарантій!) можливість бачити, чути і мислити:

Десь суть була,
осталися одгадки,
десь дім стояв,
та як його знайти?
Мій шлях
неждано виховзнув
з-під ніг,
піском розлився
в безконечність.

Так:
десь дїм стояв,
а може, не стояв;
була десь цїль,
а може, не було.
Я йшов кудись
ї знав:
мїй шлях — в нїкуди;
я йшов і знав:
мїй хїд — життя.

Тому мені важко погодитися з М. Жулинським, котрий у передмові до книги вибраного Б. Бойчука «Третя осїнь» (К.: Днїпро, 1991) висловив думку, що спалах української поезії в далекому Нью-Йорку (мається на увазі творчість нью-йоркської групи — Б. Бойчука, Б. Рубчака, Ю. Тарнавського, Емми Андїєвської, Віри Вовк, Патриції Килини) «безперечно, був стимульований творчістю «шістдесятників» (с. 10). І не тільки через хронологічну безпідставність подібного твердження, а через рішучу відмінність світоглядних начал цих двох струменів єдиного поетичного плину України другої половини ХХ ст.

У того ж М. Вінграновського часів його «Атомних прелюдів» (1962) майбутнє — сонячне, красиве, жадане — це щонайвища реальність, творима сьогодні і тут, на очах у народу його молодими творцями (а духовно молодими тоді почувалися всі справжні поети!). У Богдана Бойчука майбутнє — це тільки неокреслене тріпотіння надії, химерія сподівань, на які людина приречена самою природою і здійснення яких поза її волею і чином. А справжня, єдина, нічим і ніколи не відмінна реальність — це минуле, пережите, відчуте в усій своїй предметній повноті. Досить перечитати поему Б. Бойчука «Любов у трьох часах», аби побачити, як з абстрактного прийдешнього, огорнутого томлінням і мріями, із запроного й душного щодення-сьогочасності в кришталевій ясності дзвінку постає минуле — скелясті береги Стрипи, холодні стіни монастиря, трепетне дівоче тіло на зеленій траві... і війна, лють і шал, що розламає цю безцінь, та однак розламати не може. Любов під акомпанемент смерті — це і є реальність, яку в поета ніхто не одніме.

Більше того, кожна спроба параметрувати минуле сучасністю є самознищенням, бо те, що діється, недосконале, воно ще не здійснилося, не увічнилося тобою і в тобі. Це ще не твердь, а тільки магма, здатна розплавити легкі начерки першоформ. Це ясно прочитується хоч би в «Ланчонетному триптиху», де спроба увійти вдруге (тепер) у колись вже звідану річку буття обертається поразкою задуманого і перемогою здійсненого, перемогою буття над його ідеєю.

З останнім можна пов'язувати деякі характерні риси поезії Б. Бойчука. Скажімо, засадничу безпрограмність поетичного освоєння світу, тихий гносеологічний скепсис і вельми сторожке ставлення до всякої надто серйозної (певної себе!) ідейно-філософської систематики:

ТИ ПРИХОДИШ
не знаючи чому відїдеш
тратив почування
не знаючи чому кохав
тратив тіло
не знаючи для чого жив
ти відходиш
не знаючи чому приходив

Здавалося б, дивно: будучи поетом виразно інтелектуального складу, Б. Бойчук передовіряє себе чуттю, емоції більше, як думці. Це — розумна довіра до безумовно суцього, дарованого людині природою. Звідси — поетичний мінімалізм, розкошування натурою, яку ніхто не вигадував — яку Бог дав. Чи не вся еротична лірика Б. Бойчука (а тут він, здається, не має собі рівних в усьому поетичному просторі останніх сорока років) є рішучим порухом зі святенництвом мистецтва, що служить ідеї, а не людині, є осанною справдешності життя («дівчина як недоспіле яблуко кусаючи її уста ти мав оскомину торкаючи дівочі зелепуги осідав на груди спомин сосок»).

Рельєфна метафора, сумлінний прорисунок конкретної деталі, окремого епізоду (те, що називаємо поетичним малярством) — одна з підвалин його лірики, її самоцінна матерія, карб жанру: «Мідь мускулів нап'ята на косах і серпах», «вузькогруді вулиці, як кабальєрос, лежать на струнах кам'яних гітар і плачуть», «гарячка спалила землю, яка лежить, натягнувши на очі присмерк, і тяжко дихає» та ін. Йдеться про тужаву предметність поетичної образності, володіння якою І. Драч уповні явив у «Баладах буднів», М. Вінграновський — у «Ста поезіях», Д. Павличко — в «Гранослові», об яку захекана в романтичній гонитві за ідеалами «соціалістичного гуманізму» так звана «середня» українська лірика перечебилася в 70-і роки й простяглася безконечними морально-філософськими варіаціями на задану тему з нікуди в нікуди. З іншого боку, потреба доброго поетичного мінімалізму підживила на ґрунті шістдесятництва той вельми цікавий пагін, який ми називаємо «Київською школою», — творчість М. Григоріва, В. Голобородька, М. Воробйова, В. Кордуна, та й, зрештою, не тільки їх (коли поглянути далі, у 80-і).

Йдеться також про бароккову поліфонію стилю, живлену любов'ю і довірою до культурної дійсності як здійсненого і разом з тим постійно незавершеного факту. Лірика Б. Бойчука дає безліч прикладів, як імажиністський жест продовжується суто фольклорним зойком, а сувора епіка реалістичного гатунку огортається містерією вертепу і містифікується химерною метафорикою.

Пощанування дійсності, — а воно в істоті самої художньої свідомості Б. Бойчука, — зумовлює й психологічну глибинність, зачаєну емоційність його тонально прохолодних картин. Точність відтворення духовних станів — нагорода, яка дістається митцеві за порогом ідейних остаточностей. Скажімо, закоханість, несамовитість чуттєвого пориву передаються кількома лаконічними штрихами: «Живу, немов відсутній, мов у чиемусь домі. Не відчуваю вітру, щоб обдував свідомість».

Надреальність минулого для Бойчука-лірика — це й основа епічного освоєння історії, про що свідчить поема «Подорож з учителем» 1976 р. Сподіваюся, що не ображу автора, коли скажу, що перечитання її зроджує в пам'яті «Попіл імперій» Ю. Клена, що пояснює собі однорідністю матеріалу й дантівською суголосністю композиції. Та важливо інше: «обернений» погляд, домінування здійсненого над сподіваним (чи то в особистому житті, чи в долі народу) не є відмовою від перспективи, гнітючою ошуканістю землянина під небом вічності. У ґрунті речі, це є утвердженням й апофеозом буття в карі й щедроті його відчування, у свободі відчування того, над чим ніхто й ніщо не має влади:

Оце мій люд, оце моя земля,
Колодязь сорому, і болю, і надії.
Цямринням западається в поля,
то наповняється, то знову порожніє.

Програми, філософії, світоглядні системи — вони завжди неповні, вони бароково незавершені, бо добудовуються, нарощуються іншими й іншими примножуються. У своїй частковості вони завжди неповноцінні, можуть вводити в оману і вже тому заслуговують недовіри в очах поета. Минуле — єдине, що вже не збреше, не оманить, дійсність, кризь яку людина, народ прозирають себе. У вірші «Музика міста» Б. Бойчук пише:

Львів'яни підносили голови,
щоби підважити трішки минуле
і розколоти в ньому
щілину до себе.

І скільки б разів не повторювався в ліриці поета мотив небуття, смерті, щезання (в останній книзі — цілий розділ «Дозрівання в небуття»), це не стільки загіпнотизованість потойбіччям, як розсудливе нагадування про живу, солону, зволожену даність буття. Сам акцент отут — на дозріванні, що вочевиднюється опісля. Так, поезія Б. Бойчука безілюзійна, опоетизована даність буття позбавлена тут міфу про порядок і гармонію. Але, власне, тому позбавлена, що триває, нарощується в людських почуваннях, дозріває: «ти поділений усім, що зустрічаєш, ти роззичений усім, що любиш». «Останньої інстанції» немає й не буде, — ще й цим пояснюється тонально стримана (поштива!), але по суті надривна розмова з Богом, котрий дав людині те, що дав, у тому числі й «вічний недохоп буття» — частковість, фрагментарність:

і так
обмежений своєю формою в нутрі
і знерухомлений страхом
ти усвідомлюєш
що вже не вийдеш поза себе
що будеш
незакінчений
час
тинний.

Так, будеш, збудешся частинами, і в цьому висока правда барокової метаморфічності, що виникає, як свідчать знавці, в історичному міжчассі. Б. Бойчукові, синові України, в далекій Америці судилося відчутти його раніше, нам — тепер, коли розв'язалися вузли однієї історії й починають в'язатися вузли нової. І в цій дискретності світовідчуження немає трагедії, а лише рух. Бо навіть «відсутність» — один з кореневих образів лірики Б. Бойчука — в художньому всесвіті поета можна і, гадаю, треба розуміти не просто як скорботну порожнечу, відійнятість чогось од людини, а як вільне місце, простір для створення того, що можеш тільки ти — надія, закладена в барокову розбудову світу на громадді розвалених ілюзій.

м. Київ

Мирон Петровський БАГАТОВИМІРНІСТЬ ОБРАЗУ

З літературної спадщини Корнія Чуковського

Заглиблюючись у вірші Шевченка, він забував про все на світі, не помічаючи навіть смертельної небезпеки.

Про небезпеку сказано не заради красного слівця. Одного разу (а сталося це на початку століття в дачній місцевості на березі Балтійського моря) Чуковський запросив Володимира Галактіоновича Короленка покататися на човні. Море зустріло вутлий човен непривітно, насувався шторм, але, збуджений рухами, сонцем і вітром, Чуковський веслував, читаючи вголос вірші свого улюбленого Шевченка — спочатку «У тієї Катерини», потім уривки з «Неофітів», з «Марії», й не помічав, що хвилі та вітер гонять їх все далі на північ, у відкрите море. Не перебиваючи екстатичне читання, делікатний Короленко озброївся уламком весла і посилював гріб до берега...

Ці вірші Чуковський знав мовою оригіналу змалечку з голосу матері, яка співала своїй дитині пісні на слова Шевченка. Свою матір він так і сприймав: як одну з багатостраждальних шевченківських героїнь, а себе — як шевченківського «безбатченка».

Шевченківська тема проходить крізь усе творче життя Чуковського. Як критик-газетяр, він розвінчував безпорадні або перекручені переклади Шевченка і радісно сприймав кожен успіх у створенні російського «Кобзаря». Як основоположник вітчизняної теорії художнього перекладу, він сформулював принципи, яких повинен дотримуватися російський перекладач Шевченка. Як редактор і упорядник, здійснював чітку селекцію існуючих перекладів — і запрошував, надихав, заохочував поетів створювати нові, досконаліші, виходячи з того, що найкращий переклад — творення часу, а великий оригінал належить вічності.

Шевченкіана Корнія Чуковського не така вже й велика за обсягом (приблизно два з половиною десятки публікацій у різних жанрах), але надзвичайна моральним впливом, який вона мала протягом піввіку і продовжує мати нині. Знавець Шевченка і всієї поезії загалом, він був найавторитетнішим арбітром у цій справі.

Наприкінці 1900-х років Чуковський зрозумів, що його естетичний ідеал міститься в творчості великих бардів демократії — Некрасова, Уїтмена, Шевченка, адже метою, до якої критик спрямував усі свої зусилля, був синтез демократії і культури — демократична культура. Тому не випадково робота про великого демократичного художника Шевченка присвячена великому демократичному художникові Репіну.

Стаття Чуковського «Шевченко» була скомпонована у вигляді лекції і вперше опублікована в журналі «Русская мысль» (1911, № 4 і № 5). У лютому 1910 року Чуковський писав Валерію Брюсову: «Тепер у мене (в голові) є стаття «Шевченко», (до речі, незабаром 50 років з дня його смерті) — і якщо мені вдасться написати її так, як я її задумав, вона буде найкращою з усього, що я написав...» Але з різних обставин стаття «Шевченко», потрапивши на сторінки книги Чуковського «Обличчя і маски» (1914), більше не відтворювалась. Фахівцям вона відома, для широкого загалу важкодоступна.

Втім, найразючіша особливість критичних і літературознавчих робіт Чуковського в тому й полягає, що вони адресовані не від спеціаліста до спеціаліста, а до найширшого загалу. Демократичне настановлення Чуков-

ського визначає і тему, і метод, і сам стиль його писання, в якому глибока й нова думка набирає популярної, гострої і дзвінкої форми.

Чуковський ніколи не розповідав про письменника як про «представника таких і таких соціальних шарів» або «виразника таких і таких ідей», але завжди створював його літературний портрет — образ художника, добутий з його ж творів. Вислів «літературний портрет» досить скомпрометовано численними видавничими серіями, які безпідставно називають «літературним портретом» нуднуваті критично-біографічні нариси, в надії надати їм імпазантності. Справжнього свого смислу «літературний портрет» набуває у творчості Чуковського. Персонажі його портретів постають у багатомірному обсязі свого фізичного, інтелектуального й духовного обрису. Внутрішні — їхні особисті — суперечності надають портретам життєвості й динамічності.

Такий Шевченко, зображений Чуковським. Він увесь зітканий із суперечностей: ніжний і гнівний, благальний і проклинаючий, всепрощальний і неблаганний, глибоко своєрідний, особовий — і повністю розчинений у загальнонародному. Про цей портрет можна говорити все, що завгодно, але ясно, що він уловлює схожість і передає характер. Перед нами ні в якому разі не лжеікона, що відображає, як заведено, «середньостатистичного класика». Лжеікона з її застиглою, канонічною, однолінійною характеристикою не портрет, а Чуковський був майстром портрета. Його вів пафос життєвої правди, а не канонізації.

У ту дуже далеку пору, коли Чуковський створював свій портрет Шевченка, українського поета було узвичаєно любити за те, що він вийшов з народу, з кріпацько-селянського світу, отже, він — демократ. Не любили Шевченка за те ж саме: мужик, плебей. При цьому, як не дивно, поезія була не головним. Чуковський мало не перший (або в числі перших) заговорив про Шевченка як про *п о е т а*, справжнісінького художника, витонченого майстра поетичного слова. Він буквально перетворив питання і сформулював його, нарешті, правильно: не тому Шевченко великий, що демократ, а тому, — що поет.

Можливо, не все в цьому портреті прийнятне з висот сучасного шевченкознавства, але палка любов до поета і пафос пошуку істини, треба сподіватись, привернуть до роботи Чуковського увагу нинішніх читачів. У кожному разі, нам дороге все, що написано про Шевченка з любов'ю, а тим більше — людьми такої міри, як Чуковський.

Корній Чуковський ШЕВЧЕНКО

Присвячую дорогому І. Ю. Рєпіну

I

Українська мова, така дзюркотлива, щебетлива, начебто створена для ніжних, любовних речей: ясочка моя, зіронька ясна! — стала у Шевченка ще ніжнішою й ласкавішою, бо воістину Шевченко найніжніший і найлазкавіший із усіх на світі поетів.

Коли він пише про принижених і ображених, про своїх наймичок і покриток, він не тільки їх любить, не тільки жаліє, він тут же, на сторінках, начебто голубить їх, бере за руку, гладить по голові, — і нелюдська ніжність, небувала, обожнювання безмірно переповнюють його всього —

захоплення обожнюванням, екстаз обожнювання і ніжності, якого не звідав жоден поет, і часто, не в силі стримати такий раптовий наплив розчуленості, ось він падає ниць і молиться, молиться про цю «ясочку», «ласочку» — Катерину, Оксану, Мар'яну:

О Боже мій милий,
За що ж Ти караш її, молоду?
За те, що так щиро вона полюбила
Козацької очі?.. Прости сироту!
Кого ж їй любити? Ні батька, ні неньки;
Одна, як та пташка в далекому краю.
Пошли ж Ти їй долю, — вона молоденька,
Бо люди чужії її засміють.
Чи винна ж голубка, що голуба любить?
Чи винен той голуб, що сокіл убив?*

Бачите, він на колінах, він простягає руки, він просить перед Богом за свою «голубку», «пташку», «сироту», Оксану, Мар'яну, Катерину, він просить для неї прощення й милості і собою готовий заслонити її від караючого гнівного Бога.

О Боже мій милий,
За що ж Ти караш її, молоду?

Це його ранні вірші, мало не перші з надрукованих, але й на старості літ те ж саме. Перед самісінькою смертю він шепоче одну й ту ж молитву все про ту ж «пташку», «голубку», «сироту»: «веселий рай пошли їй, Господи, подай! Подай їй волю на цім світі!» Говорячи про неї, він, природно, завжди звертається до молитви. Закинений у пустелю, на безлюдний острів, за тисячу верст від коханих і близьких, знову з тією ж безмірною ніжністю молиться він за покритку:

— «Мій Боже милий!» — пошли моїм словам святу владу пронизати у людей серця, викликати у них сльози, щоб осінило їх милосердя, щоб їм стало шкода моїх дівчат, тобто знову ж такі «наймичок», принижених і скривджених.

І, візьміть до уваги, один із цих віршів виник у 1838 р., другий — у 1848 р., третій — у 1858 р., отже, молитовний цей екстаз був у нього не випадковим, а проходив через усю його творчість. Ось ще одна молитва про таку ж знедолену жінку:

Ти сирота. Нема нікого,
Опріч праведного Бога.
Молися ж, серце. Помолюсь
І я з тобою.

Але цього мало, і в кінці свого страдницького життя ця самотня і непривітна людина збрала у себе в душі такі запаси нерозтраченої ніжності, які виплеснулись у неї через край, і дивне, безумне, майже неможливе слово сказав він тоді про свою «голубку» і «пташку»: свята! Свята Катерина! Свята Оксана! Надмірна ніжність дійшла межі і ось перейшла за межу! «Свята», — каже він про ту, котру раніше ласкаво називав тільки

* Всі цитати взяті з «Кобзаря». — Вид. II, Спб, 1908, під ред. В. Н. Доманицького. Це краще видання «Кобзаря», бо в 1905 році воно без будь-яких пропусків було дозволене цензурою. (Тут і далі примітки К. Чуковського. В даній публікації вірші Т. Г. Шевченка наводяться в сучасному написанні. Слід додати, що Чуковський часто цитував по пам'яті або створював начебто «уявну цитату», яка відтворювала «образ» шевченківського тексту — Ред.).

квіточкою, ласочкою, серденьком. «Многострадалиця святая!» — каже він про кріпачку. Зваблена, загублена жінка тепер теж у нього «святий ангел», і він згадує, «як сотнями в кайданах гнали в Сибір невольників святих». І в цьому безумцеві, який ударив тирана і був за це замучений, він теж відчуває святість: «святий лицар», — називає він його. І навіть киян пригнічених величає святими: «Моїх святих киян!» У поемі «Москалева криниця» каліка-солдат теж виявився святим: святий Максим.

Це слово стало у Шевченка повсякденним, тому що й почуття увійшло у повсякденність, почуття набожної, релігійної ніжності до нужденних і обтяжених. Віра в святість страждання тепер йому так потрібна, інакше як же йому зрозуміти, як прийняти, як виправдати ті страждання, які виніс він сам? І в останні роки життя, розчавлений і замордований, тільки-но побачить стражденного, то так боляче і ніжно відчуває у ньому красу засліплюючу, божественність, осяяність, що молиться вже не за нього, а *йому самому*, — йому самому! Це так приголомшливо! І пише про свою Катерину, Оксану такі небувалі рядки:

Стане жаль
Мені її, і зажурюся,
І перед нею помолюся,
Мов перед образом святим
Тієї матері святої,
Що в мир наш Бога принесла.

Екстаз обоювання став релігійним екстазом. Покритка тепер для поета ікона; більше: вона для нього божество: «і перед нею помолюся, мов перед образом святим». До цього ще не доходила ніяка людська ніжність. Молитися не за покритку, а покритці, — адже це уклін Раскольниковова повії Соні. Шевченко зустрів одного разу в Оренбурзі якусь дівчину, вірніше — панянку, можливо, на вечорниці, в гостях, і, ледь йому тільки здалося, що вона приречена, що на неї чекають страждання, — ось він уже пише, можливо, в альбом, у провінційний альбом провінційної дівичі:

Дивлюся іноді, дивлюсь
І чудно, — мов перед святою,
Перед тобою помолюсь.

І що більше йому випадало туги і відчаю, то пристрасніші й благоговійніші ці дивні молитви, молитви людини перед людиною, і страшно читати, як, гинучи, він звертається до Марка Вовчка, до сумнівної белетристики Марії Олександрівни Маркович, — про пощадку, про спасіння, про милість:

Світе мій!
Моя ти зоренько святая!
Моя ти сило молодая!
Світи на мене і огрій.
І оживи моє побите,
Убоге серце неукрите,
Господнее. І оживу...

У самому ритмі цих віршів відчуваєш і благання, і руки, що хапають за край одежі, і бачиш, що далі не можна, що треба ж нарешті куди-небудь прорватися, вилитися цій зливі любові і ніжності, і ось сталося: гнилої пе-

* «Ви огласили юродивим святого лицаря! а бивий фельдфебель ваш, Сарданапал, послав на каторгу святого». Тут мається на увазі польський студент, який дав ляпаса київському генерал-губернаторові Бібікову.

тербурзької зими незадовго до смерті Шевченко створює пісню пісень, молитву молитов, свій останній акафіст-псалом, цю найсолодшу поему «Марія», де його невтамована спрага пестити, кохати, схилити голову на решті знайшла заспокоєння!

II

Але найжахливіше було те, що людині з таким надприродним даром палкої любові і ніжності ця палка любов і ніжність були заборонені. Всі ми знаємо: йому, живописцеві, поетові, заборонялось малювати й писати, але коли його віддали в солдати, тим самим заборонили йому й любити.

І він, який присвятив жінці ледве не сорок поем, який вічно молився за неї і молився їй, на десять років, на найбагатші кохання роки, був насильно відторгнутий від неї! І такий вбогий на любов він став у ту пору, що коли у Новопетровському укріпленні якась жінка не те що закохалася у нього, а тільки дозволила йому її покохати, він уже й цим був доведений до екстазу. «Я щасливий! — пише він товаришеві з «незамкненої» своєї темниці. — Ніколи ще жодного листа не дописував так радо, як цей». Навіть кохати такою любов'ю стало для нього тоді блаженством. І вирвавшись нарешті з казарми, він тієї ж миті кинувся до них, до Оксан, Катерин, Мар'ян, все з тим же запасом нерозтраченої ніжності і начебто питає у них:

— Ви, Мар'яни, Оксани, чи не потрібна комусь з вас моя ласка? Я так голубив вас у себе на сторінках, я так захищав вас від лютих насильників, від панів, паничів, москалів, я ваш лицар і ваш поет! Чи не потрібна кому моя ласка? — Та вони посміялися над тим, і Харитина Довгополенко надала перевагу бравому писарю. І Гликерія Полусмак (душу якої у віршах він називав теж *святою*) надала перевагу перукареві Яковлеву. І Піунова «Тетяна» покохала провізора Фуса. І занотував поет у себе в щоденнику: «я самый смешной и несчастный жених»; тому нічого не залишилось, як написати у себе в «Кобзарі»:

Минули літа молодії...
Холодним вітром од надії
Уже повіяло... Зима!

Так, поетові залишилося скаржитись: «Тоска сживет меня со свету...», «Невыносимо тяжело одинокому...», «Если бы не занятия, то я давно бы сошел с ума...» І ось уже у відчай він просить усіх хоча б позаочі підшукати йому жінку, подругу, і розсилає листи у Корсунь, Полтаву, Прохорівку з постійним проханням: «если не жените, пропаду на чужбине бурлакою», і спочатку на актрисі хоче оженились, потім на селянці, потім, як каже в одному вірші, хоч би й на чортовій сестрі. Але немає для нього й такої. Всі його цураються, і торжествує провізор Фус... І раптом він зрозумів, він знайшов, кому віддати усі щедроти, усі молитви, усю ніжність своєї відкинутої душі: Марії, страдниці Матері страждальника Бога, із наймичок Наймиці, із покриток Покритці. Вона вже від нього не відвернеться, і якось у листопаді в Петербурзі він зачинився у себе на горі, в майстерні, і там, нарешті, витратив до краплини свою відкинуту ласку, свою осміяну ніжність, оргію ніжності, молитви, славослів'я, величання, любові:

О світе наш незаходимий!
О ти, пречистая в женах!
Благоуханный сельный крине!

Його усього лихоманило від розчуленості і не тільки тоді, коли говорив про Марію, а й про все, що її оточувало. На що вона не подивиться — все

здається йому таким любим, зворушливим, осяяним; і все, що не візьме вона у руки, він ладен цілувати і леліяти. Ось Марія бере на руки козлика, козлик йому здається милим, «неначе теє кошеня». «Сердешне козяточко!» — шепоче він. Марія йде до Тиверіадського озера — Шевченко закохується в озеро: «тихий Божий став», «широкий Божий став». Марія готує комусь бурнус — він зворушений і бурнусом: «святешний бурнус», — захоплюється він.

Біля Марії «святий тихий рай» і саме повітря начебто святе. Пейзаж навкруги неї такий для нього чарівний, що навіть схожий на український: «явір», «тополя», «ярочок», «криниця»; і ви тільки вслухайтесь в сам тон цього голосу, в ці зменшувальні, пестливі, тихі слова:

А він, маленький, неповинний,
Святую шибеничку кинув...
...Взяла,
У холодочок завела,
В бур'ян, в садок, поцілувала
Та коржиком погодувала,
Свіженьким коржиком. Воно ж
Попестилось собі, погралось
Та й спатоньки, мале, лягло...
Мов ангеляточко у раю.

Не спати, а *спатоньки*, не свіжий корж, а *свіженький коржик*, і навіть шибениця стала у закоханого *шибеничкою*. Тут кожен образ для нього чарівний, і її саму, Марію, він називає не інакше, як «квітом рожевим», «сельним крином», «пресвітлим раєм», — «кроткая», «всесвятая» —

Святая сило всіх святих,
Пренепорочная, благая!
Молюся, плачу і ридаю...

Він прикрашає її ліліями, маками і з яким захопленням і жахом дивиться на неї, коли починаються її небувалі пекельні муки. Цими муками своїми вона й викликає в ньому ніжність, адже якщо страждальники для нього святі, то святі повинні страждати! Іншої святості, окрім святості мук, він не знає і молиться саме перед ними!

Загалом у нього була вічна потреба молитися. Він і раніше припадав до Марії, волаючи:

Благословенная в женах,
Святая, праведная Мати
Святого Сина на землі.

Ми бачили, як він молився за покриток і перед покритками. Він так часто звертався до людей, до Бога, до розмаїтих предметів, до Музи, до України, до долі. Я б сказав: це був геній молитви. Як чудово перекладав він пророка Ісайю, Осію, Іезекіїля, Псалтир! І в поемі «Єретик» які окрилені молитви вкладає він в уста Івана Гуса. Поема «Неофіти» наповнена псалмами, величанням, і навіть у солов'їному щebetанні йому ввижається спілкування з Богом: «защебече споловейко... та дрібно, та рівно, як Бога *благає*», — начебто молиться Богові. І знову:

І соловейко на калині...
Святого Бога вихваляв...

І є у нього вірші, які так і називаються: «Молитви» — і в яких повторюється «пошли, Господи», «подай, Боже», «поможи», «соблюдай», і часто він перебиває сам себе заклинанням до місяця, туману, зірки і навіть — у

поемі «Варнак» — до стін своєї кімнати. І хіба не в молитву, не в мольбу, в славослів'я перетворюються його не такі вже і численні віршовані послання до Щепкіна, Шафарика та інших:

Слава тобі, Шафаріку,
Вовіки і віки!
Що звів еси в одно море
Слав'янській ріки...
Слава тобі, любомудре, — *i т. ін.*

Або:

І вам слава, сині гори,
Кригою окуті,
І вам, лицарі великі,
Богом не забуті.

Він завжди звертається до когось чи до чогось — «сини мої гайдамаки», «зоре моя вечірня!», «думи мої, думи мої, ви мої єдині, не кидайте хоч ви мене при лихій годині!», «Україно, мій любий краю неповинний», — така вже у нього душа — то віддається, то горнеться, ладна славословити, величати, і його переливчастий, дзюркотливий вірш начебто навмисне створений для тихої вечірньої молитви.

III

Аж ось описавши якомсь стару матір, яка відомстила за згвалтування доньки і підпалила панські хорони, Шевченко, поглянувши на обвуглені трупи, мовив, — так несподівано! —

Пани до одного спеклись, неначе добрі *поросята*.

І в іншому вірші, незакінченому, він, звертаючись до когось, сказав:

А потім ніж, —
і потекла *свиняча* кров,
як та смола,
з печінок ваших *поросячих*.

Тобто майже дослівно сказав те ж саме, що і в поемі «Варнак» говорив у нього таврований якийсь каторжанин:

Княжат (*шаферів*), панят і молодих —
Всіх перерізали... Не втік
Ніже єдиний католик,
Всі полегли, мов *поросята*
В багні смердючому.

Найніжніший, у вічних молитвах поет, і які жорстокі, жорстокі слова! — «Мов *поросяча*, кров лилась. Я різав все, що паном звалось». О, цей ласкавий, солодкозвучний Боян недаремно був онуком гайдамаки! Надто часто він знав ці приступи сліпучої шаленої люті, безоглядного гніву, який робить людину або злочинцем, або пророком. «Задушу! — кричить він Ликері. — Геть, а то задушу тебе», — і, за словами свідків, зробився страшенно розлюченим, підняв догори руки, затупав ногами, — покірливий, найніжніший поет! — і, розповідаючи якомсь Я. П. Полонському про те, що його рідні досі раби, кріпаки, він плакав, скреготав зубами і, нарешті, «скрикнув і так ударив кулаком по столу, що чашки з чаєм злетіли на підлогу і розбилися на друзки». «Тебе ж, о суко, і ми самі, і наші внуки, і миром люди прокленуть!» — люто імпровізує він у майстерні в Мікешина перед статуєю Катерини Другої, і в очах його Мікешин помітив огонь: «Очі його горіли, і він нагадував натхненного пророка», — згадував художник.

Певно, в такі хвилини Шевченко писав про себе в «Кобзарі»:

А кров'ю вашою, собаки, собак напоють.

Або:

Ножем тупим тебе заріжуть, мов собаку,
уб'ють обухом.

Викрити лиходія йому було мало, він питав:

Чому на його не плюють?
Чому не топчуть?!

І називав ненависних йому «щенками», «кабанами», «портянками», «пилатами», «фарисеями», «люциперами»; і створював геніальні, патетичні місця в посланні до мертвих і живих, і у «Кавказі», в поемі «Сон»; і відчував, що в ньому просинається Гонта, який у нестями й гнівному самозабутті кидається з ножем по базару і «лютує», кричить:

Крові мені, крові! Шляхетської крові,
бо хочеться пить...

Гонта в шевченківській поемі навіть мерців вішав, різав і спалював, і все волав: «мало!», «дайте ляха, дайте крові наточить з поганих!» І Шевченко звав його «праведним мучеником». Коли в Петербург приїхав трагічний актор, несамовитий негр Олдрідж, Шевченко одразу ж закохався в нього: ще б пак! у цьому рикаючому, безтямному арапові відчув рідне. І сам Тарас Бульба, я думаю, був би у захваті, зачувши, як Олдрідж — Отелло горлає:

Крові прагну, крові!

Слухаючи Олдріджа із ложі, Шевченко, на обурення публіки, не стримував криків захоплення, а після спектаклю кидався в гримерну і, весь у сльозах, покривав поцілунками розфарбоване обличчя натхненного негра. Він і сам у собі відчував таке натхнення гніву і, коли говорив, наприклад, про рабство і кріпацтво, пафос його, за словами того ж Мікешина, «нагадував великого трагіка Айру Олдріджа»... Характерно, що в цьому ганебному кріпацтві його часто обурювали не стільки поміщики, скільки самі раби: чого вони мовчать, чому не бунтують? Навкруги грабіж і насильство, «а люди, хоч бачать люди, та мовчать!». Це виводило його із себе. Розповівши в дуже мальовничих віршах про якогось самодура Петра Скоропадського, він виразно пише:

Не жаль на його,
На п'яного Петра кривого,
А жаль великий на людей,
На тих юродивих дітей!

У будь-якому беззаконні він бачить наше ж потурання:

А ми дивились, та мовчали,
Та мовчки чухали чуби.

Безтямна нелюдська ніжність і безтямний нелюдський гнів. Цей геній молитви — в той же час і геній прокляття. З часів старозаповітних пророків жодне ще, здається, серце не вмещало в собі так багато надмірної любові і так багато надмірної ненависті.

Некрасов написав «Размышления у парадного подъезда». Шевченко був на це не здатний. «Размышления!» Що ж «размышлят» у «парадных подъездах!» — «треба миром, громадою обух сталить та добре вигострить

сокиру», — сказав би він «у парадного під'їзда». У нього — до чого тут «размышления!»

Насправді сокира, обух, ніж та кров — найуживаніші слова у «Кобзарі».

І вражою злою кров'ю
Волю окропіте, —

він, як і його гайдамаки, вірив у певні хвилини, що ножі бувають священні.

Інші наші громадянські поети здаються поруч із цим поетом великого гніву якимись анемічними, малокровними, кволими.

Некрасов саме привабливий своєю журбою і резиньцяцією, і це в ньому глибоко національна риса: ще в 1827 р. етнограф Максимович вказував, що у народних великоруських піснях «виказує себе дух, покірний долі і з готовністю покірний її велінням», бо «росіянин не звик брати діяльну участь у переворотах життя, а народні пісні українські, «будучи проявом боротьби духу з долею, позначені поривами пристрасті»^{*}

Абсолютно незрозуміло, чого саме, наприклад, Некрасов називав свою музу «музою мести и печали». Де ж у Некрасова помста? А Шевченко недаремно був автором «Тарасової ночі!» «Невсипуща кара», «правда-мста» (тобто помста-справедливість) — така його постійна тема.

У Шевченка козак рубає голову тій, що посміялася з нього. У Шевченка батько спалює рідну доньку, щоб спалити і тих, хто її звалтував. В екстазі помсти у Шевченка людина ріже рідних синів. Нещасний суперник підпалює щасливого, і навіть коли вже кохана ними любка померла, топить її чоловіка в колодязі. Козак, у якого пан збезчестив наречену, три роки ходить з ножем і, «неначе... той різник», три роки ріже всіх панів направо і наліво. Сам Шевченко, коли ще в юності побачив нечуло п'яним того, хто не раз чухрав його, зв'язав цього п'яного мотузкою і, наскільки вистачило сил, висік його тими ж різками.

Він говорив про Медузу, що вона десь пиячить, що скоро проспиться «и тогда начнет справлять похмелье вашею кровью, тираны».

Ця Медуза нерідко була його музою, і тільки він, внук гайдамаки, міг зобразити, наприклад, як жінка-месниця хоче спочатку на ворога спустити ведмедя, але потім вигукує: «Ні, ні, мені цього мало! Не ведмідь, я сама заризи його!» Шевченко добре розумів цю звабу помсти! У нього якийсь убогий Микита, з якого посміялась горда донька титаря, довів її з помсти до того, що її живцем закопали в могилу. А поміщика, який скривдив дівчину, один парубок вилами проколов наскрізь, — «мов жабу», — зауважує Шевченко і називає цього парубка «святим месником».

Таких поем про «невсипущу кару», «правду-мсту», про «святих месників» у Шевченка дуже багато, і серед них мене вразила та, що в ній розповідається, як душу немовляти, грудного дитинчати, безгрішного, ні в чому не повинного, виганяють з раю, не пускають її туди лише за те, що це дитинча, у дитячому своєму нерозумінні, здивилося з посмішкою на блискучу позолочену галеру, в якій пливла по Дніпру Катерина Друга. Грудна дівчинка хоч і не знала, що Катерина Друга — ворог її батьківщини, проте як посміла вона посміхнутися! І нема для душі її раю. Шевченко за цю посмішку не пусти її туди:

От за що, мої сестриці, я тепер караюсь.

* У Водяньського в дисертації «Про народну поезію слов'янських племен» та ж думка наведена більш поширено. Поезія півночі є «поезія не боротьби духа с роком, но покорности его своей судьбе, ita tamen, ut flectamur, non frangamur. Не то поезія южная: melius frangi quam flecti». Або добуть, або в господі не быть.

Не допущеною Шевченком до раю опинилась і та, що в дитячому своєму нерозумінні, принесла Петрові Першому, ворогові України, води — напоїти вмиленого коня.

А самому Петрові він віщує ще жорстокішу кару:

На страшному на судищі
ми Бога закриєм
од очей твоїх неситих.

Поет-месник, поет-ненависник (по-мужицьки: із сокирою й вилами), Шевченко єдиний із слов'янських поетів міг назвати свою музу музою помсти і гніву.

IV

Та ось подробиця воістину чудова.

Якось у травні 60-го року, вже перед самісінькою смертю, Шевченко написав вірш «Молитва», в якому просив Бога, щоб він закував ненависних йому людей у кайдани і замурував би їх глибоко в землю:

У пута кутії окуй,
В склепи глибокі замуруй *

Але не минуло й двох днів, як Шевченко вже звертається до Бога з новою молитвою, абсолютно протилежною старій. Він просить Бога не робити того, про що благав напередодні. У новому вірші він пише:

У пута кутії не куй,
В склепи глибокі не муруй.

Тобто сьогодні він молиться про помсту, а на завтра вже — про прощення. Безпосередній перший порив його ображеного серця: знищити, проклясти, помститися; але другий порив, такий же пристрасний і такий же владний: милосердя, всепрощення, не яке-небудь, а знову ж таки несамовите, не по-людськи надмірне.

Зазнавши одного разу знущань, він записує у себе в щоденнику: «Забудем и простим темных мучителей наших, как простил милосердный Человеколюбец своих жестоких распинателей...»

Та через кілька сторінок у тому ж щоденнику про когось: «Рабочий дом, тюрьма, кандалы, кнут и неисходимая Сибирь — вот место для этих безобразных животных».

То прощаючи, то знову проклинаючи, знову прощаючи і знову проклинаючи, він і там і тут, і в прощенні і в прокляттях, був однаково невгамовний і неприборканий, і марно в одній молитві ще в 1845 році звертався до Бога з такими ж словами: «Дай жити, серцем жити, і людей любити, а коли ні, то проклинать, і світ запалити». Або всіх любити, або спалити всесвіт, або всіх обняти, або всіх проклясти — ці два великих пориви почережно володіли ним.

Ось у «Кобзарі» він пише про радість примирення...

І, вихваляючи радість примирення, він у тому ж «Кобзарі» виголошує:

* До речі: які витончені алітерації у шевченківському вірші. «У пута кутії окуй», «Туман, туман, ти пустота»; «неначе ляля в льолі білій»; «гармидер, галас, гам у гаї», «з давнього давна у гаї над ставом»; «нема голій школі волі»; «і помоляться на волі невольничі діти»; «а у селах у веселих і люди веселі»; «стала на все село слава»; «отак їй: одній-єдиній, ще молодій моїй княгині», — і ці вишукані сполучення звуків для передачі шелесту вітру: «Хто се, хто се по сім боці, чеше косу, хто се? Хто се, хто се по тім боці рве на собі коси? Хто се, хто се, — тихесенько питає-повіє» («Утоплена»).

«Всюди вас найде правда-мста, а люде... в кайдани туго окують... розпнуть, розірвуть, рознесуть».

Опір і непротивлення злу однаково вабили цього спадкоємця Гонти! Згодом після «Гайдамаків» він напише прекрасного свого Гуса, який, згораючи, молиться на вогнищі за ворогів:

Прости ти їм, бо не знають!..

Грандіозні, майже неможливі образи всепрощення і нелюдської милості ввижаються йому іноді. Після «Гуса» він пише «Відьму», де знову ж таки за нечувані муки — нечуване милосердя і всепрощення.

«Відьма» — це та ж, усе та ж покритка. Її спокусив поміщик і покинув. Вона народила йому двійню, і він, згвалтувавши дочку, проміняв її на прудкого собаку; в карти програв рідного сина. Нещасна коханка і мати десятки років безсонними ночами виношує думку про помсту. Аж ось її мучитель захворів. І вона збирає цілющі трави й хоче лікувати його. Її проганяють. Та вона пробирається до нього, цього недолюдка, що все життя її скалічив і загубив її дітей, і хрестить його, і шепоче:

Я прощаю... Я давно простила.

Це прославлення покірливості й милості — остання поема, написана Шевченком на волі. У 1847 році він був арештований, і при обшуку у нього знайшли книжку «Про наслідування Христа». Наслідування Христа — ось ця неземна краса найвеличніших слів: «я прощаю» — надовго заволоділи ним повністю. Можна сказати, що і в тюрмі, і в казармі Шевченко палко був охоплений всепрощенням, екстазом всепрощення і милості. Він увесь світився якимось дивним сяйвом покірності, і *це врятувало його*. Пізніше писав княжні Репніній: «Ужасная безнадежность так ужасна, что только одна христианская философия может бороться с нею». І він всіляко намагався розвинути, закріпити в собі цю «християнську філософію», тому що як же йому інакше боротися із «жахом безнадії».

Занапащений підлим доносом якогось зрадника, студента Петрова, він у Петропавлівській фортеці знаходить у собі сили сказати йому: «Я прощаю».

І його забудьте, други,
І не проклинайте!

А через деякий час знову:

За те, що я тепер терплю,
ей-Богу, братія, прощаю.

Загалом, коли читаєш його тогочасні вірші, то вочевидь бачиш, що в казематі Петропавлівської фортеці перебував тоді не поет, а святий. У цих дивних, коротеньких, ліричних уривках, по двадцять, по сорок рядків, які саме тієї пори з'являються у нього в Кобзарі, — придивіться, як там часто повторюється слово «любов». Начебто якийсь апостол, за ґратами він заповідає друзям:

Любіться, брати мої!..
Смиріться, моліться Богу,
свою Україну любіть.

І в казармі як він шкодує, як бідкається, що на волі не знав цієї радості: християнської любові і прощення. «Кого я, де, коли любив? Кому яке добро зробив? Нікого в світі, нікому в світі».

Він хапався тоді за смиренність, за всепрощення, бо, повторюю, тієї пори

відчаю і безнадії тільки в цьому було його опертя. Ось тоді він і виголосив своє знамените примирення з поляками:

Подай же руку козакові
і серце чистее подай!
І знову іменем Христовим
ми оновим наш тихий рай.

Щоб хоч якось утвердити себе в цій цілющій «християнській філософії», він створює справжній апофеоз всепрощення і милості і пише все того ж 1848 року найхристияннішу свою поему «Москалева криниця» про «праведного», «преблагого» і «святого» солдата Максима Власовича.

Цього Максима зрадила дружина, але Максим не проклинав її, а молився за неї.

Злі сусіди від заздрощів підпалили його хату і спалили худобу, але він не проклинав злих сусідів, а тільки молився за них.

Дізнавшись, що сина вдови недобрі люди незаконно забрали в солдати, він і тут не засудив нікого, а сам замість сина вдови пішов відбувати солдатчину...

І Шевченко анітрохи не таїть, що це не повість, а проповідь. Надмірне, майже недоступне людським силам милосердя і всепрощення — ось чого зажадав тепер від нас поет. Він прямо говорить:

Отак-то, друже мій, живи,
то й весело на світі буде.

І знову:

Отак живіть, недоуки,
то й жить не остине.

Він підкріплював, він підтримував самого себе в цьому примиренні з дійсністю. Він начебто боявся, що довго йому не витримати такого захвату любові і покірливості, і переконував самого себе:

Любов Господня благодать!
Люби, мій друже, —

примовляв він у тій повісті: «і буде варт на світі жить, як матимеш кого любить», але екстаз любові у поета проклять довго протриматися не міг, і ось, як ми бачили, ледь минув цей рік його святості, 1847-й, він пише у себе в «захалявному» зошиті:

Нумо знову
Людей і долю проклинать!

У гніві він — як пророк, в покірливості — як апостол; його ласка переходить у молитву, його лагідність — у подвиг любові і прощення; кожне почуття він доводить до пафосу і релігійний у кожному своєму слові: іншим і не може бути великий національний поет, жрець і жертва свого народу, облагороджуваний, піднесений, він втілював у красу і святиню все, що створила його батьківщина.

V

У Бога він вірував міцно, знову ж таки зовсім по-селянськи, хоч іноді і любив вільнодумствувати, та дивне почуття не раз охоплювало його: йому здавалося, що ми покинуті Богом, що Бог нібито махнув на всіх рукою, пішов від нас, відвернувся; і тому-то ми всі такі нещасні, що Богові тепер не до нас.

Змалювавши в поемі «Сон» жорстокість кріпаччини, він питає, допитується:

Чи Бог бачить із-за хмари
Наші сльози, горе?

І в поемі «Княжна», показавши голод у селі, повторює одне й те ж саме питання:

Бо се було б диво,
Щоб чути, і бачить, і не покарасть?

Знову-таки кара, але справа тепер не в ній, а в цьому відчутті поета, що у людей одна лише надія на Бога, а Бог відвернувся від них. Люди без Бога — сироти; людям дуже тяжко без Бога, тому що, як сказано у тій же «Княжні», — «дочку й теличку однімає у мужика...»

І Бог не знає...

Отже, Шевченко й сам ладен довести як-небудь до відома Бога, який відвернувся від нас, «що вони поганці, діють в нас на Україні». Він звертається до зіроньки: «Зоре моя вечірняя!» Він усю ніч ладен їй розповідати про страждання рідного краю, а зіронька рано-вранці нехай уже розповість Богові про все, що він їй сповістить.

Ти рано тихесенько Богові розкажеш.

Почувши якось гру одного чоловіка на скрипці, він відчув у цих звуках «стони поруганной крепостной души» — і ось уже питає у себе в щоденнику: «Скоро ли долетят эти пронзительные вопли до Твоего слуха, наш праведный Боже?»

Тобто якби оці крики «долетели до слуха», то все було б добре, але з якихось причин вони вочевидь не долітають. О, якби Бог побачив та почув те, що бачить і що чує Шевченко! Але все навкруги таке болюче, що мимо волі напливає безумна думка: «Немає Господа на небі», «Нема навіть кругом тебе великого Бога».

Одного разу, висловивши думку, що про наші страждання знає один Вседержитель, Шевченко миттєво ж перебиває себе:

А може, що й Він недобачає?

О, якби Він побачив, він не став би потурати злобі та злу! А якщо Він бачить усе, що робиться серед нас, то чому ж, чому ж тоді процвітає в цьому світі зло: «за що, пак, милує Господь лихую твар такую?»

У Бога Шевченко вірував міцно, але з усіх властивостей Бога він відзначив і утримав у своєму серці тільки одне: милосердя. Він би хотів, щоб Бог був захисником і покровителем страждених, більше від Бога йому нічого й не потрібно. Містика і метафізика не для нього. Він так боляче відчув з дитинства людські страждання, що Бог йому потрібен був саме настільки, наскільки він ці страждання вгамує.

Таємниця, безконечність, надчуттєвий світ, так ясно сприйнятий майже всіма великими, — все це йому нецікаво. Він аж ніяк не богошукач, а якщо б і став шукати Бога, то тільки для того, щоб Бог скоріше допоміг якій-небудь страдниці Оксані. Надто близько побачив Шевченко всі рани і коросту скоцюрбленого у муках людства і тому, якщо й думав про Бога, то тільки як про цілителя ран. Він так полюбив тутешній наш бідний світ, що світу нетутешнього йому й не треба.

Дивлячись на небо, він думає тільки про одне: чи бачить Небо страждання землі?

А Ти, Всевидящее Око,
Чи Ти дивилося звисока,
Як мордували, розпинали
І вшали —
як мучили людей тут, на землі

Тільки наразившись на горе людське, він згадує про Бога:

І все-то те лихо, все, кажуть, од Бога,
Чи вже ж йому любо людей мордувать?

Бог як учасник людських справ — тільки такий і існує для Шевченка. І в залежності від того, чи велика ця участь, мінялось і його ставлення до Бога. Одного разу він сказав, що ладен співать Богу Осанну, але тільки тоді, коли людям випаде краща доля: «А до того, — сказав він, — я не знаю Бога».

Одне слово, страждених людей цей страдалець полюбив дужче, ніж Бога. Він ладен зректися Бога, якщо Бог не дає людям щастя. «Ми не раби Його, ми — люде», — з гордістю нагадує він нам. Щастя людське у нього найголовніше, і коли цього щастя немає, тоді Шевченко з подивом питає: «А може, й Сам на небеси смієшся, Батечку, над нами?» Якщо так, якщо там, над світом сміється Бог, то світові не треба Бога. «Коли ж одпочити ляжеш, Боже утомлений, і нам даси жити?» — в'їдливо питає він.

Він по-справжньому набожний і відчуває це своє прометейство, ці свої зухвали нагадування Богові про людей, як смертельний болючий гріх, але каятися у своєму гріху не буде, тому що ці знедолені люди для нього дорожчі за спасіння душі:

Я так її, я так люблю
мою Україну убогу,
що проклену святого Бога,
за неї душу погублю!

Він ладен піти навіть проти Бога, якому такий вірний, перед яким розсипає стільки молитов, — усе заради тих же страждених людей. Бог для нього святий, але ці муки навколо ще святіші для нього, і з стражденного людства він створює начебто нове божество для себе. Ми бачили, як пристрасно молився він перед приниженими і ображеними! Думати про Бога як про Сутність усіх речей, як про Начало Начал він ніколи б не зміг. Дикими здалися б йому слова Сведенборга: «Божественна Могутність існує через Божественну Істину, що сходить від Божественної Людяності». Всі ці фіоритури схоластики були незрозумілі йому. Тільки одного разу, в юності, задумався він про начало речей і про таємницю всесвіту: «куди ж воно ділось, відкіля взялось?»

Але тут же вирішив, що «і дурень, і мудрий нічого не знає», — і раз і назавжди покінчив з усілякими — для нього — марними питаннями, всією душею пішовши у великий страждений світ «умираючих за великое дело любви».

VI

Отже, ми покинуті Богом, Бог забув про нас, і це найстрашніше, що тільки знає про Бога Шевченко. Адже з усіляких страждань людських він чомусь найболючіше відчув саме це: покинутість. Україні страждених йому близькі і милі всі, але найріднішими були ті, кого він називав «сіромахи», «сіроми», — забуті, покинуті люди, і коли читаєш «Кобзар», то здається, що найтяжче в світі — не голод, не божевілля, не недуга, не смерть, а саме сирітство, коли тебе відштовхнуть, коли тебе «одцураються», і як же має бути страшно, коли від людей «одцурався» їх Бог!

Люди, від яких хто-небудь за що-небудь «одцурався», — тільки таких брав на сторінки до себе Шевченко. Прийдіть до мене, всі покинуті, я один не покину вас!

Всі запам'ятали із «Кобзаря» Катерину: «жартуючи, кинув Катрусю москаль». Але ж і Оксаночку — «таку маленьку, кучеряву», яка в дитинстві була подругою поета, теж покинув такий же москаль. І Титарівна-Немирівна ще чекає до себе москала, а Катерина вже кинулась в ополонку, Оксаночка збожеволіла, Лукія — з поеми «Відьма» — зробилася юродивою, а «Причинна», яку покинув козак, і навіть не він її покинув, а вона на хвилину уявила собі: ось я покинута! — пірнула в річку до русалок.

Найщасливіша з покинутих іде в монастир; для інших божевілля і самогубство майже неминуча доля у Шевченка. «Великомученице!» — називає він ту, яку покинув поміщицький син. Вона помирає під парканом, взимку, на морозі. Видовище покинутої жінки для Шевченка нестерпне, у розпачі він вигукує:

Очі, очі, на що ви здалися?
Чом ви змалку не висохли,
сльозами не злилися?

Багато що вражає мене, і багато чого мені незрозуміле. Звичайно, сам сирота, який у дев'ять років залишився без матері, а в дванадцять — без батька, який відчув у «покинутої Богом пустynie», у Кос-Аралі, у Новопетрівську, весь жах туги і занедбаності, ніким не привітаний на схилку днів, він, зрозуміло, потягнувся до таких, як і сам, сиріт, самотніх. Але чому все-таки так зловісно звучать у нього завжди такі начебто нестрашні слова: «А він мене і покинув...», «Він поїхав десь далеко, а мене покинув...», «Нема Петра, не чуть Петра, невже ж то покинув...», «Покинули стару матір, то й жінку покинув...», «Не кидай матері... — казали. — А ти покинула, втекла» *

Чому, насправді, у Шевченка всі люди бояться бути покинутими? У поемі «Невольник» старий, «багатий сивий сирота», — чому він так плаче, коли дізнається, що його донька —

Його єдина дитина
Покинуть хоче.

«З ким дожить, добути віку вікового?» І навіть Гонті, який ріже своїх синів, і то найстрашніше за все, що він без них — сирота! «А хто мене поховає? на чужому полі, хто заплаче надо мною?» — тужить над дітьми дітовбивця. І чому ще в юності самотність і старість поставали перед Шевченком навідступною і полохливою примарою? У двадцять чотири роки він, як написав у своїй «Катерині», що «осталися сиротами старий батько й мати», так і повів крізь увесь «Кобзар», крізь усе своє життя низку самотніх стареньких, що самотньо вмирають на печі в холодній і темній хаті...

У «Відьмі» помирає старий батько, і нікому його «ні перехрестити, ні рук скласти». В іншій поемі знову — старенька мати Костомарова, у якої забрали сина —

Чорніше чорної землі
Іде, з хреста неначе знята...

І в поемі «Княжна» — помирає князь, якого покинула донька. І в поемі

* Тричі повернувся у всьому «Кобзарі» до покинутої той, хто її покинув. Але він повернувся або сліпим («Невольник»), або мертвим («Хустина»), або, ще гірше, обдуреним («Між скалами, неначе злодій»). За «Кобзарем», це начебто закон, що той, хто покинув, не повинен повертатися.

«Сова» — це мати, у якої сина взяли у солдати, вона сидить днями біля порога і дивиться на стежечку в поле, — «а москаля, її сина, немає, немає», і, нарешті, божеволіє, робить собі ляльку «сином називає», і друга мати, в «Неофітах», яка теж втратила сина, розбиває собі голову об мур і «трупом пала».

Нас залишають кохані, у нас помирають кохані, від нас відривають коханих — чому ж це було вічною темою Шевченка, якій він з новими приливами почуттів невтомно віддавався у «Кобзарі»?

VII

І, дивно сказати, навіть до речей, предметів покинутих він відчував незрозумілий потяг. Гніздо, покинуте соловейком, що самотньо хитається на гілках калини, і цей покинутий човен, який вітер гонить порожнім, і ця поетична «тополя», яка «одна, одна, як сирота, на чужині гине», і гори-сироти, і море-сирота, сироти гаї: «Не кинь сиротою, як кинув діброви», — і степові могили-сироти, і Дніпрові пороги, і ця найсвятіша Україна, яка

Обідрана, сиротою
Понад Дніпром плаче.
Тяжко, важко сиротині,
А ніхто й не бачить.

Головне, що «ніхто й не бачить», це й зворушує, це й приваблює його понад усе. І ще ці спустошені хатки, які так зловісно звуться на Україні «пустками»: «Тільки пустака на край села набік похилилась...», «І хата пустокою смердить...», «І хата пустокою гние...».

Ці хатки, де не люди живуть, а сови, і криниці, які висихають, і колодязі, що завалилися, і стежечки, що заросли травою, і дзвіниці, які покинув дзвонар *, і розчинені ворота, куди ніхто не в'їжджає, і матері, яких покинули діти, і дівчата, яких покинули кохані, і всесвіт, покинутий Богом, від якого він відвернувся, який він осиротив, — звичайно ж, це символи, це подоби, це зовнішні образи, якими несвідомо Шевченко намагався хоч як-небудь передати непозбутне, вічне почуття свого нелюдського сирітства, але все ж одна подробиця, невеличка одна обставина, про яку б не варто і говорити, все ще хвилює мене, і я поспішаю це розповісти, перериваючи себе самого...

Ви тільки уявіть собі на хвилиночку цього юнака-підлітка Тараса тут, у Петербурзі, — він бігає де-небудь Гороховою, Литейною, Міщанською в тиковому халатику, з відром і пензлем у руці, увесь забризканий вапном, вохрою, — учень маляра Ширяєва, малярських справ майстра, — «Тараска, за пивом!»; «Тараска, за табаком!» — спить і їсть зі склярами, покрівельниками — калузькими, костромськими, — у бруді, на горіщі, — і, звичайно, — стусани, штурхани, — звичайнісінький петербурзький хлопчина — бігає тут, Гороховою, і рік, і два, і три, і чотири, — раб-кріпак безпросвітний:

Не знав, сіромаха, що вирости крила,
Що неба достане, коли полетить,
Не знав, нагинався, —

і, звичайно ж, йому дають на чай, — ось тобі гривеник! — і, звичайно ж, він цілує руку (він прийшов до Сошенка і поцілував йому руку) і, цілуючи,

* У вірші «Чума»: «бо дзвона вже давно не чує, сумують комини без диму». Взагалі для цього почуття покинутості характерні: «Чума», «Не кидай матері», «Чигрине, Чигрине...» і т. ін. У кожному вірші до десяти, до п'ятнадцяти приречених, занедбаних предметів.

боїться, що його, і таке може бути, вдарять (коли Сошенко висмикнув руку, він злякався і втік), — заляканий, зацькований раб, якого сікли на конюшні і який дитиною їв глину від голоду. І раптом трапилось чудо, фантазія, «то, чого не було», «то, чого не буває»: злітаються до нього якісь ангелоподібні люди, — він і не підозрював, що такі існують, — маги і чарівники, — і кажуть йому: ти вільний! І дають йому хартію вольності, чарівний якийсь папір, і ти вільний від маляра Ширяєва, від поміщика Енгельгардта; від вохри і лайки — і цей прихильний Жуковський, і пишний Брюллов, і граф Віельгорський, і графиня Баранова, і віце-президент Григорович, і художник Венеціанов — всі до нього, всі про нього, викуповують його у поміщика, — ласкаві, милі, як ніхто, і хоч на одну, на коротеньку хвилинку, коли такі добрі руки з усіх сторін протягнулися до нього, адже повинно було в ньому замовкнути це вічне почуття покинутості, адже не покинутий він був тоді, адже і через двадцять років не в силі він буде забути про блаженство своє тодішнє і через двадцять років буде дивуватися він: «Самому тепер не вериться, — напише він у себе в щоденнику, — а действительно это было так». «Я из грязного чердака, я, ничтожный замарашка, на крыльях перелетел в волшебные залы Академии художеств».

Був квітень, і був травень, були білі ночі, і, може, у розстебнутому пальті, кидався він по всьому Петербургу, по Литейній і Гороховій, і в кишені у нього була відпускна, його хартія вольності, він виймав її й цілував, хрестився й цілував і уже виводив каракулі на якихось клаптиках, — ось учитайтесь у рядки, написані ним у найближчі місяці спасіння:

... Бо я одинокий
Сирота на світі, в чужому краю...

Ось що пише він на цих сторінках.

Тяжко мені сиротою на сім світі жити.

І знову:

Сиротині сонце світить,
(світить, та не гріє) —
люде б сонце заступили...
щоб сироті не світило.

О, звичайно, він до сліз вдячний цим людям, які привітали його! Він присвячує їм майже всі свої вірші: Жуковському — «Катерину», Григоровичу — «Гайдамаків» *, та в цих віршах він говорить їм одне: все про те ж сирітство: як страшно йому жити серед чужих на чужині. «Чужі люди» — звичайне слово у тодішніх його віршах. Хто ж чужий був йому тоді? Граф Яків де Бальмен? Петровський? Гребінка? Штернберг? Чи Сошенко? З ним вони ділять останнє, працюють з ним і голодують, і взагалі друзів у нього стільки, що, як писав він потім, «кинеш у собаку, а потрапиш у друга», і не просто «приятелів», а відданих, задушевних, — і скільки потім на Україні: Куліш, Костомаров, Білозерський, княжна Репніна, Козачковський, Тарновський; і все ж у кожному рядку він тільки те й робить, що жаліється, тільки й плаче на жорстоке своє сирітство:

Кругом мене, де не гляну,
не люди, а змії.

---

* Згодом він згадував у «Кобзарі» про благодіяння Григоровича: «Якби не він спіткав мене при лихій годині, давно б досі заховали в снігу на чужині». І знову: він «мені на чужині не дав погибати».

І вслухайтесь в оті перші петербурзькі пісні за перших років творчості: все ті ж, такі ж образи все тієї, такої ж покинутості: дівчина бродить понад морем, плачучи, — «коли ж згинув чорнобровий, то й я погибаю»... І друга точнісінько така ж, і теж над морем: «нехай плаче сиротина; нехай літа тратить»; і третя: «минув і рік, минув другий, козака немає».

І вічні ці повторення: «я сирота, мій голубе»; «Я сирота з Вільшаної»; «я сирота без матері, сирота, бабусю».

Дивно. З усіх боків перед ним розкриті обійми, а він начебто їх не бачить. Щепкін, Кухаренко, Бодяньський, Максимович — невже він не згадав про них, забув, коли писав згодом у казармі: «ніхто любив мене, вітав, і я хилився ні до кого». Сам такий ласкавий, до ласки інших не чутливий. Тобто чутливий, але не тут, у «Кобзарі». Звідки ж у нього таке? Я довго не міг пояснити собі це, але тепер, мені здається, я знаю. Вслухайтесь в народні українські пісні, візьміть хоча б того ж Максимовича старовинний збірничок, ще той, яким захоплювався колись Гоголь, — і ви з подивом побачите, що в творчості українського народу *покинутість і сирітство теж мають перевагу над усіма іншими почуттями:*

Ой, поїхав в Московщину
Та там і загинув.
Свою милу Україну
Навіки покинув.

Це в першій же пісні — і, чи не правда, начебто з «Кобзаря»? А слідом за цією друга пісня: син обіцяє повернутися до матері лише тоді, коли зійде засів піску, який вона поливає сльозами; і третя: він повернеться, коли павлине перо зануриться на дно, а млинове жорно попливе... Та й як же пісням українським не бути піснями розлуки й покинутості?

Згадайте дружину Тараса Бульби: «она миг тільки жила любов'ю, тільки в первую горячку страсти, и уже суровый прельститель ее покидал ее для сабли, для товарищей, для бродяжничества...»; «Оба пола виделись между собою самое короткое время и потом разлучались на целые годы. Годы эти были проводимы женщинами в тоске, в ожидании своих мужей, любовников, мелькнувших пред ними, как сновидение, как мечта». І чи не звідти та туга, та нудьга, той безперестанний «плач Ярославни», плач про ладо її, який чуємо в наспівах українських?

У класичних книгах Чубинського про південно-західний край * я знайшов лише 14 пісень про ревності, тільки 30 про нещасливу любов, — але 240 присвячено розлуці!

Знаменно, що Шевченко виплекав у собі і проявив, навіть незалежно від своєї біографії, навіть іноді *наперекір своїй біографії*, виключно ці народні почуття; всі ж інші, його народу невластиві, він хоч і переживав, хоч і пристрасно іноді відчував, але якось вони не вміщувалися в «Кобзар», якось залишались за обкладинкою «Кобзаря», для них начебто не було слів у Шевченка — ні образів, ні ритмів, ні лірики! Ці не народні почуття і думки, — скільки б їм Шевченко не віддавався, — якось гаснули в ньому, потухали, як тільки він брався за перо.

Адже це якесь чудо! Шевченко живе у Петербурзі шістнадцять років, на Васильєвському острові, він чистісінький петербуржець, проте де у його «Кобзарі» Васильєвський острів? Де ж він хоч у мінімальній рисі психології? Де в «Кобзарі» Брюллов, де Академія мистецтв? Шевченко може прожити

* Чубинский П. П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край. — 1872—1878. — Т. 5.

з Брюлловим десятки років, благоговіти перед ним, наслідувати його всіляко в живопису, в одязі, в зачісці, розмірковувати з ним про Дюрера, Гвідо Рені, Тенірса, але ось він бере перо, і де ви тоді, Брюллов! Де тоді ресторан Юргенса, де Ізлер, Александрінський театр, і Каратигін, і «Северная пчела», і «Золотой якорь», і Микола Полевой, і граф Яков де Бальмен, і Даль, і Петровський, і Плетньов, і «Адольфінка» — все спадає з нього, начебто якийсь зовнішній покрив, і нема у Шевченка тоді, в ту дивовижну мить, ні єдиного жесту, жодної напівдумки, жодної риси, якої б не було і в тому дніпровському Остапові, Максимові, Яремі, все він скинув із себе, як, пригадайте, Наташа Ростова — графинечка, вихована француженкою, раптом затанцювала «російську», скинувши із себе і графство, і всю звичайну свою психологію, і селянка Онисія крізь сміх просльозилася, дивлячись на цю чужу їй, у шовках та оксамитах випещену графиню, яка зуміла донести і виказати кожним жестом те, що було і в Онисії, і в матері Онисії. І ось цією здібністю, цим хистом звільнення від усіх випадкових рис свого власного «я», як ніхто, володів Шевченко, і звідси та особливість його книжки, що, скільки в неї не вдивляйся, скільки не вчитуйся, в ній майже не знайдеш його особистості, не знайдеш нічого, характерного для нього одного, що належить йому одному, і все, що не пов'яжемо з ним як з *поетом, автором*, виявиться: ні, не його, а всього народу українського.

Ми, наприклад, пояснили особистим його темпераментом цю його пристрасну жагу помсти: «крові мені, крові, бо хочеться пити», — але ж недарма історія України була історією нападів і битв, недарма ж був на Дніпрі цей *лицарський* острів Хортиця, і Бульба у помсті за сина недарма щоразу примовляв: «Это вам, вражьи ляхи, поминки по Остапе!», і вирізував жінкам груди, і спалював і вішав усіх без розбору, саме як «месник»; і малоруські пісні (за словами Срезневського) були недарма піснями саме месників, тих, хто, «неравнодушно взираая на своих сподвижников, с отчаянием *отмщевали* за смерть их врагам».

Ми думали: тут Шевченко. Та ні ж, тут теж народ!

І ця молитовність творчості, ці постійні звертання: «Ой тумане, тумане; «Ой талане, талане».

Можливо, тут його особистість, самобутня його особливість? Ні, це знову ж таки особливість пісень народних, де, як було сказано, «столь часты беседы с буйным ветром, дробным дождем, черными тучами», і молитовні звертання Шевченка до людей, стихії, до предметів, хіба не ті вони, що і в цьому теж майже народному, теж дніпровському «Слові о полку Ігоревім»: «Вітрило, вітре мій єдиний!»; «О мій Словутицю преславний!»

Недаремно «Слово» так легко уклалось у нього в «Кобзарі». І навіть ця вічна турбота Шевченка про дівчат, про Катерин, Оксан — здавалось би, така вже особливо особиста його риса, але вслухавшись у його знамените «кохайтеся, чорнобриві, та не з москалями», як мимоволі не згадати народне, таке ж саме;

Ой дівчата, мої голубочки,
Не діймайте козакам віри.
Я, молода, віри діймала,
Тепер же я навкi пропала.

Ой сусіди, пани-маточки,
Навчайте свої дочки,
Щоб по ночах не ходили,

і більшість іншого.

Покинутість, сирітство, ми вже бачили, теж не особисте його відчуття, — і ніжність, і гнів теж, але в тому-то й чудо, що майже жодної його особистої риси в його творчості віднайти не можна, і, говорячи про нього, мимоволі говориш про народ, а говорячи про народ — говориш про нього! Тут якась небувала кругова порука. Щасливий Платон Каратаєв! Яке для нього було блаженство в цьому майже містичному злитті з народом. Йому ніколи не доводилося шукати ні форм, ні ідей для своєї творчості, він не шукав Бога, не шукав світогляду, не шукав виправдання своєму буттю, все йому було дано, і все визначено в народі і народом, і йому нічого було питати: що таке життя? що таке смерть? у що мені вірувати? що мені робити? куди йти? хто я такий? що таке всесвіт? Народ відповів йому ще раніше, ніж він про це спитав, і на всіх шляхах життєвих був ведений і врятований народом, і варто йому було хоч трошки збочити, на волосинку, вбік, відірватися на мить від народу, — він ставав неспізнанно бідним і слабким. Адже дивовижно: коли він писав нерідною — дніпровською своєю мовою, а «по-московськи», «по-великоруськи», натхнення покидало його. «Я не раджу вам друкувати цю російську повість, — писав йому С. Т. Аксаков, — вона набагато нижча вашого величезного віршового таланту... Ви маєте перед собою блискуче поле діяльності, на якому ви — повноправний хазяїн». Аксаков не радив йому писати російську прозу, але і російські його вірші були не кращими. Його «Тризна» написана, як стверджував сам автор, для того, щоб великоруси не говорили, що він не знає їхньої мови, є начебто невдалим перекладом якогось гарного вірша. «Жаль, що я плохо владею русским стихом», — записав він сам у себе в щоденнику. За словами Куліша, редакції російських журналів навіть друкувати не хотіли його російські твори. «Какой черт и за какой грех искусил меня исповедоваться пред кацапами черствым их словом», — повідомляв Шевченко товаришеві після написання російської драми «Слепая невеста». «Виноват ли я, что я родился не кацапом и не французом».

Але ж і російською мовою він володів прекрасно, провівши серед великорусів більшу частину свого життя...

Характерно, що те ж саме сталося і з іншим національним генієм, шотландським поетом Бернсом, коли той намагався писати англійською. «Хоча Бернс, — каже Карлейль, — пише англійською мовою з чарівною силою і навіть вельми витончено, — він далеко не так володіє англійською прозою, як володіє шотландським віршем. Коли читаєш його прозу, то здається, що людина всіма силами намагається сказати щось таке, для висловлення чого вона позбавлена відповідного органу. Риторичність і ходульність його прози перебуває у такій суперечності із суворою простотою його вірша» («Critical essays»).

Геніальність — явище національне, і мовою есперанто не творив ще жоден великий поет.

*Переклад з російської і підготовка тексту
Валентини Кокіної*

---

* Через десять років після «Катерини», коли соціальні погляди Шевченка стали значно ширшими, він пише новий варіант цієї пісні, замінивши ненависть до москаля ненавистю до пана:

...Кохайтеся хоч і з наймитами,
З ким хочете, мої любі, тільки не з панами.

Від редакції: У розпалі петербурзького «срібного віку» один із найблискупіших його фейлетоністів Корній Чуковський (1882—1969) занотував у своєму щоденнику: він, Микола Корнійчуків, син полтавської селянки, почуває себе українцем, думає українською мовою. Чуковський — класик світової дитячої літератури, ретельний коментатор класиків же минулого віку (Уїтмена, Некрасова та інших), майстер поширеного у «віці срібному» літературно-критичного нарису, що в ньому безберега суб'єктивність парадоксально поєднувалася з вельми проникловою структуральною інтуїцією, доброю і точною морфологією того чи того твору. Невипадково у своїх незчисленних фейлетонах 900—10-х Чуковський угадав основоположні ходи «формальної школи» 20-х років і світового структуралізму взагалі, славнозвісну тему «повстання мас» іспанця Ортеги-і-Гассета і навіть... структурні абриси дитячого мислення у психологічній думці великого харківсько-московського вченого Виготського. Нарис про Шевченка вповні засвідчує сильний структуралістський інстинкт Чуковського-дослідника (хоча з вочевидь спрощеною схемою Шевченка-месника, співця гніву і помсти, сьогодні, в добу перепродукції таких пристрастей, варто посперечатися: це переважно гнів знедолених шевченківських героїв, сам же поет оплакав «марне литу кров», як і належить християнинові). Але, звичайно, найголовніше тут — безкрая любов і ніжність до свого великого співвітчизника. Донька автора, сама письменниця, Лідія Корнійвна, яка ще в середині 60-х кинула літератури рукавичку московському тоталітаризму, пригадує про майже релігійний культ Шевченка в родині Чуковських.

Отож редакція і вирішила познайомити читача з цим забутим шедевром світової Шевченкіани.

Сергій Іванюк ВИПРОБУВАННЯ ДИТИНСТВОМ

Виховна функція дитячої літератури. Цей вираз набув термінологічної безсумнівності, він часто- і загальноживаний, звичний. Зрештою, саме педагогічною спрямованістю, дидактизмом цей різновид художньої творчості й відрізняється від інших. Якщо звернутися до радянської літератури для дітей, то від перших днів існування дві сили спрямовували її розвиток. З одного боку, вона була складовою загального літературного процесу, рівноправною з іншими, отже, підпорядкована тим же законам, що й поезія, проза, драма для дорослих; а з другого — саме дидактична наснаженість, відверте прагнення автора впливати на читача, намагання цілеспрямовано формувати характер і світогляд.

З перших днів радянської влади почали лунати вимоги педагогічної заангажованості, ідеологічної наснаженості творів для майбутніх громадян і вже в середині 20-х років дитячу літературу було поставлено під повний контроль Державного Методичного Комітету Наркомосу: жодна книжка не могла вийти в світ (хоч і меншою мірою, це стосувалося й приватних видавництв) без грифу «Допущено до вжитку»...

Такий підпорядкований стан дедалі дужче розводив літературу для дітей з літературою взагалі. Естетичні критерії практично не враховувалися при оцінці твору, традиції виявилися розірваними. По-перше, з дожовтневих авторів, що творили для юного читача, лишився, власне, тільки С. Васильченко. Що ж до класичної спадщини, то «вжиток» її був надзвичайно обмеженим. Казку, романтику, «авантурність» заборонено взагалі як шкідливі для пролетарської дитини. Поводження з іншими дореволюційними творами наочно ілюструє висловлювання одного з метрів педагогічної науки на Україні в 20-і роки О. Попіва: «Візьмімо для прикладу Т. Шевченка. Шевченко — революційний поет, іноді суголосний нашій революційній боротьбі, але у нього є багато думок і висловів, що не відповідають нашим соцвиховським завданням. Як бути з ним? Чи підніметься у нас рука «пристосувати» Шевченка для дітей, переробляти його твори? — Відповідь на це питання мусить бути твердою й виразною: в педпроцесі не діти для класиків, а класики для дітей»^{*}

Фольклор також був практично виключений з «педпроцесу». Найбільше постраждала казка. Серед найтиповіших звинувачень на її адресу були такі:

- ідеалізм (у країні, що ставила за мету виховати своє молоде покоління на суціль матеріалістичних засадах, це було природно);
- містика (дуже близько до попереднього);
- класова ворожість («Чи є кращий спосіб викликати в дітях захоплене ставлення до царя, принців, царівен, як добре підібрана до цієї мети казкова література»^{**});
- патріотизм (у часи, коли з дня на день чекалося світової революції, що об'єднає всі землі, зламавши панівними класами накреслені кордони, це було не менш лайливе слово, ніж індивідуалізм);
- індивідуалізм («звіряча хвороба індивідуалізму» — М. Горький);
- одновимірність казкового героя — сильного, спритного, відважного, кмітливого, але — вірного (!);

^{*} Попів О. Дитяча література на переломі // Шлях освіти. — 1930. — № 4. — С. 73.

^{**} Яновская Э. Сказка как фактор классового воспитания // Путь просвещения. — Х., 1923. — № 3. — С. 57.

— психологічна невідповідність казок сприйняттю дитини («Для неї образ Коця Безсмертного чи Баби-яги так само реальні, як образ коня; і образ коня так само «фантастичний», як казкові персонажі, — різниця лиш у тому, що в одному випадку за образом ми маємо реальний зміст, а в другому — ні. Дитина цього усвідомити не може і таким чином уявлення про життя в неї штучно спотворені... Розповідати дитині про Бабу-ягу? Це майже те саме, що ввести таке страхіття за руку до неї в кімнату»^{*}

Ця заборона парадоксальним чином узгоджувалася з досить прогресивною системою освіти в цілому. «Бригадний», «колективний» метод викладання, при якому діти самі мусли готувати доповіді (реферати) з тієї чи іншої теми, користуючись різноманітними джерелами, саме й розвивав творчі нахатки, фантазію, нахил до самостійної роботи. Заохочення до ініціативи, активності, в свою чергу, трансформувалося в дитячій літературі у надзвичайно поширений дитячий авангардизм — гіперболізацію можливостей юного героя. Скажімо, в повісті О. Копиленка «Комашня» піонери (після уроку-повіді про виконання на заводі промфінплану) розробляють програму докорінного підвищення продуктивності праці, що згодом допомагає їхнім батькам вивести підприємство з прориву.

Романтична ідея векторності дитини — тобто односпрямованості в часі, розуміння юного героя як представника прийдешніх поколінь, позбавленого власного конкретного минулого, — посідала в тогочасній суспільній свідомості, заплідненій революційною романтикою, належне місце. Звідси й типовий художній конфлікт — протиборство майбутнього (уособленого, як правило, в образі юного героя) з минулим (дійсністю з невикоріненими «пережитками»). Образ героя як втілення ідеї був здебільшого позбавлений індивідуальних рис характеру, автори таким чином давали читачеві широкі можливості для самоотождоження з героєм, співпереживання, спільного подолання шляху від пасивного споглядання подій до усвідомлення власної відповідальності й вчинку, який мислився вирішальним моментом до-рослішання.

Серед проблем, що їх автори підносили в своїх творах, адресованих дитячій аудиторії й спрямованих на виховання нової людини, майже обов'язковою була проблема колективного й індивідуального, переважно вирішення якої: самозречення, самопожертва героя, індивіда на користь інших, колективу, народу (оповідання А. Головка, повісті Г. Бабенка, О. Донченка, Д. Заянчківського, І. Ковтуна, Ю. Платонова, П. Резнікова, В. Таля, В. Усенка, В. Чередниченко та ін.).

Мабуть, єдиний виняток становить оповідання С. Васильченка «Приблуда», герої якого — мешканці дитячого будинку, колектив — ідуть на самопожертву (поступаючись місцем при страшній перенаселеності, поділившись їжею в умовах майже голоду, обігрівши, коли самі мерзнуть) заради одного — «музиканта Мишка». Письменник стверджував особистість найвищою цінністю, наголошував на взаємозумовленості високої моральності й таланту — себто самореалізації особистості в майбутньому.

На жаль, цей гуманістичний пафос українською дитячою літературою підтриманий не був, він виявився не на часі, не відповідав доміантним тенденціям розвитку педагогічної думки й суспільної свідомості взагалі.

Серед найпопулярніших тем — громадянська війна і дитячий будинок. Для першої прикметне пряме зіткнення протиборних сил, подвиг юного

^{*} Зарицьна М. Как современный ребенок воспринимает сказку // На путях к новой школе. — М., 1926. — № 11. — С. 7—9

героя, який завжди був на боці нового, майбутнього, часто ставав самодостатньою естетичною цінністю. Такого ж революційно-романтичного, символічного змісту набував і дитячий будинок, колонія, комуна — як явище нової дійсності.

Ідея векторності дитини була домінантною і в історичних творах, яких тоді для дітей писалося чимало. Скажімо, герой гостросюжетної повісті Г. Бабенка «Шляхом бурхливим» Дорош Наливайченко живе й діє в Україні, в Росії, в Криму, в Січі наприкінці XVII ст. Його сприйняття подій, політичних, економічних, соціальних процесів (вельми переконливо й популярно змальованих у творі) є своєрідним містком між ідеєю твору й читачем. Але ніякого морально-етичного, психологічного вкорінення героя в сучасному йому світі немає, він, як і читач, на все дивиться неупереджено, очима «свіжої» людини. Це, по суті, читач, адресат, перенесений автором у давню дійсність, він лишається представником навіть не початку XX століття, а значно дальших, досконаліших, більш світлих часів.

Часи справді незабаром змінилися, але зовсім не так, як праглося письменникам. Дитяча література стала чутливим індикатором цих змін, значно помітніше й оперативніше, ніж література в цілому, реагуючи на ті чи інші суспільно-політичні процеси.

Зокрема, це зумовлено пильною увагою партії й уряду до проблем виховання підростаючого покоління. На рубежі десятиліть вийшло понад десять різноманітних постанов, пов'язаних з ними. Так, відчутною стала потреба в перебудові системи освіти. З одного боку, бригадний метод належало заборонити й запровадити натомість єдині для всіх програми, обов'язкові підручники, суворо обмежені хрестоматії. З другого боку, педагогічна наука, педологи, головні сили яких були зосереджені в Харкові, в Інституті народної освіти, не лише теоретично обґрунтовували й обстоювали бригадний метод. Вони мали ще й інший гріх перед Адміністративною Системою: всіляко підтримували українізацію, що в 20-і роки проводилася в республіці.

Але ці аргументи, звісно, не було названо. Педологів знищили під гаслом повернення казки. З метою дискредитації «злочинців» їм було інкриміновано страшну провину: вони приховували від народу чарівну спадщину батьків, дітей ошукали. У 1934 році в Харкові відбулася Всеукраїнська партнарада у справах дитячої літератури, на яку з'їхалися провідні дитячі письменники з усього Радянського Союзу.

«Ця партнарада, — виголосив у доповіді В. П. Затонський, — лише перший крок на шляху створення дитячої літератури на Україні. Правда, рішучий крок, що робиться в переломний момент, коли ми поховали цілу полосу, цілий етап минулого, коли на терені дитячої літератури верховодили та шкодили ворожі нам елементи, а за ними несвідомо йшла частина наших товаришів»^{*}.

Попри всю зловісність цих похоронних мотивів, слід визнати, що в словах наркома було значно більше істини, ніж здавалося навіть його слухачам. Справді, ця широкомасштабна акція ознаменувала початок нового етапу в розвитку літератури для юного читача. Ця література (на відміну від «дорослої») була різноманітнішою, багатшою, ніж у попередній період. Кадрово вона в 30-і роки постраждала не так, як «доросла», навпаки — прагнути порятунку, до неї прибилися нові сили, багато письменників,

^{*} Затонський В. П. Завдання дитячої літератури на сучасному етапі соціалістичного будівництва // Комуністична освіта. — 1934. — № 6. — С. 33.

котрі раніше писали і для дітей, і для дорослих, у 30-і роки перейшли майже виключно на твори для дітей (Н. Забіла, О. Донченко, О. Копиленко та ін.). Очевидно, захоплюватися масовим ентузіазмом радянського народу, пояснюючи репресії загостренням класової боротьби, психологічно було легше в творах, адресованих дітям. Зрештою, барабани й сурми — загальноновизнані піонерські атрибути. Якщо ж додати появу спеціалізованих видавництв дитячої літератури, збільшення кількості й зростання тиражів дитячих журналів, зняття педагогічного контролю (тобто передачу дитячих книжок під загальний головлітівський ценз, реабілітацію казки)...

До речі, суспільно-політичні зміни в країні спричинилися й до змін у суспільній свідомості, зокрема, і в ставленні до казки. СРСР на той час відділився від решти світу «залізною завісою», світова революція тимчасово відкладалася чимраз далі, отже, патріотизм став зовсім не лайливим словом, навпаки. Любов до монарха (або вождя народів) теж перестала бути криміналом, хіба що на словах. Одновимірність, самовідданість, вірність казкового героя — саме такий герой виявився цілком вчасним, доречним.

Фольклорна казка виникла в ранньофеодальну добу. Феодалізація суспільства в 30-і роки ХХ століття не могла не привести за собою й такий важливий атрибут релігійно-містичного осмислення дійсності.

Прикладом успішної адаптації до умов, що склалися, можуть служити книжки Оксани Іваненко «Сандалики, повна скорість!» (1935) і «Великі очі» (1936). Це були спроби наповнити казковий сюжет новим змістом: сучасними читачеві дійсністю й героєм. Власне, це були фантастичні оповідання, створені за сюжетно-композиційними законами казок. Спроба виявилася вдалою — твори витримали не одне видання, були радо зустрінуті як читачем, так і критикою. Іншим шляхом пішла О. Іваненко в книжці «Лісові казки» (1935), де та ж таки казкова сюжетика будується на анімалістичному матеріалі, що, ясна річ, значно ближче до фольклорної традиції. У міру дидактичності, органічності у всіх своїх компонентах, ці твори й досі користуються успіхом у юних читачів.

Однак ні сама О. Іваненко, ні інші письменники не підтримали цих вельми продуктивних тенденцій. Крім кількох невеликих віршованих казок Н. Забіли, «Казки про Івана Голика» Л. Первомайського, «Івасика-Телесика» Є. Фоміна і А. Шияна та інших дуже нечисленних видань, казка так і не стала активним чинником виховного процесу.

Феодалізація суспільства покликала до життя й провідний феодальний педагогічний принцип: виховання на зразках для наслідування. Як у школі почали переважати катехізисні методичні норми, розкладання будь-якого питання на кілька спрощених складових за зразком славнозвісного «Краткого курса истории ВКП(б)» (чотири причини, п'ять наслідків, три складових, а), б), в) і т. д.), так і в дитячій літературі найвартіснішими стали вважатися твори, що пропонували юному читачеві готові етичні взірці, варіанти поведінки в тих чи інших обставинах.

«Моя мета, — писав один із провідних дитячих письменників 30-х Микола Трублаїні, — запалити юних читачів бажанням стати дослідниками, моряками, авіаторами, інженерами, вченими, що перемагають усі стихії. Завдання кожного письменника, і особливо письменника, що пише для дітей, так писати, щоб читачі самі намагалися стати подібними до позитивних героїв твору... Радянський письменник мусить виховати у свого читача вміння й бажання ставити собі за мету виконання лише громадсько корисних справ. Радянський письменник мусить писати так, аби його герої були відважні, настирливі, громадсько корисні люди. Але такого героя треба ма-

лювати так, аби він захопив читача настільки, щоб читач намагався бути подібним до цього героя» *

Це голос юнака, безмежно закоханого в свою Батьківщину, в справу, яку він робить, у дитинство. Але його ширість «усліпу» використовувалася системою. Це був маніфест, напрямок розвитку літератури для дітей і не тільки її. За цим принципом (генетично подібним до «житій» святих у релігійних культах, засоби впливу яких на віруючих узагалі дуже схожі на маніпулювання свідомістю народу в «культівські» часи, хоч, звичайно, і без тих технічних можливостей) держава прагнула вирішити багато своїх проблем: необхідно було змінити ставлення до праці, зробити нормою наднормову роботу на виснаження — і з'явився міф про видатного шахтаря Стаханова (реально існуючого — це ще переконливіше), який виконує 14 норм за зміну; треба створити кадри трактористів усупереч можливостям (розкуркулення, колективізація, голод, оргнабори на ударні будови виснажили село, чоловіків катастрофічно мало) — і з'являється міф про видатну трактористку Пашу Ангеліну; відчула Система необхідність розірвати родинні зв'язки, ствердити пріоритет вищого авторитету, авторитету «батька народів» перед авторитетом батьків — і з'являється міф про Павлика Морозова... І всі вони покликані вести за собою, служити взірцем. І вели, і служили.

Відповідно трансформується й герой художніх творів, адресованих юній аудиторії. Він стає втіленням морально-психологічного ідеалу: розумний, спритний, відважний, безмежно закоханий у справу батьків, сповнений засліплюючої ненависті до її ворогів. Відданість комуністичній ідеї стає визначальною рисою характеру. Саме цей мотив тепер посідає чільне місце серед спонук самозречення героя (а не інтереси іншого, колективу, загалу, як у героїв 20-х років).

Вісь художнього конфлікту змістилася в дитячий колектив. У шкільній повісті (жанр, практично відсутній в літературі попереднього десятиліття) з'являються цілі галереї юних персонажів — і позитивних, і негативних. Такою диференціацією героїв зумовлено й індивідуалізацію їхніх характерів («Наші тайни» Ю. Смолича, «Школа над морем» О. Донченка, «Дуже добре» й «Десятикласники» О. Копиленка). Паралельно відбувається здрібнення проблем — вони стають посильними для юних героїв, придатними до однозначного вирішення. Більше того, письменники намагаються переконати читача в тому, що він здатен подолати будь-які перешкоди, що радянській людині, навіть зовсім юній, підвладне все. Показова в цьому плані згадана діалогія О. Копиленка: Аркадій Троян наполегливо працює над проектом ракети, якою можна вразити «фашистські військові заводи» з величезної відстані (прообраз «Фау» та сучасних балістичних ракет), Вова Порада уперто трудиться над створенням електромобіля, і навіть коли ідею самотужки реалізувати в принципі неможливо, і тоді є шлях — Віктор Мартинов пише листа в ЦК комсомолу із закликом запровадити кодекс «норм, які повинен здати юнак на ці якості людини» і відповідну відзнаку «Значок відваги» (зміст останньої пропозиції досить далекосяжний: людиною не народжуються, а стають, тільки наше суспільство здатне формувати справжніх людей, та й то не з кожного).

І разом з такою могутністю — абсолютне самозречення, зневага до себе, готовність до саморозчинення: «Геній... Кремль — таке смачне слово.

* Труבלайні М. Дамо дітям книжку, що кличе до боротьби й перемоги. // Ліліченко Л. М., Лещенко П. Я., Проценко І. М. Українська дитяча література. — К., 1979. — С. 274.

Кремль... — Любий дорогий товариш Сталін, я нічого не зробив ще для людей, але скажіть мені завтра вмирати за народ: і за майбутнє і за сьогодні — я вмиру просто і звичайно — коли це треба для мене, для Вітчизни. Я мікроскопічна, стосімдесятимільйонна частка країни, йду пліч-о-пліч з цими мільйонами і для них, для вас... Зараз я ніщо, десятикласник, але у мене є велика мрія... Я зроблю все, все зроблю!.. Настирливо, завзято, уперто працюватиму, вчитимусь! Я не боюсь нічого в світі!»* — так подумки звертався до вождя Копиленків Аркадій Троян.

Може, і всупереч бажанню автора, тут переконливо розкрито один з етапів формування фанатизму, який лиш тільки й міг привести через кілька років до перемоги в найстрашнішій в історії людства війні. Знання історичної перспективи зумовлює оцінювання цього та інших подібних монологів без зверхності й невіри — вони сприймаються як страшний своєю достеменністю людський документ, і не тільки як об'єкт часу, але й як суб'єкт, що активно впливав на формування саме такого морально-психологічного типу.

Це підтверджено подальшим ходом історії, ходом і наслідками війни, розвитком суспільної свідомості в нашій країні в повоєнний час.

Література для дітей періоду Великої Вітчизняної війни виявилася законним ірним вивершенням цього попереднього шляху. Герої — зразки для наслідування, герої-«герої» стали найдоречнішими, найорганічнішими. Відвага, самозречення, ненависть — ось найвищі естетичні цінності. Так, саме ненависть. Виховувати любов до Батьківщини було вже ніколи. Тут література для дітей покладалася на раніше досягнуте. А найефективніший засіб, найкоротша путь до очікуваного — заклик до помсти, найвірніший спосіб порятунку — нищення ворога.

«— Бабусю, а вбивати людей можна? — запитав він.

— Ні, не можна. Це страшний гріх, — відповіла тихо бабуся.

— А німців?

— Німців можна. Вони вороги.

— Коли б я зовсім виріс, я б, може, придумав таку машину, з таким великим кулеметом, щоб одразу всіх німців перебила, і тоді б ніхто ніколи нічого не боявся...»**

Вельми показове тут прагнення узгодити суспільно необхідну, актуальну мораль з мораллю християнською, а відтак і загальнолюдською. Людей убивати не можна, а німців — цілком. Отже, — німці не люди. Їх переведено в іншу категорію: вороги. Подібні антропологічні вправи зустрічаємо дуже часто. «...Перед танком відкривався вільний простір. — Це епізод з оповідання В. Василевської «Братерство народів». — Хруст... Рисаков відчував, що танк давить не лише березові стовбури. Під гусеницями тріщали, хрустіли людські кістки, людські черепи, людські тіла. «Як таргани», — з огидою подумав Рисаков»***

Як бачимо, тут для ворогів знайдено місце в системі вже існуючих біологічних категорій.

Переможців, звісно, не судять. 9 травня 1945 року надовго стало самодостатнім виправданням попередніх і наступних соціально-економічних проблем, злочинів, соціалізму в цілому й виховних принципів, на яких ґрунтувалася дитяча література, зокрема. У повоєнні роки ці принципи автома-

* Копиленко О. Десятикласники. — К., 1938. — С. 49.

** Копыленко А. Солнце. — М.; Л.: 1944. — С. 4.

*** За родную Украину. — М.; Л.: 1942. — С. 31.

тично продовжили своє існування. Більше того, вони зазнали розвитку, адаптації до нових умов.

Відсутність доволі виразних зовнішніх ворогів, взагалі співмірного за силою ворога (американський імперіалізм у багатьох асоціювався не тільки з Хіросімою, а й з тушонкою, шоколадом, «Тарзаном» тощо, отже, не міг задовольнити цю потребу як слід) змусила письменників дещо знизити пафос, говорити з читачем про більш буденні речі, ніж доля Батьківщини, соціалізму, людства.

На заперечення цієї тези можна б назвати десятки книжок, де діяли відважні юні партизани, зв'язківці, підпільники, сини й дочки полків, батальйонів і рот, де «оспівувався всенародний подвиг». Але й ця література також утратила внутрішній стрижень, бо ж неможливо однаково агресивно й обурено писати про ворога майбутнього (30-і роки) й переможеного (50-і). При всій зовнішній сюжетно-композиційній подібності твори, скажімо, Трублаїні й Збанацького відрізняються не лише за художнім рівнем. Різниця тут істотніша — як між лампочкою Едісона й «лампочкою Ілліча». То тема для окремої розмови.

А от скільна повість, жанр, традиції якого також у загальних рисах сформувалися напередодні війни. У згадуваній діалогії О. Копиленка юні герої свідомо «формували себе», готувалися до протистояння ворогу, до найвищих випробувань в ім'я Вітчизни. Мета виправдовувала для читача всі труднощі цього підготовчого періоду: «важко в навчанні, легко в бою».

Післявоєнний читач через усі випробування вже пройшов. На рубежі 40—50-х років соціальні пріоритети (а саме ними детерміновано естетичні цінності в дитячій літературі) змінилися. Психологічне напруження народу сягнуло меж у роки війни. Готувати його (народ) до нової війни? Найнедалекогляднішим політикам була зрозуміла безперспективність і небезпечність такого шляху. Отже, єдино продуктивним, доречним міг бути курс на мирне життя, спершу відбудову, а згодом (це вже за М. Хрущова) — досягнення ідеального соціально-економічного устрою.

За таких умов література для дітей починає шукати нових виражальних засобів, адаптувати педагогічну концепцію. Зразкові герої сідають за парту. Колективізм, добра поведінка, відмінне навчання, чистота помислів — ось доблесть нової доби. Скласти сюжет, що відповідав би цим вимогам, на життєподібних вчинках, подіях ні тоді, ні згодом не вдалося нікому. Звідси — герої-резонери, зведення рецептів поведінки з площини етики в царину етикету. «За останні дні він уже не раз порушував розпорядок дня, — бідкався О. Донченко за Юрка Васюту, героя однойменної повісті, — просиджуючи над уроками й ті години, які призначалися для розваги. Та Юрко втішав себе тим, що не завжди ж так буде. Згодом він навчиться робити уроки значно швидше. А зараз заради своєї мети можна іноді урвати якусь годину і від розваг. Хлопчик завів собі таке правило: кожного вихідного дня дві або три години призначати на граматику й арифметику. Всі уроки він готував напередодні, а у вихідний день зранку відправлявся кудись погуляти, найчастіше до моря, або грався на свіжому повітрі з товаришами. Після цього сідав за підручники. Після обіду в хлопця лишалося ще шість чи сім годин для розваг і читання книжок» * Регламентация спливає зі сфери почуттів і вчинків до розпорядку денного.

За правильність і непохитність маленького героя треба було платити, вони досягалися за досить високу ціну. По-перше, за рахунок правдивості,

* Донченко О. Юрко Васюта. — К.: 1950. — С. 90.

життєвості. По-друге, за рахунок елементарної динамічності, цікавості, — за рахунок сюжету, зрештою. По-третє, за рахунок внутрішнього світу героя, його характеру, психології.

Кожна окремо взята плата — надто висока.

Нібито все так само робилося в дитячій літературі, як і в 30-і роки. Але концепція адресата творів усе далі й далі відставала від конкретно-історичного юного читача, який бачив війну або ж її жахливі наслідки, лютий голод 1947 року, розруху, зазнав холоду й сирітства. Він ще вірив у світле майбутнє своєї непереможної Батьківщини, в її геніального вождя, навіть, можливо, у те, що треба бути таким, як оці герої. Але це вже було за межами його загалом досить багатих можливостей.

Система не витримала випробування дитинством. Криза її визріла й увиразнилася тут, у дитячій літературі, задовго до 5 березня 1953 року. Бо втративши майбутнє, довго існувати вона не могла. Ні виселення народів, ні нова хвиля репресій проти інтелігенції, розпочата в 1952 р., ні створення атомної бомби — ніякі весняні завірюхи вже не могли її врятувати. Народ плакав над труною Сталіна — капало зі стріх.

І — на закінчення — ще одне міркування, що прийшло до нас із сивої давнини. «По школі завжди можна довідатися, чи володіє суспільство ustalеним поглядом на завдання освіти. Нерідко доводиться чути, ніби школа мусить учити тому, що знадобиться в житті. Де така думка панує, там, отже, погляд на мету освіти ще не сформувався; адже така думка підпорядковує школу смакам, що панують у цю мить, робить учня слугою або жертвою тимчасових потреб дорослого суспільства; з учнівської молоді готується в школі жива, дресирована сила, призначена для певного технічного виробництва, в якому суспільство відчуває потребу, або організований інструмент, здатний замінити механічну силу. Притому подібна думка позбавляє школу будь-якої стійкості, робить її іграшкою випадкових суспільних віянь. ...Звісно, простіше було б усталити зворотний стосунок школи до життя — такий, щоб не школа вчила того, що буде потрібним у житті, а життя вимагало б того, чого навчає школа. Тоді... школа зайняла б тверде й гідне її становище, стала б не прислужницею, а вихователькою й керівником життєвих смаків і потреб. ...Узагалі, люди багато міркували над тим, як пристосувати школу до життя, і дуже мало замислювалися над тим, як би життя своє влаштувати таким чином, аби до нього могла пристосуватися школа»*.

Все це легко адаптується: замінивши подумки слово «школа» на «література для дітей», матимемо також цілком органічний текст. Понад сімдесят років ми намагалися пристосувати її до життя, до придуманих ідеологічних схем. Зневаживши її глибинну суть, її належність до мистецтва, літератури, зневаживши той величезний моральний потенціал, яким вона володіє, ми так і сяк викручуємо їй руки, згинаємо її в баранячий ріг, аби якимось боком та прилаштувати до того, що ми сьогодні вважаємо необхідним, а завтра облплывуватимемо з непідробною огидою. Ми забуваємо цвяхи мікроскопом, надимаючись від пихи з того, що ніхто в цілім світі до такого не дотумкав, а ми!..

Доброго ранку, товариство! Сонце в zenіті.

* *Ключевский В. О. Неопубликованные произведения. — М., 1983. — С. 84.*

Веніамін Сікора

МОВЧКИ, БЕЗ СЛІВ, АЛЕ ЛИШЕ ПРО УКРАЇНУ

Б. Гаврилишин. Дороговкази у майбутнє. До ефективніших суспільств. — К., 1990.

Після прочитання книги Б. Гаврилишина «Дороговкази у майбутнє. До ефективніших суспільств» насамперед спадає на думку її очевидна пріоритетність.

Це перша українська книга повоєнного періоду, яка присвячена складним питанням новітнього соціально-економічного і духовного розвитку людства. Перед нами також перша українська книга, в якій блискуче поєднані простір, глибина й актуальність у висвітленні сучасного та майбутнього.

Ми маємо в ній водночас монографічне дослідження суперечливих проблем політики, економіки, ідеології і путівник для практико-політика та звичайного громадянина. Ще жодного разу у світі і в Україні не виходила книга, яка б обрала виклад світових проблем під кутом інтересів України, її невидимого об'єкту в цих проблемах.

Разом із цим розуміємо і те, що книга Б. Гаврилишина, яка вийшла англійською мовою у 1980 році, була перекладена рідною мовою автора саме 1990 року, коли її зміст, поради і висновки особливо потрібні народу України. Очевидно, що ідеї, які охопили людей, ведуть їх і змінюють світ. Але Гюго застерігав, що це лише ті ідеї, які приходять до людей своєчасно. Саме своєчасні переклад і поява книги Б. Гаврилишина, яка вийшла тоді, коли її ідеї рухатимуть Україну. Найбільш прикметною рисою книги є те, що вся вона — про нинішню Україну, про невідкладні завдання українського

державного будівництва. У 1980 році вона так висвітлювала світовий розвиток, що український читач знаходив у ній певність у невмирущості і успіхові української справи, а тепер він віднайде у книзі практичні соціально-економічні поради. Книга Б. Гаврилишина є першим і пристрасним зверненням вченого-українця до українських політиків, які можуть здійснити проєкт нового українського суспільства, що буде ефективним у світі майбутнього століття.

У книзі, на наш погляд, центральне місце посідає її другий розділ: «Становище націй-держав». У ньому автор висловлює переконання, що не розгляд капіталізму і соціалізму (радянського типу), не аналіз соціально-економічних систем двох наддержав США і СРСР є найважливішим для розуміння сучасного і майбутнього людства та України, а порівняння найважливіших націй-держав.

Для аналізу суспільних систем націй-держав автор використовує інструментарій, який відходить від «ідеологізованих» традиційно-усталених схем, що панували як на Заході, так і в країнах «марксизму-ленінізму». З метою домогтись очевидних і прагматичних результатів він розглядає кожну націю-державу в єдності трьох компонентів. До них він відносить цінності, політичне правління та економічну систему. Кожний з цих компонентів він розкладає на прототипи. Нації-держави, на думку Гаврилишина, є кон-

кредною комбінацією цих компонентів. Подальше майбутнє і життєздатність націй-держав залежить від того, наскільки їх суспільний устрій зможе змінюватись, щоб урахувати нові фактори, які визначають існування людства в останні десятиріччя.

Б. Гаврилишин при цьому поділяє концепцію У. Ростоу і Д. Бела, що сенс розвитку нашої сучасності полягає в її русі від стадій індустриального суспільства до суспільств постіндустріальних. Разом з тим він пропонує свій більш комплексний і розгалужений підхід до визначення ефективності суспільних систем (с. 12—20). Сутність його, на нашу думку, полягає в оцінці трьох компонентів суспільних систем — на основі низки цінностей (ціннісних суджень), які він приймає. У Б. Гаврилишина, вони називаються детермінантами ефективності. Такий метод був розвинутий і практично використаний Г. Мюрдалем. Щоправда, у Гаврилишина нема явно розробленої процедури, яка обґрунтовувала б вибір цінностей.

Проте із самого викладу можна зрозуміти, що при цьому треба враховувати основні фактори, які впливають на розвиток людства протягом двох останніх десятиріч. Це — зростання населення, вичерпання ресурсів, занепад «нафтової цивілізації», прискорена урбанізація і масове безробіття у країнах третього світу, підвищення освіченості, «революція зростаючих вимог», посилення взаємозалежності, а також можливість взаємного і загального знищення (с. 19—20). Крім цього, очевидно, що для Б. Гаврилишина підставою для вибору критеріїв, показників ефективності є їх загальноновизнаний характер або принаймні такий, який має підтримку серед значної частини суспільства. Наприклад, Б. Гаврилишин вважає обов'язковими умовами ефектив-

ності — «сумісність компонентів, гармонію між компонентами», «сумісність із зовнішнім середовищем» (с. 12). І немає підстав ставити під сумнів такий вибір з погляду загальноновизнаності, здорового глузду.

Для нього не існує єдиного універсального показника ефективності суспільних систем. У додатку до книги він докладно розглядає різноманітні показники з метою все ж таки знайти суму сукупної суспільної ефективності. І доходить до висновку, що таким показником «виступають відповідності між економічним потенціалом (природним і людським) і економічними здобутками, соціальними прагненнями і соціальними відносинами, політичними ідеалами і прагненнями та їх втіленням, тобто узгодженість між цінностями, потребами і їх задоволенням» (с. 206).

Б. Гаврилишин залишається у книзі прихильником словесних (вербальних) змістових методів аналізу та викладу. Він вважає, що важко виміряти і знайти, формалізувати комплексний показник ефективності. Отже, залишається припустити, що читач приймає ті цінності, які висуває автор, і з тим стежить, наскільки послідовно і переконливо він ґрунтується на них у своєму аналізі націй-держав і в своїх висновках.

На наш погляд, книга з цього погляду бездоганна. Цілковито обґрунтований висновок автора щодо майбутнього двох наддержав: США і СРСР. У 1980 році Б. Гаврилишин констатував, що «пасивні», тобто негативні сторони у розвитку США перевершують «активні», і США втрачатимуть свої позиції у світі. Основна причина полягає у досить несподіваному виникненні невідповідності між компонентами суспільного ладу: цінностями, політичним правлінням і економічною системою. Вони більше не відповідають ні одна одній, ні новим внут-

рішнім і зовнішнім реаліям. Вони явно потребують не просто часткового ремонту, а докорінної перебудови (с. 28).

Ще більш категоричним був Б. Гаврилишин щодо Радянського Союзу. Він констатував 1980 року: якщо істотна перебудова не буде здійснена протягом кількох наступних десятиліть, остаточним наслідком буде повний розпад Радянського Союзу як політичної реальності.

Після аналізу змін у СРСР під час перебудови автор вважав, що «найімовірніше, як політична сутність він розпадеться у недалекому майбутньому» (1990). І 1991 рік підтвердив, що це майбутнє — вже сьогоднішній день.

80-і роки підтвердили правильність висновку Б. Гаврилишина і щодо США. Позиції цієї держави у світі у цей час справді слабшали, і на порядку денному США значні і радикальні зміни у всіх компонентах суспільної системи.

Аналіз націй-держав, а також поглиблений аналіз у четвертому розділі складових суспільного ладу дозволяє Б. Гаврилишину зробити висновок про те, який характер компонентів суспільного ладу і їх поєднання він вважає найкращим, таким, що приведе до виникнення ладу світового, «спільної долі» для народів світу.

Б. Гаврилишин поділяє різні цінності на три категорії: індивідуалістсько-конкурентну, групово-кооперативну та елітарно-колективістську. Він вважає, що при певних змінах саме групово-кооперативна система цінностей є найбільш перспективною.

Різні типи політичного правління Б. Гаврилишин розмежує теж на три різновиди. Це влада типу протипаги (боротьба за владу), колегіальна влада (співпраця при владі), влада унітарна. При оцінці цих типів влади він формулює фундаментальне положення щодо

оцінки ефективності влади. Вона меншою мірою визначається її внутрішньою природою, аніж тим, наскільки добровільно сприймається тими, на кого поширюється (с. 133). На цій підставі Б. Гаврилишин не високої думки про ефективність унітарної влади в освіченому, справедливому, мирному суспільстві.

Політичне правління, яке існує в англосаксонських країнах, Б. Гаврилишин називає правлінням типу протипаги, боротьби за владу. У нас в Україні це правління звично розглядається як таке, що є протидією тоталітаризму і є найбільш ефективним. Вважається, що при цьому правлінні завжди існує опозиція правлячій силі. Влада розмежована на законодавчу, виконавчу і судову, і вони діють так, щоб забезпечити взаємний контроль.

Оскільки люди при владі не є янголами і можуть помилятися та зловживати владою, то таке управління спроможне виявляти помилки і не допускати зла у діях політиків.

Така позиція досить поширена в Україні серед представників Руху, Народної Ради, інтелігенції. Вона стала майже синонімом прогресивності та цивілізованості. Втім, вона домінує в найбільш розповсюджених підручниках політичних наук і на Заході.

Б. Гаврилишин виступає досить категорично проти неї. Він вважає, що при цій системі головною метою опозиції стає протидія в ім'я завоювання влади. Це веде до спроб послабити тих, хто при владі, до загострення суперечностей, поширення конфліктів, поляризації суспільних сил, посилення чвар і, отже, до перетворення потенціально корисної суспільної енергії на зайве політичне напруження. І цю тезу автор переконливо демонструє на прикладі політичного життя Об'єднаного Королівства і США. В Америці індивідуалістичні цінності та влада типу

протываги і вільне підприємництво привели до законодавчого «розгугу». А той призвів до того, що в США існує 600 000 юристів (на душу населення це втричі перевищує показник більшості країн Західної Європи і вдесятеро — Японії). Внаслідок цього настає бюрократизація суспільного життя і марнування людської енергії.

На відміну від влади типу протываги, Б. Гаврилишин вважає, що за нових умов найбільш бажана колегіальна влада (співпраця при владі). Швейцарія і Японія є двома варіантами такої колегіальної форми політичного правління. У цих країнах забезпечується консенсус у суспільстві за відсутності чвар або конфліктів, дисциплінованість, заснована на довірі і взаєморозумінні при виробленні політичних курсів та їх реалізації. Між цими варіантами бачимо Німеччину. При такій системі правління не треба сильної верховної влади — на всіх рівнях правління виникають постійні коаліції, де люди співпрацюють між собою. Люди на рівнях громади, сільської общини, округу, провінції, регіону мають широкі права приймати рішення. Цей тип влади поєднує представницьку демократію вищих рівнів та «пряму демократію» на нижчих рівнях правління.

В економіці Б. Гаврилишин виступає за «узгоджене вільне підприємництво», при якому налагоджено співробітництво між урядом, бізнесом і робітництвом. До такої системи, вважає Б. Гаврилишин, близька система розподільного соціалізму, яка панує у Швеції.

Ми виклали основні позиції Б. Гаврилишина стосовно форми найбільш ефективної суспільної системи. Ніде у його книзі нема і слова про Україну, але кожна позиція, думка і рекомендація стрімко тягнуться до пекучих, невідкладних потреб українського державного буття.

Яка система цінностей найбільш відповідає потребам України? Який тип політичного правління та економічної системи будувати її народові? Б. Гаврилишин ні в 1980 році, ні в 1990 р. у «Ретроспективі» не дає заготовлених рекомендацій українським політикам та інтелігенції. І в цьому є сенс. По-перше, він все ж таки десятиріччями був відчужений від живого національного буття України, по-друге, перебудова дала такий калейдоскоп змін, що годі пробувати дати їм завершену оцінку. А найголовніше і найкорисніше, мабуть, у тому, що Б. Гаврилишин подає у книзі добру інтелектуальну поживу для роздумів і пошуків українських інтелектуалів та політиків, поживу людям чину і думки, що пробудились від політичної лєтартгії. І, нарешті, Гаврилишин розробляє у книзі проект нового світового ладу. Проте інтеграція відроджених націй, націй-держав може наступити після того, коли вони:

— набудуть почуття власної гідності;

— переконаються у власній культурній життєздатності;

— досягнуть рівня економічного розвитку, що відповідає іншим державам — кандидатам на входження до нових, більших політичних структур...

Але разом з тим ця співпраця може призвести до виникнення нового авторитаризму. Ця перспектива може зруйнувати консенсус і спричинити політичне правління типу протываги, боротьби опозиції, партій за владу. Як уникнути цих колізій?

Аналіз історичного досвіду націй-держав Б. Гаврилишина тут може стати в пригоді. І, можливо, найбільш корисні поради книга Гаврилишина подає для становлення ефективної економічної системи. У нас під впливом неокласичного відродження на Заході, експериментів Тетчер і Рейгана у поліпшенні англосаксонського соціально-

го ладу — виникають спроби і Україну ошчасливити новітнім консерватизмом. Приватизація і роздержавлення без меж і раціо, культ приватної власності як самодостатньої цінності, наївна віра в доброго бога — вільний ринок, вільні ціни, молочні і медові ріки, які потечуть після радикальної реформи — все це новітні міфи з кухні новітнього дилетанства. Книга Гаврилишина і тут дає неабияку інтелектуальну

підмогу українським реформаторам, що хочуть провести Україну через бурхливий потік перехідного періоду з його каміннями і водоріями до твердого берега сильної державності, заснованої на міцній і стабільній економіці. Вона вчить читача простих і фундаментальних істин здобутих із величезного світового політичного досвіду.

м. Київ

«ЛЕБЕДИНЕ ОЗЕРО...» В АМЕРИЦІ

Відомий український кінорежисер Юрій Ілленко поставив новий фільм під назвою «Лебедине озеро. Зона.» Недавно ця кінострічка демонструвалася в багатьох містах США.

Вже самий факт, що українська художня картина включена до американського комерційного прокату (вперше в історії американського кінобізнесу і, звісно, українського) є надзвичайним. Кінофільм українського режисера викликав справжню сенсацію як серед глядачів, так і серед кінокритиків, режисерів американського кіно. І справа тут, здається, не тільки в політиці (американці відкривають сьогодні для себе в Європі нову велику державу, а тому

все, що пов'язане з Україною, викликає у них інтерес), а, мабуть, у тематиці, художньо-естетичній напруженості і професійній мистецькій формі. Популярні американські газети, такі, як «Нью-Йорк таймс», «Чикаго трібюн», помістили на своїх сторінках схвальні рецензії та відгуки глядачів. І це вражає: і українська кінокартина потіснила відомі американські вестерни та мелодрами.

Одне тільки дивує: скільки знайдеться людей в Україні, які побачили «Лебедине озеро...»? Адже кінофільм у себе вдома так і не демонструвався на широку глядацьку аудиторію.

УКРАЇНСЬКИЙ КОМПОЗИТОР ЗІ США НА КИЇВСЬКІЙ СЦЕНІ

Наприкінці минулого року у Києві побував відомий американський композитор та виконавець українського походження Ігор Соневицький. Постать цього митця приваблює насамперед різноманітністю уподобань, інтелігентністю, універсальністю знань та високими виконавськими можливостями.

Як творець і музикант Ігор Соневицький працює в різних жанрах — оперному («Зоря»), фортепіанному (сольний концерт), балетному («Попелюшка»), вокально-симфонічному й хоровому.

Особливу увагу привертають його солоспіви, які нагадують композиції визначних українських мит-

ців Кирила Стеценка і Якова Степового. У його виконанні творів «Отче наш», «Скорботна мати», «Богородичні пісні», «Алілуя», зберігається манера церковного співу в поєднанні з власними інтерпретаціями.

Цікавою сторінкою творчості І. Соневицького є авторський спів на слова Лесі Українки, Б.—І. Антонича, М. Йогансена, Б. Кравціва та інших поетів.

Окрім композиторського набутку, відомі також його наукові праці та монографії про творчість визначного українського композитора Артемія Веделя. Автор зумів зібрати цінний матеріал і розповісти про

українського композитора із США, які яскраво засвідчили, наскільки тривкі корені української духовної і

класичної музики, української культури загалом.

УКРАЇНА — ПРИДУНАЙСЬКА ДЕРЖАВА

Недавно відбулося засідання Дунайської комісії, до складу якої входять делегації від країн, на території яких протікає Дунай. Це вельми авторитетна міжурядова організація, завданням якої є забезпечення режиму вільного судноплавства на Дунаї і поширення економічних та культурних зв'язків між придунайськими державами.

На останнє засідання, що відбулося у Будапешті, була запроше-

на і делегація від України, якій вручили документ: «Повноваження представника України в Дунайській комісії». Цим актом офіційно підтверджується право України мати в складі секретаріату Дунайської комісії двох представників. Ними стали начальник Укррічфлоту Микола Славов та представник Міністерства закордонних справ України в Будапешті Дмитро Ткач.

УНІКАЛЬНА ЗНАХІДКА У ЛЬВОВІ

Під час упорядкування усипальниці Собору святого Юра у Львові було знайдено кілька поховань. Одне з них, як припускає доктор історичних наук, професор Ігор Свешников, може належати могутньому галицькому князеві Ярославу Осмомислу (прозваному так за знання восьми мов), який помер 1187 року.

Важко сказати, чи справді знайдено останки галицького князя, але одним із підтверджень цієї гіпотези є археологічна розвідка відомого професора Ярослава Пастернака, знайдена поруч з усипальницею, датована 31 серпня 1939 року. У ній мовиться: «Отсим заявляю під словом честі науковця, що приложені до цього письма кості — комплектний скелет старшого чоловіка, а ті

самі, які я знайшов у кам'янім саркофагу, серед фундаментів книжної галицької катедри в Крилосі, це є тлінні останки основника згаданої катедри галицького князя Ярослава Осмомисла, що помер 1187 року, бо, як виказують основні історичні досліді, тільки він один з усіх галицьких князів міг бути похований у катедрі княжого Галича...»

Очевидно, антропологічні дослідження, які зараз проводяться, підтвердять або розвіють сумніви стосовно поховання. Попередній огляд спеціалістів засвідчив, що, на їхню думку, у Соборі святого Юра був похований князь Ярослав Осмомисл, останки якого після руйнації Успенського собору перенесли у Львів.

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ДОПОМОГА

«Голос Америки» повідомив, що американська організація «Корпус миру» згодна посприяти республікам колишнього СРСР у подоланні економічної кризи. Президент цієї

організації сказав, що таку допомогу можуть отримати Україна й Вірменія, які вже звернулися до «Корпусу миру».

Першочерговими завданнями

вважається підтримка діяльності малих підприємств, охорона навколишнього середовища, освоєння сучасних комп'ютерних передач та вивчення англійської мови. З цієї

метою в нинішньому році в Україну мають прибути близько 500 спеціалістів зі Сполучених Штатів Америки.

ТЕЛЕФОН ДЛЯ КОЖНОГО?

Днями у Києві відбулося підписання документа про утворення спільного підприємства з метою модернізації значної частини телефонної мережі України. Контракт укладений між Державним комітетом зв'язку, який володітиме 51 відсотком акцій, американською телекомунікаційною фірмою «АТЕТ», на яку припадає 39 відсотків акцій, і нідерландською фірмою РТТ яка матиме 10 відсотків акцій.

Спільне підприємство, як записано в документах, займатиметься створенням міжнародної телефонної мережі, яка забезпечить прямий зв'язок України з багатьма країна-

ми світу. Окрім зовнішнього зв'язку, істотно поліпшиться робота міжміської телефонної мережі.

Робота вже розпочалася: американська фірма гарантує до кінця зими ввести в дію 30 каналів зв'язку між Україною і Північною Америкою; партнери з Нідерландів забезпечать стільки ж каналів для прямого зв'язку із Західною Європою та Ізраїлем. Окрім цього американська фірма постачить на Україну 13 шифрових телефонних станцій.

Попередня вартість нових комунікацій за розрахунками фахівців становитиме 300—400 мільйонів доларів.

ПОЇЗД У ХХІ СТОЛІТТЯ

Відомий у світі громадський діяч Нейтан Грей, один із засновників міжнародної організації допомоги голодуючим ОКСФАМ і комп'ютерної мережі «Піснет», що зв'яже прихильників миру Американського континенту з іншими країнами, нинішнього року створив нову велику міжнародну компанію «Поїзд «Земля».

До цієї акції, яка передбачає поїздки молодіжних інтернаціональних колективів з багатьох країн залізницями світу, включаючи і територію колишнього СРСР, почали підготовку вже тепер. У Сан-Франціско (штат Каліфорнія) формується цей своєрідний поїзд миру.

Вже весною передбачається перша подорож Північною Америкою, у червні 1992 року планується відвідання Ріо-де-Жанейро, де на той

час відбуватиметься велика екологічна конференція під егідою ООН. Звідти маршрут учасників круїзу проляже залізницями Європи. Для цього вже зафрахтовано міжокеанський лайнер, який переправить учасників круїзу через Атлантику. До цього проекту запрошено й кілька молодіжних колективів з чотирьох республік колишнього СРСР (в тому числі й з України).

За задумом Нейтана Грея, це буде не просто вояж, а виклик, боротьба проти екологічного лиха, гонки озброєнь, ядерних випробувань, за збереження миру й безпеки на землі. Упродовж круїзу проводитимуться молодіжні фестивалі, концерти, виставки, семінари; до цієї акції будуть залучені мільйони дітей та молоді.

ПРО АВТОРІВ

Володимир Моренець — літературознавець, автор ряду праць про українську поезію.

Тамара Гундорова — літературознавець, дослідник історії української літератури.

Веніамін Сікора — доктор економічних наук.

Мирон Петровський — російський письменник, автор численних праць з історії російської та української літератури.

Наталія Кузякіна — доктор філологічних наук, автор праць з історії українського театру і драматургії.

Галія Кошарська — керівник славістичних студій в Університеті Маквора (Сідней, Австралія).

Микола Мушинка — голова Асоціації українців Чехо-Словаччини.

Данило Шумук — відомий діяч українського національно-визвольного руху, багаторічний політичний в'язень радянських концтаборів.

Григорій Померанц — російський орієнталіст, есеїст.

Ярослав Дашкевич — автор багатьох праць з української історії від давнини до сучасності.

Дмитро Обяк — журналіст, працює в Товаристві зв'язків з українцями за межами України.

Валерій Шевчук — прозаїк, автор багатьох романів та збірок оповідань, дослідник і перекладач давньоукраїнської літератури. Лауреат Державної премії України

ім. Т. Г. Шевченка та премії Антоновичів.

Агнешка Пивоварська — журналістка й літературний критик, співробітниця «Тижодніка літературного». Живе у Варшаві.

Андрій Охрїмович — поет, журналіст, фотограф. Автор низки поетичних добірок у періодиці.

Олександр Кучерук — прозаїк, працівник часопису «Старожитності», автор книжки оповідань.

Людмила Таран народилася на Київщині, закінчила українську філологію у Київському університеті, працює в літературно-меморіальному музеї М. Т. Рильського, Є автором поетичних збірок «Глибоке листя» (1982), «Офорти» (1985), «Крокви» (1990) та книги літературно-критичних статей «Енергія пошуку» (1988).

Михайло Міщенко — науковий співробітник Інституту соціології АН України, спеціаліст в галузі соціології молоді та економічної соціології. Закінчив філософський факультет Київського держуніверситету. У журналі «Сучасність» друкується вперше.

Микола Рябчук — письменник, перекладач, публіцист, літературний критик. Абсолюент Львівського політехнічного та Московського літературного інститутів. Автор книжок «Потреба слова» (1985) та «Зима у Львові» (1989), а також багатьох статей в українській і зарубіжній періодиці. Зараз живе у Києві, працює заступником головного редактора журналу «Всесвіт».

Набрано на комп'ютерному комплексі "Сучасності".

Надруковано на комбінаті друку "Преса України".

252047, м.Київ; просп. Перемоги, 50.

Друк офсетний. Зам. 0144103

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ В УКРАЇНІ

Передплатників просимо замовляти журнал у всіх відділеннях зв'язку, посилаючися на додатковий список (телеграму Міністерства зв'язку України), число індексу 74459; на рік: 60 крб., на півроку: 30 крб., на квартал: 15 крб.

Адміністрація в Україні: 254655 Київ-МСП, вул. Мельникова, 63.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ В США

Передплата журналу *Сучасности* в усіх західних країнах становить 60 ам. доларів на 1992 рік.

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на Sucasnist і висилати представникові даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в США і в американських долярах виготовляти поштові перекази чи чеки (з ам. банковими числами знизу) на: Sucasnist.

АДРЕСИ НАШИХ ПРЕДСТАВНИКІВ

АВСТРАЛІЯ: Sucasnist / Dr. D. H. Pyrohiv   **ІЗРАЇЛЬ:** Sucasnist / Mr. G. Shakhnovich
75 New Road   Harav Maymon St. 2, Apt. 31
Oak Park, Vic. 3046   Bat -- Yam
Melbourne

АРГЕНТИНА: Sucasnist / Dr. M. Wasylyk   **ШВАЙ-** Sucasnist / Dr. R. Prokop
Nahuel Huapi 5381   **ЦАРІЯ:** Muristrasse 82
1431 Buenos Aires   3006 Bern

ВЕЛИКО- Sucasnist / Mr. T. Kuzio
БРИТАНІЯ: 74 Nibthwaite Road
Harrow, Middx. HA1 1TG

Адміністрація в США:
SUCASNIST / Mr. Y. Smyk
744 Broad St., Suite 1116
Newark, NJ 07102-3892
(201) 622-0545 Fax.: (201) 622-1933

ПРОЛОГ-ВІДЕО

Пропонуємо найкращу збірку відео-записів найновішого документального матеріалу та фільмів для розваги.

- * **ЛИС МИКИТА** 94 хвилин. Ціна: 30 ам. доларів
Новітня постановка в двох діях (Львів, 1990) оперетки за поемою І. Франка — для дітей.
- * **ПРОПАЛА ГРАМОТА** 76 хвилин. Ціна: 35 ам. доларів
Пригоди козака Василя та його товаришів-козаків, у дорозі до столиці Російської імперії (Кіностудія Довженка, 1969); сценарій Івана Драча за М. Гоголем; у головних ролях — Іван Миколайчук, Ліда Вакула і ін.
- * **РОЗДУМИ НАД МИНУЛИМ** 36 хвилин. Ціна: 35 ам. доларів
Документальний фільм Славка Новицького з нагоди 100-річчя поселення українців у Канаді.
- * **КОЗАЦЬКІ ПРИГОДИ (I)** 30 хвилин. Ціна: 12,95 ам. доларів
КОЗАЦЬКІ ПРИГОДИ (II) 45 хвилин. Ціна: 15,00 ам. доларів
Анімаційні відео-фільми для дітей віком 3—10 років.
Ціна двох фільмів для дітей (I+II) разом: 25 ам. доларів
- * **ЧОРНА ДОЛИНА** 95 хвилин. Ціна: 35 ам. доларів
Фільм кіностудії «Джерело» (Київ, 1990) про козацький побут у 17 ст.: боротьба українців з турками; про підступність, зраду, любов; за Ю. Мушкетиком.
- * **ТІНІ ЗАБУТИХ ПРЕДКІВ** 100 хвилин. Ціна: 35 ам. доларів
Світової слави фільм Саркіса Параджанова; за М. Кочубинським.
- * **КНЯЗЬ ДАНИЛО ГАЛИЦЬКИЙ** 100 хвилин. Ціна: 35 ам. дол.
Епічний фільм Одеської кіностудії (1988) про князя Данила.

Чеки чи поштові перекази просимо виставляти в американських доларах на: Prolog Video. Мешканців штату Нью-Джерзі, Нью-Йорк і Коннектикут зобов'язує податок. Приймаємо замовлення зі США і Канади на conto кредитових карток Visa, Master Card та доставляємо фірмами Federal Express чи UPS.

ЗАМОВЛЕННЯ БЕЗКОШТОВНИМ ТЕЛЕФОНОМ ІЗ США І КАНАДИ:

1-800-458-0288

Prolog Video

744 Broad St., Suite 1115 Newark, NJ 07102-3892

digitized by ukrbiblioteka.org

ЧИТАЙТЕ У
НАСТУПНОМУ
ЧИСЛІ:

МИКОЛА
ВОРОБІЙОВ,
ВІКТОР КОРДУН:
Поезії

ІВАН БАГРЯНИЙ:
«Національна ідея і
«націоналізм»

ВОЛОДИМИР
ДІБРОВА:
«Короткий курс»
(п'єса)

ЯРОСЛАВ
ДАШКЕВИЧ:
«Українці в Криму»
(XV — початок
XX ст.)

ЮРІЙ ШЕРЕХ:
«Про двох поетів з
княжими іменами»

АНАТОЛІЙ
СВІДЗИНСЬКИЙ:
«Культура як феномен
самоорганізації»